

Будо Симоновић

ЗЕКО МАЛИ

(ЧЕТВРТО ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ)

УЗ ЧЕТВРТО ИЗДАЊЕ

Ово је књига о наличју владавине првог црногорског световног владара из династије Петровића, књаза Данила.

Без жеље да на било који начин умањим неке његове несумњиве државничке заслуге, његов допринос утемељењу модерне црногорске државности, да умањим његове непобитне успјехе и на војничком и на политичком плану у борби за признавање Црне Горе као државе, циљ ове књиге је да отвори и осветли неке суморне странице из биографије књаза Данила, која су до сада или прећуткиване, или у доброј мјери остајале у засјенку његових државничких успјеха, еда би то била опомена и наук и сваком обичном човјеку, а не само садашњим и будућим „господарима“, свима којима допадне у руке мач моћи и власти.

У том неславном и мрачном поглављу животописа првог Петровића на престолу под Орловим кршем који није обукао владичанску мантију, посебно мјесто заузимају његове геноцидне похаре Куча, Пипера и Бјелопавлића и његови немилосрдни обрачуни са неустомишљеницима и противницима (судбина Стевана Перовића Цуце у том погледу је свакако најизразитији примјер), са свима који су му на било који начин противурјечили или само грдну ријеч казали на његов или на рачун његове владавине.

Коначно, и сам атентат у Котору и послије сто педесет година изазива недоумице и спорења. Још има велике несагласности и сумњи око стварних разлога убиства књаза Данила, шта је мотивисало Тодора Кадића да те посљедње јулске ноћи 1860. године дигне руку на свог господара и тако потпише смртну пресуду, не само себи, него и цијелом братству Кадића и свима који су са њима били какав род.

Ту крваву, неизбрисиву мрљу у биографији Даниловог насљедника, књаза и краља Николе Петровића, бездушну истрагу Кадића, коју су послије атентата у Котору наредили он и његов отац, велики војвода Мирко Петровић, немилосрдни старији брат књаза Данила, исправили су живот и вријеме, вазда сигурни и поуздани савезници и ослонци праведника. Посебно у протеклих петнаестак године откако се појавило прво издање ове књиге. У Бовану Кадића је поново задимило шљеме и окупили се потомци оних који су оне августовске ноћи прије сто педесет година умакли испод ножа осветника са Цетиња и разбјежали се главом без обзирке по бијелом свијету. Мијењали имена и презимена, мијењали чак и вјеру, али опстали и збратимљени се већ годинама поново окупљају у Бовану...

Сем неких нових података и сазнања до којих сам у међувремену дошао и обогатио причу о сумрачним и срамотним страницама владавине овог немилосрдника на црногорском трону, само тај васкрс Кадића, потврда да је живот ипак наклоњен правди и истини, довољан је разлог за ново

издање ове књиге—опомене да је злорађење готово суђење, да онај ко зло чини, било да је цар или козар, зло и дочека.

Горње ретке сам написао прије петнаестак година као предговор, увод за прво издање ове књиге, а дјелимично их допунио касније за друго и треће издање, у тврдој вјери да сам ставио тачку на моју причу о књазу Данилу. Плима апологетске, да не кажем националистичке еуфорије, која је пратила стопедесетогодишњицу атентата у Котору, славопојке о „силном родољубљу“, „великој личној храбрости најдржавотворнијег црногорског владара“ од којег млада покољења треба да уче како се воли и брани своја домовина, о његовом Законику, „најзначајнијем црногорском правном споменику“ – све то ме нагнало да се ипак још једном вратим овој причи.

Читаоцима ове мучне књиге препуштам да суде да ли књаз Данило заиста заслужује да буде примјер и узор? Да ли је он велики, мудри и праведни државник, владар, јунак и родољуб, или тиранин који је зарад учвршћивања личне, тиранске и апсолутистичке власти, починио толико стравичних злочина - дотле да чак има мјеста за питање: ко је за непуних девет година његове деспотске владавине побио више Црногораца, он или Турци? Коначно, да ли се „правним спомеником“ може сматрати његов Законик по којем су летјеле главе за једну рђаву ријеч или ружан гест на рачун господара и његове владавине?

Аутор

„Видите ли колишњи сам мали, али ако ме не узаслушасте, бићу вам већи од Ловћена: ако ми не дате добром да се прославим, ја ћу гледати да се прославим злом!”

(Књаз Данило Црногорцима)

РИЈЕЧ

НА

ПОЧЕТКУ

Био је кажу једна од најзначајнијих личности која је сједала на црногорски престо, државник и владар невиђене упорности и куражи, али и апсолутиста чија је воља била врховни земаљски закон, који није дозвољавао ни да се мисли противу његове власти, пријек и немилосрдан у сукобима, пргав и назлобрз — није презао ни од личних увреда и понижења од којих га је једно и главе коштало...

Књаз Данило Петровић је Црном Гором владао непуних девет година. Упркос томе, он, по мишљењу многих, представља једну од најзначајнијих личности која је сједала на црногорски престо. Он је, последице више од сто педесет година владавине династије Петровића, први који није обукао владичанску мантију, први који се загледао у Европу и кренуо да у тврђи слободног црногорског крша удара темеље модерне, европске државе.

Историчари углавном сматрају да га је прерана смрт прегребла да оствари до краја своје замисли, али да је и по ономе што је у наслеђе оставио своме синовцу Николи, обезбиједио завидно мјесто у црногорској историји и као државник заслужује поштовање.

Сам књаз Никола га је у једној од својих првих пјесама (*„Звоно цетињског манастира“*), насталој 1859. године – дакле, годину дана прије смрти Данилове – упоредио са Карађорђејем. У својој студији *„Двије пјесме Николе I“* (*„Стварање“*, август, септембар, октобар, 1995. године), у којој анализира ову и пјесму под насловом *„Пијмо вино“*, Живко М. Андријашевић каже да је „књаз Данило словио у свијести Црногораца, тада и касније, као владар невиђене упорности и куражи... Књаз Данило, баш као и Карађорђе, представљају примјер пожељног понашања у времену незавршеног националног ослобођења и уједињења. Управо због тога, они су предмет пјесниковог уважавања и избора...”

Ово је, може бити, најкраћа, али и најпотпунија и најтачнија дефиниција улоге и значаја књаза Данила у црногорској историји половином прошлог

вијека. Историчари су, чини се, до танчина расвијетлили ту улогу, његову државничку дјелатност и значај, али је наличје његове владавине, прича о њему као човјеку, улога и оно што је чинио иза кулиса владарске позорнице, готово увијек и у највећој мјери, остајало мање познато, намјерно или ненамјерно прећуткивано, каткад и чињенично нетачно приказивано. У том погледу много више од осталих није учинио чак ни академик др Бранко Павићевић у својој обимној и вјероватно понајбољој и најсвеобухватнијој књизи о Данилу Првом Петровићу Његошу.

Он је, истина, већ у уводним напоменама, поред осталог, написао и ово: „Књаз Данило је био апсолутиста по убјеђењу. Његова воља је била врховни земаљски закон. Књаз није трпио никакву опозицију. У сукобу са њом био је немилосрдан. Можда је такву жестину подстицао и његов брат – војвода Мирко Петровић. Од ступања књаза Данила на чело Црне Горе, војвода Мирко, као сенатор, па вицепрезидент и касније президент Правитељствујушћег сената црногорског и брдског, није дозвољавао ни да се мисли против строгости књажевске власти, а камоли да се нешто противу ње предузима...”

До краја књиге, међутим, и Павићевић се превасходно бавио књазом Данилом – државником, па ова оцјена каткад изгледа пренаглашена и преоштра јер је ове карактерне особине, своју сурову и врлетну нарав, књаз Данило највише испољавао у недржавничким пословима и личном животу. Павићевић, ипак, до краја истрајава на тврдњи да је све чинио, све подређивао владарским интересима:

„Књаз је добро познавао душу црногорског народа – вели он у закључку књиге – умио да саосјећа са његовим недаћама, али се стално држао начела да никада не треба устукнути пред самовољом и не презати од пријеког поступка, кад су били у питању државни и, прије свега, владарски интереси...”

Чини се стога да је најтачнији суд и о Црногорцима, и о књазу Данилу, и о времену у којему је владао, и о стварним разлозима његове преране смрти, изрекао Павел А. Ровински који између осталог каже:

„Књаз је лицем у лице стајао према народу и све што се у кнежевини чинило, носило је карактер његове личне воље. Таква ситуација доводила га је у контакт са народом те су били неизбјежни различити сукоби. Исувише је био пргав књаз Данило и у тим сукобима се није устезао да нанесе личне увреде, а Црногорци у то вријеме још нијесу били навикнути да их подносе, па је он и пао као жртва освете за једну такву увреду.”

Треба, међутим, рећи да је овај суд у великој супротности са његовим закључком како се апсолутизам књаза Данила могао учврстити и одржати у Црној Гори. Ровински, наиме, најприје цитира оно што је, наводно, о Црногорцима рекао Петар Први, а објављено је у календару „Грлица” за 1835. годину:

„Они силно поштују своје главаре и старјешине и строгој власти се слијепо повинују.”

Из тога Ровински потом изводи закључак да је апсолутизам „никао и учврстио се у Црној Гори наишавши на готову основицу у карактеру црногорског народа и одмах се претворио у апсолутну монархију с најстрожом и чак суровом дисциплином, на коју је Црногорце привикао вјечити рат са спољним непријатељем.”

Ипак, што се самог књаза Данила тиче, његов најаутентичнији портрет је у само једном пасусу направила велика Исидора Секулић у својој чувеној књизи „Његошу књига дубоке оданости“, сликајући га и као појаву и као владара у односу на његове славне претходнике. Она најприје говори и истиче љепоту и особине Петровића који су прије њега сједили на трон под Орловим кршем, а затим пише:

„Овај, гле, као да се откинуо од клупчета! Свршено са лепотом и стаситошћу; од светости Петра Првога, ни трага; од поезије Петра Другога, ни трага. Сабијен, тучкаст, пепељав плавушан, велике главе, зелених очију, грубих црта, неинтелектуалних црта, стиснутих уста без осмејка, у фотељи седи нескладно сувише усправљен, далеко од наслона; мишице му одвише дуге, мишићи у ногама готови на устајање, као да је логор око фотеље. Поглед хладно горд, решен, мало љут. Господство Петровића отсутно. Отменост владика била и прошла. Књаз и енергија; политичар и програм. Воља и заповест гвоздене, ако треба, зле. Писао је Црногорцима, који су имали да сврше неки посао: 'Пазите шта говорите, немојте да блејите, јер ако вам дођем тамо, камен на камену неће остати. То знадите, и да сте здраво.' Неумољивост се прострла у Данилу на портрету од ножних прста до чела...”

ЛАЂА**У****КАМЕНИЦИ**

Правдајући своју „потоњу вољу” да за наследника одреди синовца Данила, Зека Станковог, болешћу скрхани млади црногорски господар Петар Петровић Његош је рекао: „Ако остане овакав какав је, чуће га цијела Европа...” Мимо стричеве воље, Данило је прекинуо готово тровјековну традицију под Орловим кршем и није обукао владичанску мантију, већ се прогласио књазом, а Црну Гору књажевином. Народни паметар Сула Радов то је прокоментарисао на свој начин: „А ђе ће брод у каменицу...”

Његош је изгледа боље од икога знао да му неће бити дуга вијека. Осјетио је да његовој грудобољи нема лијека и да му се живот убрзано привија крају у цвијету младости. То је сигурно био један од разлога да врло рано почне размишљати о своме насљеднику на црногорском престолу, да из три огранка свог ужег братства тражи мушки омладак достојан његове владичанске круне (владарска лоза Петровића се, иначе, дијелила на три огранка — Савовиће, Томовиће и Стијеповиће — по Саву, Тому и Стијепу, браћи владике Петра Првог).

По томе што је изабрао два могућа кандидата и како је замислио њихово школовање и припремање за владарски трон, могло би се закључити да је желио да његов насљедник оствари оно што он није успио — да раздвоји духовну и световну власт, односно да Црна Гора коначно добије световног господара и крене у развоју путевима модерне европске државе.

Ту улогу је, по свему судећи, Његош био намијенио своме синовцу Павлу (Ровински каже да му је крштено име било Лазар), сину старијег брата Пера. Тог младића он је упутио на школовање у Русију, у Петербург, и то не у неку духовну школу, већ у царску војну академију.

У исто вријеме, Његош је код себе на Цетиње на школовање довео и Данила, сина свог брата од стрица Станка Стијепова, за којег је вјеровао да је способан за владичанску митру.

Његош се, дакле, није определио да га на престолу наслиједи старији брат Перо, један од најмоћнијих и најбогатијих људи у Црној Гори у то доба, који је држао у рукама цијелу трговину Црне Горе са иностранством, нити за Ђорђија Савова, свог брата од стрица, уз Пера објективно најозбиљнијег претендента на црногорску владарску столицу (Ђорђије је, иначе, био кандидат за престолонаследника прије Његоша, али је он одбио понуду стрица Петра Првог и није желио да униформу руског царског официра замијени владичанском мантијом).

Његош тиме није одушевио ни Пера ни Ђорђија, ни њихове бројне присталице, али ће се то показати тек касније, кад је постало извјесно да су Његошу избројани дани, односно кад је он 18. октобра 1851. године заувјек склопио очи.

Судбина се, међутим, трагично поиграла па није све испало ни по Његошевој вољи и науму. Послије само двије године, Павле Перов се разболио и умро у Русији, тако да је Данило Станков остао једини кандидат за његовог насљедника. Његош је то и писмено озваничио у тестаменту који је написао годину и по дана прије смрти. У мају 1850. године, док је, опхрван тешком болешћу, лијека тражио у питомини и топлини Боке Которске, увиђајући вјероватно да његова животна свијећа убрзано догоријева, млади владика је срочио своју потоњу вољу. Занимљиво је да су четири од пет тачака тестаментa Његошева упутства како да се располаже са његовим

новцем, а само једна, она за државу најважнија, разрешава питање његовог насљедника на престолу:

„За насљедника мојега остављам Данила, Станкова сина и мојега синовца. Њему остављам власништво како је од старина узакоњено у Црну Гору. Истоме Данилу свеколико моје движимо и не движимо што имам у Црну Гору остављам, а препоручујем мојему брату Перу да Данила у свачему како својега сина настављаја (*помаже, подучава, прим.Б.С*) доклен се Данило учини способним народом управљати...”

Предосјећајући скору смрт, Његош је тестамент повјерио на чување руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу, а Јагош Јовановић тврди да се по једна копија тестаamenta чувала у Бечу, код тамошњег руског изасланика и у Петрограду. Његов садржај је, међутим, углавном био познат и још за живота владике Рада изазивао незадовољство, посебно код Пера и Ђорђија Петровића и њихових не малобројних присталица, који се нијесу могли помирити с тим да круна и власт дођу у руке „гологузог и богобитног Станковог зелембаћа”, да на престо под Орловим кршем сједне „син Станка кртолаша”...

О одјеку Његошеве „потоње воље“ пише и Вук Врчевић из Котора у једном писму тих дана упућеном у Беч пријатељу Вуку Караџићу, а цитира га Јагош Јовановић у својој познатој „Историји Црне Горе”:

„Црногорци неће Зека, а ни ми га овамо нећемо, божја нека ти је вјера, но оћемо Пера који је свакоме у срцу да буде владика и у томе има доста разлога. Као први разлог је што Црногорци не гледају да им владика буде научен, колико добар и виђен у народу и пред краљевима. Ови је Зеко доста паметан, али је мален и папрен. Нико не би рекао да је Црногорац...”

Тешко је, наравно, било наћи и приближно достојног насљедника Његошу којег је природа тако нештедимице била обдарила и физичком и духовном љепотом, а поготову то није могао бити мали, ћосави син Станка Стијепова, кепецуљак зелених очију и жуте косе, којег су сви од малена звали Зеко, а непријатељи му због стаса и нарави придодавали још и надимке „Мали” и „Манити”.

Што се, пак, тиче његовог оца, он јесте био сиромашак, живио је на Његушима и као и многи садио кромпир и продавао га на которском пазару, али је ипак био угледни војвода који је, не само у доба владавине његовог брата Петра Првог, него и потом у доба Његошеве владавине вршио значајну улогу у политичком животу. Њему су и један и други господар повјеравали поједине важне мисије по Црној Гори када су били у питању умири у завађеним црногорским племенима или какви други спорови.

Ако је судити по садржају тестаamenta, може се закључити да је Његош био свјестан на какве реакције и код кога он може наићи, али и да је сумњао у младог синовца да може упртити претешко бреме владања Црном Гором на коју зијевају толике освајачке але извана и раздиру је размирице и неслоге племенске изнутра.

Тако, изгледа, једино није мислио сам Данило. Павел Аполонович Ровински у свом чувеном дјелу „Црна Гора у прошлости и садашњости” у том погледу наводи једну веома занимљиву и илустративну епизоду која рјечито говори о стању у Црној Гори у данима ишчекивања Његошеве смрти.

Скољен болешћу, млади владика је одлучио да још једном крене у Италију, неће ли тамо у благој напуљској клими наћи лијека. Свратио је ипак прво у Беч, еда би му тамошњи доктори помогли, али су му они казали да му од завичајне климе нема бољег лијека.

Из Беча је, међутим, тих дана на Цетиње стигла вијест да је владика Раде умро. Не чекајући потврду тужног гласа, Данило се истог момента прогласио насљедником престола. На то је жустро реаговао Ђорђе Петровић који је тражио да о томе одлучи народ, да на престо сједне само онај кога народ хоће. Перо Томов, и сам погођен поступком синовца Данила, у томе је видио Ђорђејеву жељу да се и он умијеша у трку за владарску столицу, па је чак издејствовао да га Сенат због тога позове на одговорност. Ђорђе је и тамо, изгледа, поновио да га престо не занима, да је већ једном добијао и одбио владичанску митру, али да тражи да се поштује воља народа.

Испоставило се, ипак, да је вијест из Беча била нетачна, јер се Његош убрзо вратио да умре на Цетињу. Чим је стигао, Данила је упутио у Русију на школовање, а само три дана прије смрти још једном је пред окупљеним главарима поновио своју потоњу вољу: мој насљедник је Данило Станков!

Он је том приликом заклео главаре да у свему испоштују његову вољу и у том смислу се посебно обратио брату Перу којему је оставио да за пет година, односно док Данило заврши школу у Русији, руководи Сенатом и управља државним пословима. Да ли тада, или у некој другој прилици у тим предсмртним тренуцима, покушавајући ваљда да оправда своје опредјељење за Данила као престолонаследника, Његош је наводно за њега рекао и ово:

„Ако остане онакав какав је, чуће га цијела Европа...”

Његош је издахнуо једног тмурног, кишовитог дана, 18. октобра 1851. године. Вијест о његовој смрти Данила је стигла у Бечу. Он, за чудо, није одмах пожурио натраг. Неки историчари то узимају као доказ да он, у ствари, није ни знао да га је Његош одредио за насљедника, али је свакако логичније да је он тачно и добро знао садржај тестаментa, а још боље какви га јаки и опаки противници чекају под Орловим кршем. Није стога желио ништа да препушта случају и излаже се ризицима: одлучио је да се у Црну Гору врати тек кад у џепу буде имао руски царски благослов.

Перо Томов, међутим, упркос томе што је знао каква је била потоња братова воља, упркос аманету који му је оставио у предсмртним тренуцима, само десет дана након Његошеве смрти заказује скупштину и проглашава се књазом, уз подршку и благослов свих сенатора и главара. Он о томе одмах обавјештава руског конзула у Дубровнику Јеремија Гагића,

покушавајући да на брзу руку придобије и наклоност мајке Русије, односно да обеснажи Његошев тестаменат.

Занимљиво је да је Ровински касније пронашао то писмо Пера Петровића у архиву руског конзулата у Дубровнику, а уз њега још једно, датирано истог дана, у којему Перо моли и заузима се за Данила којег је Његош одредио за „наследника владике“, те му је стога потребно да умјесто у неко „гимназијално училиште“, ступи у неку духовну школу. Перо се даље љубазно залаже да се код „Сверуског Цара“ измоли „да се Данило смјести у Духовну академију Невског манастира, гђе би он просвијетлио свој ум корисним наукама и оспособио се да временом прихвати архијерејски чин. А кад он буде за то припремљен, ја ћу опет преко вас молити да он буде рукоположен у тај чин” — закључује писмо Перо Томов, вјешто покушавајући да пречицом избаци Данила из трке за владарски трон, а исто тако и да једноставно изврши својеврсни преврат и прекине једну готово тровјековну традицију — да Црну Гору прогласи књажевином а себе за првог књаза, односно да укине владичанску власт као врховну. А да би све то ипак боље притврдио, Перо, који се већ потписује као „књаз П. П. Његош”, неколико дана касније преко Гагића пише и руском изасланику у Бечу, грофу Мејендорфу. То врло карактеристично и индикативно писмо, Павел Ровински цитира у цјелини:

„Ми ниже потписани сенатори, духовници (монаси), капетани, главари нахијски и племенски, сви у име своје и осталог народа Црне Горе и Брда, налазећи се сада на Цетињу послје смрти нашег блаженопочившег Господара Владике и мислећи на будућност наше земље, у договору и једногласно потврђујемо да је наш господар књаз Петар Петровић Његош, брат нашег покојног владике. Њему се заклињемо и обећавамо да ћемо му увијек бити вјерни и послушни, увјерени да ће он знати, као што је и раније неколико пута у одсуству нашега владике, његовог брата, знао да нас води на путу ка срећи и вјечитоме напретку. А да би то његово руковођење било сигурније, признајемо његову власт, нека он управља свим народним пословима, нека истакнуте награђује, добре и слабе брани, а зле по договору са вицепредсједником и другим члановима сената кажњава. Дато на Цетињу 21. новембра 1851. године.”

У свему томе Перо Петровић је очигледно направио двије крупне грешке: превидио је превртљивост оних који су га „једногласно” изабрали за Његошевог наследника, односно да његов углед и утицај почива, у ствари, на стакленим ногама његовог богатства, и да је Данило, „богобитни Зеко Станков”, много озбиљнији и вјештији противник него што га је он представио руским изасланицима, па и самим главарима.

Јер, народ као народ, откад је свијета и вијека у души мрзи оне који се размећу благом, поготову ако га нијесу поштено зарадили, и окрећу им леђа чим се укаже прилика. А Данило није много хајао за Перову параду на Цетињу. Мирно је сачекао у Бечу да руски цар потврди Његошев тестаменат,

односно његово право на владарски трон, и онда се запутио под Орлов крш да Пера склони са престола као грану с пута.

У Котор је стигао почетком децембра 1851. године. Ту су га, изгледа, сачекала само два главара и детаљно га обавијестила шта га чека на Цетињу. Њега све то није ни изненадило ни обесхрабрило. Са оцем и братом је одважно кренуо на Цетиње, након кратког предаха у родној кући на Његушима. Дочекала га је ледена атмосфера у Сенату и прекор стрица Пера зашто је напустио школовање и вратио се на Цетиње. Његово право на владарску столицу нико није ни спомињао па је Данило, како тврди Јагош Јовановић, чак и сабљу тргао.

Но, о тим судбоносним тренуцима и појединостима династичких сукоба између Пера Томова Петровића и његовог синовца Данила, о Даниловом повратку на Цетиње послје Његошеве смрти, готово сви историчари и хроничари онога времена имају своју верзију, увијек различиту и у понечем другачију. Тако, рецимо, књаз, односно краљ Никола у „Мемоарима“ овако описује долазак свог стрица Данила на престо:

“У наоколо сале сјеђаху сенатори и остали главари.

Кад назва стриц Добро вече — лагано му одговорише: добра ти срећа! А Перо, Ђорђије, Стеван Перков и Новица устадоше и пољубише се с њим.

Како сте свиколица? — Сви здраво! Стриц опази ђеда мога, пође к њему и у руку га пољуби и запита:

Како си, тата? — Здраво сам!

Свак опет сједе на своје мјесто, а столице за Данила нема. Он се прошета по соби два-три пута, па опазивши столовачу покојног Владике, око које је био обавијен црни вео, хитро приђе к њој, шчепа вео и раскиде га, па сједе на столовач.

Е сад није празна ова столица. Господо сенатори и остала браћо и господо, жалим и никада прежалити не могу мојега великога стрица, мојег Господара и предшественика и вазда ћу жалити, што се нијесам овђе намјерио кад се он упокојио. И мојим ту присуством шћаху се избјећи многе непромишљености, које су од смрти његове наступиле. Али каже се: снијег не пада да свијет подави, но да се свакој звјерки траг види.

Стрико Перо! — устајући Данило викну — дођи овамо у другу собу — па крену собама покојнога Владике, које је Перо већ био оспособио као своје. Перо устаде и пође за њим. Данило оштро затвори врата. Природу врућу познавао је свако Данилову и могли су очекивати шта може бити, очекивали су сви ма само што да чују, да по боји тона у разговору чују о ситуацији и о свијема њеним околностима. У тај мах зачу се вика, да се шћаше чути у дворану од Биљарде. Стефана Перкова богме не мири мјесто, но уложи да уљеже код њих. Чуо сам... овај... патриот... плакао и са сузама у очима кумио их је за љубав и слогу. Дуго је Стефан са њима говорио, па је изашао, а они два продужили су разговор и послје Стефана.

Мало нешто спокојније лице Стефаново наговјештавало је успех Даниловој странци, а Ђорђије, ђед мој и Новица пуно су се уздали у један међусобан споразум између стрица и синовца.

Након пунога једнога сата изађоше и они и били су мирни и свјеснији, но кад су уљегли били, па ће стриц рећи: 'Ја ћу у манастир ноћас, а сјутра ћу овђе у ове собе стрикове'. На ово Перо слеже раменима, па рече: 'Како хоћеш!'

Стриц Данило затим пође пут Манастира и за њим сва она поворка његовијех присталица — стопе у стопу.

Боже мој какви су људи! Ту исту вече, тај исти час оружаше се неколицина од Перове партије па пођоше за оном Даниловом.

Цијелу ноћ орила се пјесма у Манастиру и с прозора грмјеле кубурлије, а међутим у Биљарди није се ни жива душа чула.

Како су се даље ствари развијале, то ће се знати из историје онога времена, али и ја сами... Данило прогласио... Перу све опростио, на што се пријатељи овога одмах уклонише и постиђени и поражени разиђоше."

Оваквом ипак мирољубивом епилогу сусрета Даниловог и Перовог у Сенату, како га је описао краљ Никола, претходила је једна мучна ситуација из које се умало није изродио крвави сукоб између присталица једног и другог. Сам краљ Никола, који је тада имао тек десет година, врло пластично је описао ту мучну атмосферу.

Данило је бануо на Цетиње са око педесет пратилаца, углавном Његуша. Пркосно су пјевали, подврискивали и пуцали, а Данило је редом поздрављао свакога кога би успут срео. Краљ Никола тврди да му је једино барјактар Маркиша Илин Ивановић гласно отпоздравио: „Добра ти срећа, господару”.

„Стриц Данило с пратњом — пише даље краљ Никола — у сами мрак прође испод биљарде пут Манастира, да у цркви пољуби гроб свог стрица и предшественика. Био сам ту. О каквијем жестокијем сузама... Пошто је тако дуго вријеме клечао пред гробом, пође пред двери и ћивот Светога Петра. Молио се комат, молио се и није плакао. Пратња је чекала у стобор.

Кад је изашао из цркве, сретше га један слуга, па ће му рећи: 'За вас је наређено у горње собе у Манастиру. Заповиједате ли изаћи горе?' — Не, ће је Перо? — запита он. — 'У Биљарду'. Он се упути од Манастира к Биљарди. А како наљезе он са оном својом четом људи би тијесно са сваким обзиром. Ја мали, провукујем се између онијех сила људскијех као јеленче између честијех јела и борова. Хоћу и ја да пођем с њима. На вратима велике дворане стајаше Марко Шутинов, перјаник, један од првијех приврженика Перовијех. Ту је био стриц, отац, војвода Петар и војвода Иво. У то ће неко рећи: 'Затворите врата!' — Перјаник Марко хтједе да затвори, па ће рећи Милу Новакову: 'Стој!' — Мило њему: 'Не стој, бога ми'. Они два витеза упријеше се према врата. 'Не овамо!' — виче Марко. — 'Ада куд, но тамо' — одговори Мило... мотрећи се крвавим очима. Мала је ствар ту фалила, једна длака, па да се нечувена крв проспе и јунак јунака не закоље..."

Данило ипак није тако лако и једноставно засјео на Његошеву столицу како би се могло закључити из сјећања краља Николе. Приликом тог првог сусрета, Перо и његове присталице у Сенату, међу којима су посебно утицајни и важни били Ђорђије Савов Петровић и сердар Мило Мартиновић, изразили су чак и сумњу у вјеродостојност Владичиног тестамена и других папира које је Данило нудио као доказ свог права на владарску круну.

Данило, међутим, није, како би било нормално очекивати у складу са његовом пргавом и плаховитом нарави, пожуривао нити предузимао непромишљене кораке. За Нову 1852. годину, заказао је велику народну скупштину која ће одлучити о његовом праву, али ништа није препуштао случају, иако је у џепу имао и јасну посљедњу заповијест преминулог владике Рада и писмо које је тим поводом руски изасланик из Беча Мејендорф упутио Сенату и главарима, а у име његовог царског величанства Николаја Павловича:

„Његово Величанство Господар Император и Самодржац Сверуски — пише Мејендорф у том писму које цитира П. Ровински — признајући Данила Петровића Његоша за јединога насљедника почившег Господара и Владике и примајући га под своје Најславније покровитељство, налаже Правитељствујушчем сенату да се брижно стара о свим мјерама потребним за проглашење Данила Петровића за Врховног владара Црне Горе.”

Сем што је у потпуном нескладу са писмом које је Мејендорфу упутио руски изасланик из Дубровника Јеремија Гагић (Гагић је био веома наклоњен Перу Петровићу и доказивао да Данило нема никаквих шанси према Перу, да Данила једноставно неће народ), ово писмо је изузетно карактеристично и за Данила важно стога што га руски царски великодостојник, у име цара лично, проглашава „Врховним Владаром Црне Горе“, што ће Данило, наравно, умјети веома добро да искористи.

Но, и поред свих ових тако ваљаних и непобитних доказа свог права, Данило је знао да је неопходно обезбиједити и подршку народа и главара. А за то му је, сем ватрене и умне ријечи, био неопходан и новац како би, колико толико, парирао Перу који је свој утицај и углед ослањао углавном на пуну кесу. Зато је, како тврди Јагош Јовановић, за своју „предизборну кампању” позајмио три хиљаде талира од Станише Калуђеровића из Ђеклића.

Иза наоко мирољубивог исхода тог првог, нимало љубазног и рођачког сусрета у Сенату, између Пера и Данила се, дакле, крила непомирљива и немирољубива борба за присталице међу главарима и народом. Перо је звецкао новцем и уздао се у моћ богатства, а Данило је обећавао да ће стати на пут гуликожама народним и народу вратити благо које му припада — да ће у свему поштовати стричев тестаменат сем у дијелу у којему је оставио за оне прилике позамашне своте новца својим најближим.

Како се дан скупштине, 1. јануар 1852. примицао, напетост је све више расла и расцјеп између присталица једног и другог бивао све дубљи и опаснији. То се посебно показало када је на сам дан скупштине, на јутарњој

молитви у Манастиру, поп Јоко Шпадијер „прекршио предизборну ћутњу” и Данила споменуо као новог господара Црне Горе, иако се о томе скупштина још није изјаснила. Већ ту је дошло до озбиљних варница и звецкања оружјем, а лако је закључити шта би значео само један метак, само једна кап крви, у узаврелој маси од око двије хиљаде људи који су се тог дана окупили на Цетињу.

Кад су се главари повукли у Биљарду на вијећање, Његошеву задужбину су опколиле присталице са полуисуканим јатаганима и напуњеним џефердарима, спремни да и оружјем истјерају своју правду ако главари не учине по њиховој вољи. Већ ту је, међутим, било јасно да Перо нема никаквих изгледа, јер су Данилове присталице биле неупоредиво бројније и бучније.

Како је, пак, ствар текла у самом Сенату може само да се нагађа, јер су и историчари око тога несагласни. По једнима, све је било готово кад се Ђорђије Савов Петровић, потпредсједник Сената, поколебао и стао на страну Данилову. Други тврде да је чвор пресјекао угледни Стеван Перков Вукотић, а Новица Церовић, сенатор и један од најугледнијих црногорских главара и за владавине Његоша и за владавине књаза Данила и потом за владавине књаза, односно краља Николе, каже да је пресудио сердар Шкрњо Кусовац који је у одсудном часу пришао Данилу, пољубио му руку и рекао:

„Признајем га за господара Црне Горе и ко има што против, обист ће се са мном...”

Лојалност Данилу су потом изразили и сам Новица Церовић и готово сви остали сенатори и главари и за час се, као кула од карата, срушила илузија Пера Петровића да ће бити господар Црне Горе, илузија коју су му само два мјесеца прије тога онако једногласно и једнодушно подгријали ти исти главари.

О одлучности књаза Данила да по било коју цијену сједне на Његошеву столицу доста говори и један запис Вука Врчевића, који преноси свој разговор са господаром на ту тему:

– Богати, Господару, да ти г. Перо на братску и на мирну не предаде владање и све друго у руке, шта оћасте радити?

– Тако ми свете Госпође и светог Петра, оћаст најприје стрика Пера усред Биљарде убити у Владичину столицу, ће сједи. А прије него бих омакао пушком, подвикнуо бих оне ријечи пок. Владике из Горског вијенца, ће каже:

*„На трон сједиш неправо узети,
Поносиш се скиптром крвавијем...”*

Па онда се клати док један тече. Ада, што мислиш? Зар нијеси чуо ону пјесму:

*„Ред је мријет једном свакојако,
Боље прије, о мање гријеха. ”*

Данило се ипак није опио славом велике побједи, није изгубио главу да свог стрица одмах баци под ноге, али не због неке рођачке обзирности или страха да би тиме могао изазвати крвави сукоб међу окупљеним народом, већ због много далекосежнијих планова и личних циљева за чије остварење би му, како ће се касније показати, и те како добро дошла помоћ и подршка и Пера и његових најватренијих присталица Ђорђија Петровића и Мила Мартиновића.

Умјесто да га као отвореног и врло опасног противника одстрани из Сената и осујети у разбијачком дјеловању, како ће то, уосталом, касније увијек чинити са свим и најбезазленијим противницима и противуречницима, Данило на тој истој скупштини Пера поставља за предсједника Сената и одређује га за свог замјеника у свим државним пословима приликом његовог одсуствовања из Црне Горе. Тиме посредно већ најављује свој скори одлазак у Русију на завладичење.

Друге су се мисли, међутим, мотале по глави новог, младог црногорског господара, жељног власти и моћи. Он убрзо последије свечаног чина на Цетињу, креће у Русију (било је то почетком марта 1852. године), али тек по доласку у Беч открива своје праве намјере. Одатле пише Перу и Сенату и моли их да руском цару упуте писмо и изразе једнодушну жељу да Црна Гора постане књажевина а он њен први књаз, односно први световни владар последије Ђурђа Црнојевића.

Тек тада постаје јасно зашто се Данило онако помирљиво понио према Перу, зашто је правио компромисе са противницима. Јагош Јовановић чак тврди да је неко, кад је кренуо на пут, покушао и атентат на њега у Бајицама и да је том приликом рањен у руку један од његових пратилаца, али чак ни то није изазвало пргавог и назлобрзог Зека, мада је био сигуран да му је тај пешкеш спремио сердар Мило Мартиновић, односно Перо и његови најоданији поборници.

Сенатори и сви остали главари, једнодушно како су га подржали и при избору за господара, једанак су срочили молбу руском цару и поступили по Даниловој жељи. Изостао је једино потпис Пера и Ђорђија Петровића и Мила Мартиновића који су схватили да их је Данило изиграо и да нема намјеру да се завладичи, односно да тиме падају у воду све њихове наде да се ипак некако домогну престола и световне власти.

Данилу, међутим, више није ни био важан њихов потпис јер су они на руском двору већ били оглашени као најљући противници младог престолонаследника. Довољна му је била подршка Сената и препорука руског пуковника Коваљевског који га је пратио на том путу.

Данило је, ипак, готово два мјесеца чекао да га прими руски цар. За то вријеме је, по вољи и слову стричевог тестаментa, боравио у Петрограду, у Александровском манастиру, гдје је требало да се припрема за владичански позив. Тамошњи калуђери су га свесрдно прихватили и од првог дана се

латили светог посла да младог црногорског престолонаследника обуче и припреме за тешко и озбиљно бreme владичанске митре, али су убрзо схватили да им је труд узалудан — да је то ћорав посао. Увидјели су да будући владика мари за црквене каноне као и за лањски снијег — да неће ни да чује ни за постове ни за молитве, да од монашке одежде бјежи као ђаво од крста. Биће да је то допрло и до царске столице и утицало на коначну одлуку руског императора, који је, крајем јуна 1852. примио Данила и уручио му царску грамату којом одобрава његов наум да Црну Гору прогласи књажевином, а себе њеним првим књазом, односно световним владаром. Руски цар је све то благословио, али и тражио да се одмах изабере и митрополит црногорски.

Тако је Данило дефинитивно засјео у седло и на велика врата се, уз сву помпу која приличи владару, вратио у Црну Гору, науман да рашчисти са свим противницима и више никоме не попушта. Наумио је да то и јавно саопшти, па је за 20. септембар 1852. године заказао на Цетињу велику народну скупштину на коју се сјазило више од четири хиљаде људи, међу којима су били прваци свих нахија и племена црногорских.

Скупштина је трајала два дана, а након првог, свечарског дана, 21. септембра, на Малу госпођу, књаз Данило је прочитао руски царски декрет да сви чују и знају да је он ту и по вољи његовог царског величанства, а потом обнародовао и имена сенатора, племенских капетана и перјаника. Сви они су се пред свештеницима заклели на бога и божју вјеру да ће у сваком часу, свугдје и на сваком мјесту, „у дневи и ноћи, у злу и у добру, бити вјерни књазу и отечеству” и да ће се „тврдо држати његовијех закона и бити послушни његовијем наредбама.”

Све то је јасно говорило да је на црногорски престо сјео владар чврсте руке, аутократа без милости и воље да са било ким дијели власт.

Но, ни та његова строгост и одлучност, ни сва обећања која је давао, нијесу му обезбиједили потпуну лојалност и покорност свих — и даље је било неповјерења и у њега као књаза и у Црну Гору као књажевину. Народ се прибојавао новог, стрепио од пореза и намета неопходних за издржавање двора и нарочито од књажевих пријетњи силом коју ће употребити да оствари свој циљ и учврсти власт.

А познати народни паметар Сула Радов кад је чуо шта је млади господар наумио, да ће Црна Гора бити књажевина и да у њој више неће господарити владике, рекао је:

„А ће ће брод у каменицу...?”

Послије, кад је завладала Данилова страховлада и самовоља његових доглавника, како у својим „Мемоарима” пише војвода Симо Поповић, Сула Радов је рекао и ово:

„Наста вријеме да се пас кобасицом веже и да је не смије изјести...”

НИЈЕ КЊАЗУ ПОЉУБИО РУКУ

Књаз Данило је на престо ступио у двадесет шестој години. Млад, мален, неугледан, али ватрен и окретан, обећавао је демократске реформе, а од првог дана испољавао окрутни апсолутизам и прекракао праг тираније и злочинства. Једна опора ријеч гласовитог сердара Филипа Ђурашковића, коштала је прогонства цијелог братства, до тада једног од најугледнијих у Црној Гори. Трагедије Стевана Ђикнина из Бјелопавлића, браће Лукића и Драга Радаче из Црмнице...

Љубав према Црној Гори коју је Вук Караџић цијелог вијека гајио и брижљиво испољавао као према колијевци својих предака и славном гнијезду слободе, неосвојеном и неразвијеном ни кад је пола Европе стењало под турском завојевачком чизмом, очитовала се и у љубави, пријатељству и поштовању према четворици њених господара који су се смјењивали за Вукова живота под Орловим кршем.

Из разумљивих разлога, његове везе су биле најјаче и пријатељство најдубље и најприсније са Његошем. Можда је то, такав његов однос према потоњем црногорском владици, односно духовном владару и великом

пјеснику и мислиоцу, било пресудно за хромог генија из Тршића да се од првог дана окрене и према Његошевом наслједнику, књазу Данилу.

Већ у љето 1852. године, на повратку са прве државничке мисије, када је у Москви проглашен књазом, а Црној Гори признат статус књажевине, Вук Караџић се у Бечу придружио књазу Данилу и са њим, преко Трста, кренуо у Црну Гору.

Иако га за Данила нијесу ни изблиза везивали они разлози и мотиви који су га везивали за Његоша, Вук је ипак према њему од почетка испољавао наклоност и пружао му подршку, прије свега у његовим опредјељењима и настојањима да Црну Гору уреди као државу по европским државотворним назорима и мјерилима. Та његова наклоност је врло наглашена и јасно истакнута већ у првом напису о повратку књаза Данила у Црну Гору те 1852. године, објављеном у београдским „Српским новинама“ (касније је тај текст у нешто скраћеној верзији објављен и у њемачком листу „Алгемајне Цајтунг“).

За разлику од оног хладног и негостољубивог дочека када се Данило исто тако, десетак мјесеци раније, вратио из Беча да преузме Његошеву владарску столицу, када га је Његошев брат Перо Томов покушао истиснути и обеснажити Његошев тестаменат, Данилу је сада већ у Котору приређен велики дочек, а брат му, војвода Мирко, у сретање је отишао чак до Трста. Сада је на которску риву на челу свите главара у сретање дошао чак и Перо Томов:

„Кад брод стане и Данило изиђе на суво, онде га обколе остали Црногорци, који му на брод нису могли изићи и стану га љубити, који у руку који у скут, где је ко могао дохватити“ — описује Вук Караџић тренутак књажевог ступања са брода на которску обалу.

Вук Караџић је том приликом нарочито наглашавао неке замисли и идеје књаза Данила око устројства власти и судства као темеља власти, које по духу и прогресивности потпуно одскачу од исконских неписаних закона који су до тада владали у Црној Гори:

„Нећемо се више убијати по катунима (тј. по буџацима), већ ко се осуди на смрт и погуби, сви Црногорци ваља да знаду шта је скривио и зашто је погубљен — рекао је, по Вуку, књаз Данило те 1852. године у неком разговору са главарима и окупљеним Црногорцима. — Тајне се тужбе више неће примати, него који што каже на кога, он ваља онде да чека док се дозове онај на којег он говори, да се суоче. Који у суђењу, био сенатор или капетан или перјаник, узме од кога једну пару мита, одмах ћу га истерати из службе, и нек се не нада да ће игда више у њу бити примљен...“

Нажалост, ових заиста прогресивних и демократских идеја и надзора понајмање се у својој владавини подржавао сам књаз Данило, који је у својем апсолутизму често посезао за тиранијом и безграничном самовољом, што се не може правдати чак ни жељом да се на тај начин учврсти власт и

заведе ред и мир међу немирним, завађеним и непослушним горштаким племенима.

А да неће бирати средства да оствари свој циљ, књаз Данило је, како је записао Вук Караџић, јасно и гласно то поручио Црногорцима већ на самом почетку своје владавине:

„Књазу Данилу нема више од двадесет и четири године и раста је доста малога, али је врло ватрен и окретан — пише Вук у већ споменутом тексту објављеном у „Српским новинама.“ — Једном Црногорцима у пољу између осталог рече: 'Видите колишњи сам мали, али ако ме не узаслушасте, бићу вам већи од Ловћена: ако ми не дате добром да се прославим, ја ћу гледати да се прославим злом!' “

(Иако ово свједочење Вука Караџића не иде у прилог књазу Данилу и представља га у сасвим другачијем свијетлу од онога када о њему говори као реформатору и демократи, Вук ће ипак остати наклоњен књазу Данилу све до његове погибије и у више наврата ће га чак и јавно бранити од напада и приговора његовом понашању и владавини. Он се дивио његовој смјелости и одлучности, његовом непоколебљивом одређењу да од Црне Горе створи за оно вријеме модерну државу, признату и уважавану у Европи — његовом држању и успјесима у бојевима са Турцима. По неким подацима, он је изгледа припремао и посебну књигу народних пјесама у којој је желио да објави пјесме посвећене бојевима Црногораца са Турцима за владавине књаза Данила. Касније је, како се сазнало након Вукове смрти, настојао да у ту збирку унесе и пјесме о бојевима које је водио Данилов наследник, књаз Никола, али га је смрт прегребла. Умро је, кажу, читајући и сређујући управо рукопис ове књиге...)

О првим данима владавине књаза Данила, о бездушности коју је испољавао од самог ступања на престо, у својим „Мемоарима“ пише и угледни новинар, публициста, пјесник и дипломата, човјек од највећег повјерења књаза и краља Николе, војвода Симо Поповић. Без устезања и посебног решпекта према краљу Николи, без обзира на то што говори о његовом стрицу и претходнику на престолу, Симо Поповић без задршке пише о Даниловом немилосрђу према свима који га нијесу слијепо слушали и без остатка му се покоравали:

„На ријечким пазарима мушкетано је толико људи — пише Симо Поповић. — Оптуживани су били због завјере, а завјере не бјеше, но присталице Књажеве бацаху такве оптужбе на њих да се Књазу умиле, а себи да уклоне људе који су им ма у чему били на сметњи. Једни су бацани у тавнице, а да не знају зашто, други су, да избјегну то, ускакали за онијема првијема, у Аустрију, а ће год се они појаве јављао се страх да ће неко у тамницу или на мушкетарију...”

Нарочито су страдали они који су се отворено изјаснили противу књаза Данила. У том погледу посебно је карактеристична кућа Ђурашковића са

Цеклина (није им помогло чак ни то што су били пријатељи са Петровићима — Његошева сестра Ћане била је удата за Ђурашковића). И о томе је Симо Поповић оставио занимљив запис у „Мемоарима“:

„Куће које су биле противне Данилову проглашењу књазом, највише су страдале. А од тијех највише кућа Ђурашковића на Цеклину. Глава њој и Ријечкој нахији бијаше Сердар Филип Ђурашковић, јунак, човјек, знан и чувен у сву Црну Гору и кућа му главарска од памтивијека. Владици Раду бјеше десна рука. Његов углед у народу и његова енергија одлучише да Раде буде изабран за владику и да се одржи мир у земљи. Сердар Филип и Стеван Перков Вукотић бијаху највиђеније личности у вријеме владичино и од најјачега уплива на њега. И још је више могао учињети сердар Филип код Владике него Стеван, говораше ми Б. Петар Стеванов. То је била сила од човјека и није било нити је настајало онаквога Црногорца. И Књаз ми је често о њему говорио с одушевљењем (*мисли на књазу Николу, прим. Б. С*), али насамо, никада пред другијем Црногорцима. Сва нахија Ријечка слушаше га ка један човјек, а владика ка да му је отац био, говораше Књаз.

Сердар Филип није био противник Данилу, али није пристајао да буде књаз. Он је хтио да Владичанство остане у Црној Гори. А кад се Данило вратио из Русије као књаз рекао је: 'Нека му је сретно! Али му ја никад нећу пољубити руку.' И није. Није већ ни изиша никад на Цетиње. А одржао је ту ријеч и онда када му књаз Данило дође једном у походе на Цеклин. Дочекао га је и угостио лијепо и цијелу велику пратњу његову, али му не пољуби руку и не рече му ниједном 'Кнеже' ни 'Господаре'.

Ђурашковићи су то скупо платили. Раселише се по бијелом свијету. Има их и данас по Арбанији и Србији, по Босни, Мисиру и Русији. Одузе им се сердарство и војводство, које је од памтивијека било нашљедно у њиховој кући. Сердарство пријеђе на Јовићевиће, а војвођство на Стругаре. Црногорцима би забрањено да се жене од њих и да им не смије нико дати своју одиву. Син војводе Маркише Ђурашковића бјеше већ вјерен одивом Петровића, па се и та вјеридба разведе.”

Трагедија бјелопавлићког јунака и племенског првака, Стевана Ђикнића је ипак још карактеристичнија и изразитије говори докле је књаз Данило био спреман да оде у обрачунима са онима који му нијесу били по вољи, који су му на било који начин противурјечили. Ту причу је од заборава сачувао Драгутин–Драго Филиповић, пензионисани пуковник Југословенске народне армије, памтиша и љепорек који је, нажалост, преминуо само неколико мјесеци након што сам његово казивање записао и није дочекао да види прво издање ове књиге (у том тренутку био је један од понајстаријих Бјелопавлића).

– Као што је познато, долазак књазу Данила, односно Зека Станкова или Зека Малог, како су га противници звали, није прошао без ломова и обрачуна, јер се, упркос Његошевој вољи и тестаменту који је оставио као

претендент на владарску столицу појавио и Његошев брат Перо, предсједник Сената и једна врло снажна и у народу популарна личност.

Но, Данило се показао и храбрији и мудрији и успио је да се наметне главарима, да за кратко вријеме својом одлучношћу стекне углед и у народу. Углед му је нарочито порастао 1852. године, познатије као Омер-пашина година, односно након великих успјеха у борбама са Турцима. Ипак, сујетни, млади господар Црне Горе, први који је скинуо владичанску мантију и прогласио се световним владаром, и даље је стрепио за свој положај и настојао да у коријену сасијече сваку помисао Пера Томова и његових присталица да га избаце из седла. У тим обрачунима је показао изузетну охолост, упорност и немилосрђе. О томе можда најбоље говори један грозни примјер из Бјелопавлића, случај који се збио на почетку владавине књаза Данила. Ријеч је о трагедији бјелопавлићког племенског капетана Стевана Ђикнића, односно Стевана Ђикнина, како је био познат у народу.

Стеван је био посмрче. Отац му Лазар погинуо 1780. године на Морачи у боју са Турцима и сина му, како је то тада био обичај, звали Стеван Ђикнин, тим више што је Ђикна изгледа била човјек-жена, добра и од доброга да није било срамота да јој се син по њој казује.

И Стеван стасао у доброг човјека и јунака који је стекао капетански чин на сабљи и пушци тако да га је и Његош опјевао у „Огледалу српском“.

Стевану се, међутим, није допадао Зеко Мали и није то ни крио – отворено је говорио и првенство давао Перу Томову. Књаз није такве трпио и брзо је смислио како да му се освети, да опамети и њега и друге.

Два Стеванова сина, Гошо и Тиодор, били су тек пристасали, али већ оглашени као хајдуци и јунаци без мане и страха. Књаз Данило их, међутим, огласи кривима – да они поред Турака убијају и Црногорце, и осуди их на смрт. Но, ваљало је похватати такве горске вукове па се Данило послужио лукавством. Послао је перјаника код капетана Тока Никина Шарановића и наредио да закаже збор Бјелопавлића код цркве на Јеленку, рачунајући да ће ту, не слутећи зло, доћи и синови Стеванови.

Тако и било. На збор дошли и Гошо и Тиодор и перјаници их они час похватили, повезали и повели на капетански суд на Прентину главицу. А пресуда се одмах знала: ко тамо крене тај се неће главе наносити... Успут, док су их спроводили, командир перјаника удари Гоша и брекне му:

— Живни, погани од погани!

Гошо, који је и за мање скидао главе, а био изузетна људска снага, сегне, раскине везе на рукама и зграби командира за грло да га задави и зубима закоље. Спасе га остали перјаници — припуцају и убију Гоша и испод њега једва живог избаве свог командира.

Иако свезан, Гошов брат Тиодор искористи ту гужву и стрку и побјегне према селу Колашиновићима. Али, био је зле среће. Кад је изгледало да је умакао и унио главу, пукне му гатњик на гаћама, а он са рукама савезним на леђима нит могао гаће дићи нит се њих како курталисати. У томе наиђе један

комшија и ближњи му рођак. Тиодор се понада да га је огријало сунце, да ће му он помоћи да се курталише невоље и избави главу, али рођак заборави рођаштво и Тиодора преда перјаницима који су пристигли у потрази за њим.

Тиодора, наравно, стријељају на Прентиној главици и онда и њега и брата му Гоша, по наређењу књаза Данила, објесе да висе ту за петнаест дана као опомена свим осталим Бјелопавлићима како ће проћи они који су непокорни и невјерни господару са Цетиња.

Повјешаним Стевановим синовима се нико за петнаест дана није смио примаћи сем њихове ојађене мајке која је свакога дана долазила из села Лаћа, удаљеног око сат и по хода, да брани мртве синове од мува, а било је, кажу право љетње вријеме. Дошла би, веле, поклонила им се и сваки пут поновила:

„Гошо, Тиодоре, окамените се...!“

Гошо и Тиодор се, наравно, нијесу окаменили, али се окаменила њихова несрећна мајка којој за све вријеме нико није видио сузе ни чуо гласа већ је своју муку и трагедију, попут мајке Југовића, подносила стојички и јуначки и није допустила да јој се душмани насладе.

Бјелопавлићи су се касније ипак окупили на Прентиној главици и ријешили да иду код књаза и кажу му да је на правди божјој тако крвнички казнио Стевана Ђикнина, побио му синове и узео капетански чин, њему, јунаку из пјесме. Није било лако изаћи пред Зека манитог и казати му да је погријешио, али друге није било, неправда се морала некако поправити. За чудо, Данило им је повјеровао и обећао да ће капетански чин дати Стевановом најмлађем сину Марку. Нажалост, Марко је врло млад умро од колере — и он и отац му, несрећни Стеван...

Остаје велико питање да ли је Данило поступио тако зато што се истински покајао за гријех који је починио или је и то био један од његових вјештих покушаја да Бјелопавлиће некако придобије и окрене за собом, јер је он, упркос својој охолости и самоувјерености, сигурно био свјестан снаге овог племена и његовог утицаја — да онај ко придобије Бјелопавлиће, у доброј мјери рјешава питање јединства и слоге и готово свих осталих црногорских племена.

Тако се вјероватно може тумачити и удаја Данилове сестре Јане за гласовитог бјелопавлићког војводу, попа Риста Бошковића. Јесте поп Ристо био јунак и угледник за којег се знало и о којему се с поштовањем говорило и у другим црногорским племенима, јесте био добар и од доброга и јакога братства са којим се кући Петровића није било срамота пријатељити, али је велико питање да ли би Јана дошла на Орју Луку да Петровићи нијесу рачунали да и на тај начин могу придобити и одобровољити Бјелопавлиће. Ово тим прије што, како сам слушао од старијих људи, прије Јане ниједна одива из владарске куће Петровића није се удала за Црногорца изван Катунске нахије” — казује Драго Филиповић.

О томе колико је књаз Данило ишао далеко у свом самовлашћу, како су и колико његову вољу поштовали и слијепо извршавали и поједини племенски капетани, говори и један примјер из Црмнице који у свом фељтону о Новици Церовићу наводи Дука Лондровић:

„Књаз Данило је тражио да се примјењује све што је прописано у његовом законнику (у *Даниловом Законнику* је посебно био окрутан члан 4 који дословце гласи: **„Који би се Црногорац или Брђанин усудио личност или достојанство Књаза врјеђати, биће исто онако кастигат као и они који самовољно човјека убије“**, прим.Б.С). У томе му је свесрдно помагао и брат, војвода Мирко. Одступити се није смјело ни за длаку. Закон су у народу примјењивали племенски капетани, настојећи да при томе задовоље вољу књажеву. У томе су неки ишли тако далеко да је то данас тешко схватљиво” — пише Дука Лондровић и за примјер наводи случај из једног црмничког села.

„У том селу, због неких зађевица, дошло је до убиства и бјежања у Турску. Због 'тојагања', увријеђени су убили капетана — попа Филипа Бокана. Убице су похватане и затворене на Цетињу. Суд их осуди на смрт. Казна је требало да се изврши у селу Буковику, гдје се злочин и догодио. То нареди лично књаз. Извршењем казне по књажевој наредби требало је да руководи тамошњи капетан Мило Војводић.

Капетан Војводић нареди да убицу, Ива Лукића, убије његов рођени брат, Никола Лукић. Овај, под силом и притиском, то мора урадити! Приликом извршења казне, други осуђеник, Станко Радача, није био до краја дотучен већ је још показивао знаке живота. Видећи то, капетан Мило Војводић узео од неког присутног пушку и даде је Станковом оцу Драгу, старцу од преко 80 година. Капетан нареди старом оцу да дотуче свог рођеног сина, или ће и он бити убијен! Под притиском, стари Драго је морао повући ороз пушке уперене у једва живог сина. Драго је два пута вукао за ороз, али пушка не опали. Видећи то, син Станко рече оцу: 'Јадан, оче, немој ме ти бити. Има ме ко бити и без тебе. Видиш да сам убијен...' Ојађени Драго, пошто пушка не опали, рече капетану Војводићу: Капетане, ти си божју преступио, очима видиш да пушка неће из руку очиних пуцати на своје дијете... Видећи то, капетан другима нареди те дотукоше Станка Драгова.”

Још је илустративнији случај човјека из Повије којем је одлетјела глава по том фамозном четвртом члану Даниловог законик (та чудовишна пресуда је објављена у Правном зборнику 1939. године, а наводи је и др Јован Бојовић у својој књизи „Законик књаза Данила“). Пресуда је кратка и јасна:

„Станоје Зеленов Мијушковић, родом из Повије, усудио се личност Свијетлог Књаза и Господара врјеђати. И тако по доста вјерном доказитељству и сопственом исповиједном приказивању на суду, његовог великог преступљенија ради, Правитељствујући врховни суд по 4-ом правилу Општег земаљског законика осуђује га на смрт!“

Наравно, пресуду је без двоумљења потврдио и „људо увријеђени“ господар...

СРАМОТНО КОЛО У ОСТРОГУ

Уздао се у мач и песницу. Није презао ни од личних увреда, а под кровом острошке светиње је показао и склоност ка разврату. Бјелопавлићи, предвођени зетом књаза Данила, попом Ристом Бошковићем, дигли су се на оружје да крвљу оперу укаљану част. Услиједио је књажев поход на Бјелопавлиће са око шест хиљада војске и велика похара и погром овог гласовитог црногорског племена...

Књаз Данило је веома добро знао колико је за Црну Гору, за младу књажевину којој је ударао темеље, важно да прошири границе и око Цетиња окупи сва брђанска племена, до тада вјековима непокорна и непослушна. Разумљив је, дакле, био његов интерес да Црној Гори дефинитивно присаједини и те територије, чему су тежили и сви његови претходници на владарском трону под Орловим кршем. Није, међутим, разумљив метод којему је, у доброј мјери, за разлику од свих прије њега, прибјегао да то оствари.

Док се, рецимо, Петар Први понајвише ослањао на крст, клетве и молитве, Данило је више вјеровало у мач, више се уздао у силу и песницу, што му је — разумљиво — доносило велике невоље и главобоље и на унутрашњем и на спољном плану. Свеједно, он је на томе упорно истрајавао и, чини се, сваки пут ишао корак даље и грезнуо све дубље.

На унутрашњем плану он од почетка није зарезивао никога, чак ни Сенат, а камоли народ до којег су сви црногорски владари прије њега и те како држали. На спољном, стално се навијао како је кад који вјетар дувао и како му је кад чија наклоност била потребна. Сходно томе, силно се трудио да и своје потезе унутар државе ваљано и убједљиво образложи и оправда пред онима до којих му је било стало изван граница Црне Горе (а за своје кратке владавине, сигурно и под значајним утицајем књегиње Даринке, најдуже је у љубави остао са Француском).

Већ у првој години владавине, тачније 7. новембра 1852. године, књаз Данило предузима своју прву „казнену експедицију” противу непослушних и непокорних брђанских племена, а све у жељи да сломи њихов отпор, да их покори и припоји Црној Гори. На удару су се први нашли Пипери:

„...нашао сам за добро у овај час кренути у Пипере су неколико војске — пише књаз Данило руском конзулу у Дубровнику, Гагићу, објашњавајући разлоге и циљ похода на Пипере — и сва је прилика да ће Скадарски паша одужом руком и својом силом противу мене ударити...”

Књаз Данило све правда страхом од Турака, који су, уистину, непрестано настојали да поткопају јединство и слогу црногорских племена, да их помуте и заваде, кад митом и обећањима, кад уцјенама свакојаким и пријетња- ма.

Четрнаест дана касније, књаз Данило поново пише Гагићу и извјештава га о резултатима похода на Пипере, али Гагић очигледно није био задовољан тим извјештајем па тражи подробнији и детаљнији. По књажевом одобрењу и заповијести, извјештај сада пише његов ађутант Бјеладиновић (сву ову преписку је, иначе, пронашао и објавио Душан Вуксан у „Записима” из 1931. године):

„Одмах како је Његова Свјетлост приспио с војском у Пипере за покорити оне одметнике — пише Бјеладиновић — један се је дио од њих покорио и пануо под ногама Његове Свјетлости, којима је милостиво опростио, а већи дио главније одметника, одбјегли су Осман-паши. Домови ових одметника по праведној жељи оружаног народа, одма су били оборени и разрушени, а њихове фамилије невредимо протјеране из Црне Горе...”

Сигурно је, наравно, да ни у једном од тих писама није казана цјеловита истина о томе шта се стварно тог новембарског дана збило у овом поносном црногорском племену. Књаз Данило је дошао у Пипере са око хиљаду војника. Непосредан повод је, наводно, било одбијање Пипера да плаћају порезе и намете које је завео књаз Данило. Увиђајући бесмисленост отпора пред толиком силом, Пипери су се у највећем броју поклонили пред књазом, сви сем неколико кључних коловођа побуне на челу са Радованом Мрчарицом, који је преко Спужа и Скадра умакао у Цариград.

А колико је Мрчарица био у праву и колико је његов страх био оправдан, најбоље показује чињеница да је четрнаест виђених људи овог племена који су том приликом, на овај или онај начин, допали у руке књазу Данилу, погубљено као бунтовници и непокорници.

Сем Пипера, књаз Данило је од првог дана владавине на оку посебно држао још и Бјелопавлиће и Куче, мотрио на сваки њихов корак, увјерен да су му то најнесигурније границе у новоствореној књажевини. У основи, он је био киван овим горопадним и бунтовним племенима, која нико ни од његових славних претходника на престолу под Ловћеном није успио чвршће да веже за Црну Гору.

Похаром Пипера он је недвосмислено ставио до знања да неће имати милосити ни према осталима, да ће сваку непокорност и нелојалност строго казнити. То ипак није угасило жар незадовољства које је притајено тињао у овим племенима и довољна је била само варница да га распламса и претвори у пожар побуне.

Књаз Данило је то осјећао, а несумњиво, имао је и своје људе, доушнике и шпијуне, који су му дојављивали о сваком тајном збору и договору племенских првака. У руке су му, изгледа, доспјела и нека њихова писма, па је то, по свој прилици, био и непосредан повод за једно писмо које је он упутио Бјелопавлићима 18. јуна 1854. године (по старом календару), петнаест дана након боравка на тројичинданском сабору у Острогу, за које Душан Вуксан вели да нигдје у књажевом архиву није нашао „тако тешке ријечи“:

„Од Нас Данила Петровића, Књаза Црногорскога и Брдскога, сердару Раму и свијема капетанима бјелопавлићкијема поздрав.

— Чуо сам некакве зборове, што се збори тамо у вас, од како сам ја у Острог био, али опет размишљавам, да није ништа истина од тога, што сам чуо, јербо кад би све то истина била од вас што сам чуо, заиста нека буде увјерено мало и велико да би за вас гори био, него ли што је био Омер паша прошле године. Но ја наређујем вама, господи капетанима, да ви први умукнете и да држите ваш језик за зубе, иначе бисте се могли брзо кајати; и не узбуњујте моју праву рају.

— И ова моја заповијед да буде проглашена на Прентиној главици.

— А чуо сам да и Пипери нешто блеје, и с вама се друже, Бранковићи и лижисахани. А мене није стало ни за вас, ни за Турке; и немојте мислити да ја не знам из чије су главе ове ријечи произашле, јербо вама је добро познато, да нити сам ја, ни стари владатељи, који су били црногорски, никад никоме зулума учинили нијесу, но су се вазда мучили за обдржати вас и остале Црногорце, које ви достојни нијесте били њих имати за Господаре. А по данас чините како хоћете, ако ви баста. И тако знадите!”

Пошто су једном већ осјетили немилосрдност књажеву и схватили да са њим нема шале, да он не пријети на празно већ главе скида и за много мање, Пипери су, чим су чули за „посланицу” Бјелопавлићима у којој и њих небираним ријечима опомиње, пожурили да одговоре књазу и изразе му лојалност:

„Што чујеш зборове бјелопавлићске — пишу у име Пипера капетан Вуле Николин и Јоле Пилетић — ми у то нијесмо, задавамо ти божју вјеру главари пиперски, ни знамо за то. Но те кумимо Богом и светијем Петром, немој вјеровати нашије душмана Бјелопавлића; а то ће доћи виђен дан, на кога кренеш кривога, ми смо ти готови вазда. А ми чујемо да нас неко опада у вас, а то ће се знати, ко ће бити Вук Бранковић...”

Реакција Бјелопавлића је, међутим, била двојака. Једни су такође похитали са покајничким писмима и молбама за опрост, а други, предвођени

углавном групом угледних првака из братства Бошковића, провалили су барутану у Острогу и снабдјели се оружјем, прахом и оловом, наумни да дочекају и одупру се књазу.

Он, међутим, није журио већ је спремао снажан и одлучан удар и трудио се да за то прибави и благослов великих сила, прије свих Русије и Аустрије. У писмима која је крајем јуна 1854. године упутио изасланицима ових држава Гагићу и Мамули, књаз Данило најприје покушава побуну представити као нови турски покушај да у црногорска племена унесу завађу и смутњу:

„С ову страну неколико времена — пише он Гагићу — могао сам се од више поузданих извора увјерити како скадарски забит Осман-паша и ове године као прошлије подбуњује житеље Куча, Пипера и Бјелопавлића, да се мене одметну, а то чрез вјероломни главара, обећавају, као што се научио, новац и богато одијело с оружјем... Јуче дође ми глас да су се неки главари од поменута три племена против мене вооружали и да су већ по неколико људи за собом повукли, Бог зна каквим ласкањем и пак обећањем, да ако ја устанем да их покорим, да ће им Осман паша довољне војске и џебане дати. Да не би почем ови издајници отечества напредовали у варању осталог, мени још вјерног народа и да не би успјеле наопаке намјере Осман паше принужден сам сјутра онамо кренути су двије три хиљаде војске, е да би их на лијепо пресловио, а не буду ли кадре моје моралне силе, онда с мојом жалости морам физикалне употријебити, ђе у посљедњем случају предвиђам не мало зло, но опет ни велико, ако им само Осман-паша не пошаље у помоћ војску, као што је сва прилика да хоће...”

Недјељу дана касније, књаз Данило на исте адресе пише да је 1. јула предузео поход на Бјелопавлиће:

„Тек што сам у Бјелопавлиће дошао су пет-шест хиљада војске, могао сам се увјерити, да што се тиче општег народа Бјелопавлића, Пипера и Куча, није био још прегнуо о каквој издаји, но по наговору њини главара већу част народа били су већ за собом повукли, али мојим доласком међ њима препане се и сав народ без разлике од гореназначене три нахије мени се покорио и вјеран показао, кројме главни бунтовника од саме куће Бошковића, попа Ђока с Орје Луке и други пешест њиови приврженика, који су са свом кутњом чељади одбјегли у Спуж, тек што су чули да сам кренуо с војском. А како сам истинито чуо, сви ови издајници пошли су из Спужа у Подгорицу, а од Подгорице попраћени од забита Спахије Лекића, у Скадар, Осман-паши, ђе се данас сви налазе...”

Вијест о Даниловом походу на Бјелопавлиће и похари коју је учинио у љето 1854. године, није прошла без одјека нити наишла на разумијевање и одобравање, посебно код његових главних савезника Руса. Руски изасланик из Беча, Коваљевски, то му и отворено ставља на знање у једном писму датираним 21. јула те године:

„Ви знате моје мисли и осјећаје за слична дјела. Ја Вам понављам, што сам Вам толико пута зборио: штедите крв православних и не прибјегавајте

окрутним мјерама; не заборављајте и ако се Црногорци буне, да то није из њихове главе, већ по интригама, које долазе изван граница црногорских...”

Прича о побуни и похари Бјелопавлића је, међутим, много комплекснија и трагичнија од онога што се на основу ових сувих и општепознатих историјских факата може склопити. Она има моћне и дубоке коријене у народном предању; њоме су се поред историчара, бавили и многи књижевници и публицисти, а свакако је најзанимљивије и највјеродостојније оно што је о томе догађају и његовим актерима оставио Томо П. Ораовац, историчар, писац и политичар, савременик и велики пријатељ једног од главних актера и вођа побуне у Бјелопавлићима, попа Риста Бошковића, војводе и сенатора црногорскога.

Ораовац је, очигледно, боље од других увидио судбински значај онога што се тог љета 1854. године догодило у Бјелопавлићима, не само за породицу Бошковић и не само за ово велико и гласито црногорско племе, него и за Црну Гору у цјелини, а за њеног младог, плаховитог и амбициозног првовјенчаног књаза поготову.

Ораовац најприје говори о Бошковићима:

„Кућа Бошковића је од старина била војводска, сердарска, сенаторска и свештеничка (*кажу да је у овој кући било укупно једанаест војвода, сердара, племенских капетана, ђенерала, дивизијара...*, прим. Б.С). Она је имала некад једнога, некад два или сва три ова висока звања, чина или једновремено по неколико њих. Исти је случај и са свештеницима. Старешинство је припадало најстаријему по годинама и тако су Бошковићи кроз неколико вјекова као носиоци ових звања били стално старјешине великог и јуначког племена Бјелопавлићког.”

О Бошковићима и њиховом угледу знао је и руски царски двор, а царица Катарина им је подарила чак и титулу руских племића — дворјана. Десило се то, изгледа, кад је на челу братства био сердар Мијајло Бошковић. Савременици га описују као „тихог јунака“ који се посебно истакао у биткама на Мартинићима и Крусима, једног благог, нагодног и доброћудног човјека, бистроумног и вјештог, човјека који је веома брзо учио и лако стицао пријатеље. Због такве нарави и карактера био је у великој мислости и Петра Првог и Петра Другог, а то је, по свој прилици, и њега и његово гласито братство препоручило руској царској кући да им подари титулу племића (подразумијевала је, поред осталог, бесплатно школовање младића из ове куће у руским војним школама).

„Ја сам ову грамату у оригиналу читао у кући сердара Мата Бошковића — пише Томо Ораовац — и у њој је између осталог било написано: 'Највећом милошћу царице свију Руса, поклања се кући Бошковића, за заслуге указате Русији и Словенству, титула руских дворјана и овом се граматом увршћују у ред Руског дворјанства.' ”

Свакако један од најугледнијих Бошковића био је поп Ристо, син јединац попа Лазара, који се веома млад запопио и стекао чин војводе, а потом и сенаторски грб:

„Војвода Ристо је био у сваком погледу личност силног духа, гвоздене воље, племените душе, њежног срца, веома писмен, обдарен природном бистрином и лакоћом резонувања, праћеном невјероватном логиком, па се као такав лако уздигао изнад самог себе и потпуно хладно расуђивао о споровима, о учињеном казненом дјелу и учиниоцу тога ђела” — каже Томо Ораовац.

Као јединац, поп Ристо Бошковић се оженио веома млад, већ у четрнаестој години и то са три године старијом Јаном, ћерком Станка Стијепова Петровића, синовицом владике Петра Првог и сестром од стрица Његошевом. Владарској кући са Цетиња очигледно није било испод части да се пријатељи са Бошковићима који су им угледом били дорасли, а богатством били и изнад њих. Поп Ристо, који се већ у шеснаестој години истакао јунаштом, није ни на који начин користио и злоупотребљавао то што му је књаз Данило шура, што је за господара имао жениног млађег брата.

О Тројичину дне (5. јуна по старом календару) 1854. године, књаз Данило је са пратњом и свитом и француским вицеkonzулом у Скадру, Ијасентом Екаром, као гостом, стигао у Острог на велики, тродневни тројичиндански сабор, на којем су се, како пише Ораовац, по традицији, сем Црногораца окупљали и Херцеговци, Босанци, Бокељи, Арбанаси и старо-Србијанци. Народ се ту по три дана веселио и коло се пред доњим манастиром није распуштало.

Задивљен љепотом црногорске младежи, књаз Данило је наредио да се изабере тридесет најљепших дјевојака и невјеста које би увече око ватре играле коло са тридесет његових перјаника, како би указао почаст и причинио ужитак својим гостима, прије свих француском дипломати.

(Пуковник Драго Филиповић тврди да је књаз Данило лично свог зета, попа Риста Бошковића, задужио да изабере ђевојке и невјесте за коло и да је овај, не слутећи ништа рђаво, поред осталих одредио и своју жену Јану, књажеву, сестру).

„Коло се свршило у највећем реду и пуном расположењу — пише Томо Ораовац. Сјутри дан кроз народ се пронијела страшна и срамотна ријеч, како је Јован Машанов Вукотић, по нарави проклет и зао човјек, рекао 'да је сваки лежао са својом', а он са попадијом попа Јована Радовића, да су ово Катуњани учинили по наређењу књаза Данила да се међу Бјелопавлићима роде јунаци као Катуњани. Због ових гадних ријечи узрујао се цио народ и свак се забезекнуто питао: шта ово значи и к чему све ово води.”

По казивању Драга Филиповића, коло се увече окупило у дворишту испод Доњег манастира гдје је наложена велика ватра, јер другог освјетљења није ни било. Они ријетки који су, сем књажеве најуже пратње и свите били

позвани да гледају коло и уживају у тој љепоти, одмах су опазили да се ту игра неко друго коло, а посебно им је запало за око како књаз не смеће погледа са сестре Тодора Кадића, Данице, која је била удата за попа Пунишу Павићевића, сина чувеног јунака Баја Радованова Павићевића (погинуо је од Жупљана и кажу да је Његош лично тражио од Бјелопавлића да га освете, што се и остварило). Син му Пуниша није хтио да се запопи па је био капетански писар, а био се тек оженио Тодоровом сестром — по љепоти јој нагоркиња вила није била равна па је зато, изгледа, и звали Вилајета.

— Шта се и како те ноћи догађало у Острогу тешко је рећи — вели Филипковић — тек кажу да је попадија Јана у разбјел зоре дошла под шатор у којему је спавао поп Ристо. Он је дочекао будан:

— А ђе си до ово доба, срамотна ти погибија пукла ноћас!? — брекнуо поп Ристо.

— Е, не но теби, Ристо Лазарев (веле да га до тада никад није именов зовнула, такав је то био обичај код старих Црногорки), што дозволи да се ноћас племе бјелопавлићко срамоти пред овом светињом!

— Шта то причаш, јеси ли полуђела!?

— Истину зборим, војводо. Није књазу и моме брату било до игре и кола, но до друге работе. Он и његови перјаници су сву ноћ ардаковали и на силу свашта радили са наивним и невиним женама и ђевојкама које си им ти у руке додао. Но, пери образ и не дај да ико удари на част теби и цијелом племену, па таман био и књаз црногорски, а мој брат!

Сколиле попа Риста црне мисли. Схватио да је све истина што Јана збори и да га је књаз преварио:

— Ничија није до вијека, а срамота до освете остаје до вијека! Нећеш, Зеко манити, тако играти са Бјелопавлићима, а ја бити жив! — плануо поп Ристо и излетио из шатора да окупи главаре и бјелопавилићке прваке.

На његов глас се брзо одазвали и окупили сви Бјелопавлићи који су коначили код манастира и ту се задесили. Поп Ристо им све казао шта се десило. По прилици, и неко други од главара испричао да се командир перјаника, Јован Вукотић, већ фалио како су он и његови перјаници, на челу са књазом, лијепо ноћ провели у друштву невјеста и ђевојака бјелопавлићких. Чак се и грубо поспрдивао да је послјије свега највећи проблем ко ће им гаће прати...!

— Ову бруку, браћо, можемо опрати само ако ноћас провалимо барутану и докопамо се оружја да побијемо све те који су нам на образ ударили, на челу са књазом! — рекао поп Ристо кад је саслушао давије на Јована Вукотића и остале из књажеве свите и пратње, који су се те ноћи тако олако поиграли са чашћу њихових сестара и жена.

И Томо Ораовац пише о збору Бјелопавлића на којему се вијећало како да се спере љага и срамота, да су најпослије закључили да поп Ристо Бошковић, као војвода бјелопавлићки, водећи старјешина и сенатор, затражи објашњење од књаза је ли истина то што прича Јован Вукотић. Ако

није, да за њега од књаза затражи смртну казну, вјешање, која се има извршити одмах ту пред манастиром на очиглед народа и оних којима је нанесена срамота. Договорено је такође, да, уколико књаз не удовољи њиховом захтјеву, сами узму правду у руке, да поубијају и књаза и све Катуњане који су му дошли у пратњи.

„Војвода Ристо је пошао код књаза Данила — пише Ораовац — и у присуству конзула Хекара и сенатора, рекао књазу:

— Јеси ли чуо, Господаре, за срамоту коју је по твојој наредби нанио Бјелопавлићима и једном од првих брдских попова, Јован Машанов, капетанчевски. Он је рекао да си ти наредио Катуњанима да обешчасте бјелопавлићке жене, а он осрамоти попадију најугледнијег брдског попа. Ово су ријечи изречене пред Србима из свију крајева Српства. Ово су увреде преко којих се не може и не смије прећи. Част налаже свакоме Бјелопавлићу да ову срамоту крвљу пере, па сам дошао код тебе, Господаре, и с правом тражим да за ову срамоту осветиш Бјелопавлиће а себе оградиш од лајавих ријечи Јована Машанова, јер народ тебе сматра кривцем, па тражи од тебе и присутног Сената да јавно изобличиш Јована Машанова Вукотића као клеветника и осудите га на смрт на вјешала.

Књаз Данило, међутим, то није узео за озбиљно. Протумачио је то као неслану шалу Јована Машанова и све свео на ону народну „пас лаје, вјетар носи...”

„На ове ријечи — пише даље Ораовац — војвода Ристо је одговорио:

— Кад је тако, Господаре, онда мени и Бјелопавлићима нема мјеста у твојој држави док крвљу не оперемо наш вазда свијетли образ...”

Томо Ораовац тврди да је неколико сенатора који су се у том часу затекли код књаза Данила, међу којима је био и Јоле Пилетић, савјетовало књазу да одмах ухапси Јована Вукотића и везаног га кроз народ спроведе на Цетиње да му се тамо суди, јер другачије неће и не може умирити и одобровољити Бјелопавлиће, а поготову војводу Риста који држи до дате ријечи, који ће за ријеч и главу изгубити и сигурно је неће погазити.

Све то није помогло. Тврдоглави и својевољни млади црногорски суверен је остао глув на сва та упозорења и није послушао савјет мудрих главара. А можда и зато што је осјећао и сам кривицу, јер је, како је остало у народном предању, ту кашу он лично закувао.

У мноштву до сада познатих и објављиваних верзија о догађају који се збио у Острогу о Тројичину дне 1854. године, занимљиво је како је тај догађај описао Дука Лондровић у фељтону о Новици Церовићу, тим више што то углавном представља сублимат народног предања:

„Јуна мјесеца 1854. године у Острогу, о светим Тројицама, био је велики скуп. Свечаности су трајале два — три дана. На њих долази свијет не само из Црне Горе већ и из Херцеговине, Босне, Санџака и других крајева. На те свечаности овог пута пође и књаз у пратњи тридесетак перјаника. И војвода

Мирко крену у те крајеве, како би се нашао у Пјешивцима ради кумства и крштавања ђеце у породици Контића.

За вријеме бављења у Острогу, књаз је боравио у одајама конака Доњег манастира. Ту је пио лозову ракију, уз суву пршуту и смокве. У стању пијанства, перјаницима и својим присталицама, говорио је да ће он постати 'цар Балкана са којег ће отјерати Турке'. Присутни су му одобравали: 'Оћеш, свијетла круно наша! Ти ћеш обновити царство силног цара Душана и носити његову круну! Живио свијетли наш господару!' Књаз је у том заносу ударао ногама у сто на којем су биле чаше и тањери, тако да су они одскакивали у плафоне конака. Све су то књазу присутни одобравали, хвалећи ту његову вјештину.

Књазу у тој маси народа код манастира 'запе за око' Вилајета Павићевић, којој по љепоти није било равне ни Брђанке ни Црногорке.

Вилајета је била сестра Тодора Кадића, а тек удата за попа Павићевића. Очи свих на томе скупу заустављале су се на њеној љепоти.

Пошто су Вилајетин брат, Тодор Кадић, и муж, поп Павићевић, били на страни опозиције, књаз, очаран Вилајетином љепотом, дође на ниске мисли. Те мисли повјери својем собару — перјанику Мићи, колико се Новица *Церовић* сјећао. Књажеву мисао прихватише и други у његовој пратњи.

По Књажевој 'клопки' би речено да послуже вашара код манастира остане тридесет ђевојака са Вилајетом Кадић, као да би виђеле иконе које је књаз донио на дар Острошком манастиру, који је у Омер-пашином походу био разурен. Кад се смрачи, књаз се повуче у своју собу за спавање. Перјанику Мићу рече да му доведе Вилајету. Вилајета пође, не слутећи шта ће је снаћи од господара.

Чим уђе у собу код књаза, он је зграби и обори на кревет. Јачину њенога крика умањи перјаник Мићо затварањем врата на књажевој соби.

Поучени књажевим примјером, перјаници насрнуше на остале ђевојке, које вриском брањаху своју невиност и част, гребући нападаче ноктима по лицу, отимајући се из њихових загрљаја као срне из вучјих чељусти..."

Док су сенатори и остали доглавници из књажеве пратње покушавали да га убиједe да промијени одлуку и поступи по вољи Бјелопавлића, поп Ристо Бошковић није оклијевао: испричао је племеницима како је текао његов разговор са књазом и какво му је обећање на крају дао, а онда позвао Бјелопавлиће да разбију скривницу оружја и муниције у Горњем манастиру острошком и нападну књаза и његову пратњу.

— Удрите, Бјелопавлићи, не штедите ниједнога Катуњанина, па ни самога књаза — рекао је, како тврди Томо Ораовац, том приликом поп Ристо Бошковић.

Све ипак није ишло по плану и како је договорено на збору Бјелопавлића. О томе је једну занимљиву појединост од заборавачачувао пуковник Драго Филиповић:

— Гдје је среће ту је и несреће и најчешће не буде онако како човјек зауми. На том договору бјелопавлићких главара, задесио се и перјаник Блажо Радовић из Мартинића, угледни и прибрани Бјелопавлић, којег су тако држали и на двору, а прочуо се једним витешким поступком у раној младости који га је понајвише, уз његов стас и поријекло, и препоручио за перјаника код владике Рада, па послије и код књаза Данила. Наиме, на неком скупу Бјелопавлића на Прентиној главици у Мартинићима дође до свађе између Брајовића и Ђурановића. Један Ђурановић потегне левор и гађа једног Брајовића, али га промаши. Скоче остали и некако умире и изгледе ствар да крв не легне. У неко доба, кад се збор почне разилазити, отац Блажов (био је, иначе, велики сиромах, али поштен човјек) приђе сину и позове га да иду кући. Блажо, који је био још голобради младић, тада каже оцу да је рањен и да не може устати. Тек тада се сазна да је онај Ђурановић који је пуцао на Брајовића, погодио Блажа, али је Блажо све до окретка кући трпио и ћутао да се свађа не би распламсала и крв пала. Блажо је рану преболио, али му је то запамћено, као лијеп примјер чојства и јунаштва и послије је захваљујући томе и препоручи ближњег рођака, попа Стевана Радовића, доспио на двор и постао угледан и прибран перјаник.

— Поштујући заклетву своме господару — казује даље Драго Филиповић — Блажо је, чим је чуо договор бјелопавлићких главара, отишао код књаза Данила и све му казао шта су Бјелопавлићи наумили, савјетујући га да за дана и на вријеме напусти Острог и са пратњом и перјаницима се склони у Пјешивце гдје су била улогорена она два батаљона Катуњана на челу са књажевим братом, војводом Мирком.

Књаз га је, за чудо, послушао, поготову кад је чуо да је и његова сестра Јана испричала шта се догађало те ноћи и да је и она противу њега, али се, како ће се касније показати, није могао помирити са тим да устукне и призна пораз од Бјелопавлића.

Књажево бјекство испод Острога је, изгледа, ипак било мало драматичније него што га описује Драго Филиповић. То потврђује и Томо Ораовац:

„Како су сенатори са свију страна утицали на књаза и овога већ били скоро сколили да казни Јована Машанова и са њим тражили солуцију која би задовољила Бјелопавлиће, међу њих ускочи Ђуро Прелов Мартиновић, капетан перјанички, и узвикне:

— Бјеж, Господаре, ето пушке пуцају и Бјелопавлићи се на „ко је витез“ дозивају, а војвода Ристо иде из Горњег манастира са петсто Бјелопавлића да поубија све нас...

Сви присутни повикаше:

— Што уради манити Јован Машанов, црн му образ био — и на мах сви устану па са књазом побјегну преко Повије и Пјешиваца, а затим преко Ластве и Чева на Цетиње. Књаз је у путу оставио свога коња, а цио пртљаг му је остао у Острогу и Бјелопавлићи су га одмах разјагмили, а књаза гонили

до Пјешиваца. Сви Катуњани су побјегли са књазом или се сакрили. Књаза и Катуњане спасила је ноћ која је наступила већ при уласку Бјелопавлића у Доњи манастир...”

Острошком афером, која ће, како ће се показати, бити судбоносна за књаза Данила јер ће га, у крајњем, и главе коштати, бавили су се и многи други хроничари, а разлике у описивању овог догађаја сразмјерне су односу и блискости аутора црногорском двору и самом књазу. То се, рецимо, јасно очитује у запису Рада Турова Пламенца, који, ослањајући се на казивање Бјелопавлића Бекице Видова Бошковића, тврди да су на Тројичинданском сабору у Острогу биле присутне и у колу пред Доњим манастиром играле и Стана, жена војводе Мирка, односно снаха књаза Данила као и његове двије сестре и двије блиске рођаке:

„Зато књаз Данило нареди неким перјаницима – пише Раде Туров Пламенац – да позову и из општег кола неколике женске да попуне коло Књажево.

Пошто су се дјевојке и младе невјесте опирале томе, перјаници су их на силу довели:

„Ово се одмах разгласило проз брчко коло и зачу се један непознат глас који је викнуо: Шта ово би, Брђани, те нам се пограбише жене и ђевојке ноћас? Ови глас разјари у ономе скупу буку и негодовање које је трајало цијеле ноћи...

– Шта ово учињесте ноћас од нас ? – упитао је бјелопавлићки сердар Блажо Р.Радовић чевског капетана Јована Машанова Вукотића кад га је ујутро срео пред Доњим манастиром.

– Учињесмо што нам је воља била. Ноћас сам ти лежаш са снахом те сам обрља гаће од ње, но дођи да ми их опереш – одговорио Вукотић, што је, како закључује Пламенац „проузроковало велике несретне посљедице“.

Да је овај случај имао великог одјека и да у питању није био ситан, безначајни инцидент, потврђује и то што Вук Поповић о томе опширно пише свом имењаку Вуку Караџићу у једном писму упућеном из Котора непун мјесец дана касније:

„На Троичин дан пред вечер – пише Поповић – ћеифан књаз и перјаници, и у ћеифу силом повуку око 40 најљепших невјеста да им у манастиру играју и попијевају. При овој злој игри затече их зора и на разлаз књаз рече перјаницима: 'Кои од вас не омрси ове невјесте с мушкијем фишеком, неће мога крува јести...' На ове ријечи успале се сви као прасци и појаше сваки на своју као кучку, па их опреме кући грдне и раскубљене, да кажу својим ђувегијама како им је било код књаза на пиру...”

Ни у казивањима и записима других нема суштинских разлика, а веома је чудно да о томе ништа није записао Вук Врчевић или је и то доказ да се он понашао како вјетар дува и биљежио само оно што је годило господару и онако како је њему одговарало.

И Војислав – Воја Новаковић, син Срдана Новакова Мијушковића – Новаковића из Повије код Никшића, описао је „инцидент“ у Острогу у свом „историјско-биографском“ роману „Дедови“, који је 2003. године за штампу приредио мр Илија Мијушковић:

„После службе (у манастиру Острог, прим.Б.С) кнез Данило позва главаре и виђеније људе, као и калуђере, на заједнички ручак, који су његове слуге и перјаници већ били припремили у 'Вељој кући'...

Елем, сви се гости добро поткрепише, па кад се ручак заврши, кнез изјави да је време одмора, те пређе у 'Владичин дом'. Мало затим из дома изађе неколико перјаника с тајном наредбом господаревом и упути се Петрушиновићима. Можда би заувек остала тајна каква је била мисија ових перјаника да се међу њима није нашао Блажо Радовић из ужег чувеног братства Радовановића из Петрушиновића, иначе рођак Кадића са Бована, који је, будући да је Бјелопавлић, представљао част племенској служби кнежевој. Он се искраде од другова док су пролазили кроз Мандиће, па се поврати обилазним путем и прикри у близини. У повољном часу опази неког познатог младића кога посла да одмах пронађе и доведе му главара Века Марковог Кадића, иначе даљњег му рођака по матери. Убрзо се састане са Веком и исприча му зашто је кнез послао перјанике и где.

Главар најпре не поверова Блажовим речима, али када се овај закле светим моштима и ћивотом владике Василија и рече му да је довољно да кога пошаље Бовану да се увери у његове речи, поверова, те се поврати међу своје и диже узбуну. За тили час се сав скуп узбуну и узнемири као кад у јато препелица опали пушка.

- Зар тако, Данило! – почеше викати неки. – Зар у жене 'оћеш да дираш?

- Оће ли си доша, Петровићу, да ни бешчастиш жене! – Е, платићеш! – претили су други.

- 'Оће Бјелопавлићима, 'оће Кадићима! – галамили су трећи.

- 'Оће ни образ окаљат, никоговић његушки! – узбуђивали су се четврти.

- А, не, нема ни сам образа но два прста! – додавали су пети.

Боље је по хиљаду пута за кнеза било да је главу ставио у кошницу него што се дрзнуо да дирне у част бјелопавлићких жена јер он, наиме, беше перјанике послао кући Тодора Кадића, који се такође налазио на скупу код манастира, да његову жену (*ради се, наравно, о сестри Тодора Кадића а не о жени, прим. Б.С*), у коју се Данило Петровић беше већ израније загледао, како знају приволе да му те вечери дође на Орју Луку. Није сада у питању био само образ Тодоров, нити само Кадића, нити само Петрушиновића, већ свих Бјелопавлића, јер у том племену, а слично је и у свим осталим црногорским племенима, нема шале, за то пада крв.

- Виђе ли ти шта тај курвалин син почини!? – говорили су узбуђено људи један другоме. – Виђе ли копиљанове памети!? Е, нећеш Петровићу! Зато ли ти нијеси шћео навућ калуђерску ризу? Зато ли си под Курило изградио

двор, да се бованске и бјелопавлићке части дочепаш? Томе ли су те отац и часни ти стриц владика Раде учили?

Узавре сав свет као да си у мравињак жишку бацио. Једна група млађих Петрушиновића спусти се низ Мандиће и Добро поље, те пристиже баш код утока Сушице у Зету оне перјанике што су хитали да изврше нечасни задатак, опколише их, одузеше им оружје и одмах ту осудише на највећу казну црногорску – да буду шибикани. Ухватише кнежеве војнике, повалише преко великог камена, свукоше им чакшире и одвалише по педесет батина кленовим шибом, тако жестоко да неће заборавити на то до краја живота, па макар живели колико и сам Метузалем.

Док се то догађало на Сушици испод Миокусовића, код манастира Острог је узбуђење све више расло. Народ опколи 'Владичин дом', спремајући се да провали у њ и казни кривца. Један дио осталих начини круг пред улазом, штитећи га бајонетима, а други заузео бусију по прозорима. Овим другим придружише се и главари из кнежеве свите, па и војвода Петар Вукотић...

- Богами, може књаз још и главу изгубити – рече калуђер (*ради се о Илариону Рогановићу кога аутор представља као заступника одсутног старешине острошког манастира, прим.Б.С*), гледајући како народ наваљује на 'Владичин дом'.

- Богами може – потврди Новак. – Е, луда Петровића, на кога ли се изметну само...?

- Па може ли се нечеса учинит? – упита узнемирено калуђер.

- Ничеса, попе. Сам је дроблио па нека сам и куса.

- Али то је господар црногорски!

- Ако је господар црногорски није њиховијем женама.

- Па шта ћемо чинит?

- Ничеса, мој млади попо. Стој ту и гледај. Зар нијеси никад гледа како жива чоека деру?

- Ма неће, чоче!? – уплашено узвикну калуђер.

- 'Оће, 'оће, знају они своју час' бранит...

Из 'Владичина дома' изађе група перјаника и главара с напереним пушкама и извађеним јатаганима, те сачини чврст круг у који ступи кнез Данило са тајником му и саветником Видом. Неко викну колико год гласније може:

- С пута!

Народ устукну пред бајонетима и устима пушака, те кнез, штићен чврстим бедемом људи и оружја, пожуре низ падину. Онда неко узвикну неку погрду на кнежев рачун, а други прихватише, те се осу псовка на све стране. Полете и понека каменица, те кнез пожуре са узмицањем и кад се с пратњом извуче из гомиле народа и стиже до једне увалице, стушти се колико брже може низ њу.

- Стружи, стружи, Петровићу – помисли у себи Новак, посматрајући како се људи суљају низ камењар према млиновима попа Матуна Мандића. Ако, кад ти је врана мозак попила...“

„Књаз Данило је увидио своју погрешку — пише даље Томо Ораовац — жалио је што се ово догодило, али није хтио да капитулира пред Бјелопавлићима, већ се ријеши да Бјелопавлиће за устанак противу њега казни. Послије једне, прави другу још већу и страшнију грешку. Позове Сенат и све главаре на савјетовање. Ови му препоруче да мирним путем ликвидира овај несрећни и жаљења достојни догађај. Међутим, књаз остане упоран код своје одлуке и нареди своме брату војводи Мирку Петровићу и војводи Крцу Петровићу да сакупе сву црногорску војску и да са овом крену на Бјелопавлиће и ове покоре, а њему на Цетиње доведу неколико виђенијих Бошковића или донесу њихове главе.“

Драго Филиповић тврди да је књаз у својој наредби посебно апострофирао Орју Луку, центар Бјелопавлића и гнијездо Бошковића:

— Спреси се и с војском право на Орју Луку, а ако буде мало, наредићу да се дигне сва Катунска и друге нахије које припадају Црној Гори само да казним и памети научим немирне и славољубиве Бјелопавлиће — пун бијеса, наредио је књаз своме брату војводи Мирку, посебно му наглашавајући да милости не може бити ни за његову сестру Јану и зета, попа Риста Бошковића, као главног коловођу и организатора побуне.

„Кроз неколико дана, војска је била испуљена и подијељена у два одреда — пише Томо Ораовац. — Једним је командовао војвода Мирко Петровић и он је имао да нападне Бјелопавлиће преко Загарачја, а другим је одредом командовао војвода Крцо Петровић који је имао да нападне Бјелопавлиће преко Ластве чевске. У моменту када је војска полазила, књаз посумња у војводу Крца и он лично преузме команду његовим одредом и пође с војском на Бјелопавлиће, а војводу Крца пошаље да помогне војводи Мирку.“

Тако је почела велика похара Бјелопавлића о којој такође има доста несагласности у казивањима и сјећањима, чак и у историјским разматрањима. Чини се стога да је о томе највјеродостојније оно што је записао Томо Ораовац, јер се то сигурно темељи на казивању савременика и непосредних учесника тих догађаја, прије свих главног међу њима, војводе Риста Бошковића, његовог великог пријатеља (сам Ораовац је, иначе, рођен годину дана прије похаре Бјелопавлића).

„Војвода Мирко и Крцо — пише Ораовац — око подне дођу с војском у Загарачје и Бандиће, па преко људи од повјерења ступе у везу са попом Јованом Драговићем из Ћуриоца који дође у Загарачје код војводе Крца Петровића и пристане да се преда и позове војводу Крца да са војском ноћу дође у Ћурилац и на тај начин зађе иза леђа Бјелопавлићке војске којом је командовао Блажо Радованов Радовић... Војвода Крцо то и учини и без борбе заузме Косови луг и Ћурилац. Поп Јован Драговић позове у Ћурилац

командира Блажа Радовића на савјетовање те се и он преда војводи Крцу па по упутствима војводе Крца рано ујутро распусти војску кућама а он пође с неколико људи у Пјешивце гдје се састане са капетаном Пеком Мијушковићем и са војском тамо сакупљеном пође у Острог и овај посједне.

Војвода Ристо Бошковић са четом Калуђеровића био је на Ћеранића главици код цркве Св. Ћекале и ту очекивао напад књаза Данила. Не знајући за предају коју су извршили поп Јован Драговић и Блажо Радовић, остали су на Ћеранића главици све до подне. У подне им је речено да се војска предала и да војвода Мирко и Крцо Петровић иду ка Ћеранића главици са војском без икаквог отпора, јер су се Бјелопавлићи по наређењу Блажа Радованова Радовића разишли кућама. Бошковићи се одлуче да даду отпор ту на Ћеранића главици, али, како су сви Калуђеровићи били ријешени да са њима гину, на молбу Вида Новакова Бошковића, ријеше се да одступе на Орју Луку и ту се затворе и изгину у својим кућама и на овај начин спасу од погибије братство Калуђеровића...

Иако је од појаве првог издања ове књиге прошло скоро петнаест година (претходио јој је и опширан фељтон), до сада није било готово ниједне отворене, јавне негативне реакције, ако изузмем одређене „приговоре“ др Божа Вуковића у књизи „Убиство“, који се понајвише односе управо на „острошку епизоду“. Ни он, ни неки други који су то чинили усмено, међутим, не нуде никакве нове, ваљане доказе којима би негирали или озбиљно довели у сумњу оно што сам записао од мојих саговорника или цитирао из записа оних који су се до сада бавили овом афером – афером која ће, у крајњем, и главе коштати првог црногорског књаза.

Божо Вуковић најприје цитира реченицу из књиге Јована Дујовића „Кобна веза пјесника и књаза Стевана Перовића Цуце и Данила Петровића“, која гласи: „Те године под Острог је приспио књаз Данило с Даринком и у друштву Екара, француског конзула у Скадру.“ На овој реченици потом конструише цијелу сумњу у вјеродостојност свега онога што се, како тврде моји саговорници и како стоји у изворима на које се позивам, десило у Острогу о Тројичину дне 1854. године:

„ Ова једна реченица је – вели Вуковић – довољна да свједочи да књаз Данило није напаствовао сестру Тодора Кадића, јер му то књегиња Даринка, која је била с њим у друштву под Острогом не би дозволила.“

Без жеље да отварам ширу полемику са мојим пријатељем др Божом Вуковићем, одговарајући кратко њему, желим да одговорим и свима другима који, ослањајући се и потезући овај „аргумент“ сију сумњу, како у оно што се десило у Острогу, тако и у стварне мотиве каснијег бездушног обрачуна књаза Данила са Бјелопавлићима и посебно са зетом, војводом, попом Ристом Бошковићем и његовим рођацима.

Мој уважени колега Јован Дујовић је очигледно превидио једну непобитну чињеницу: догађај у Острогу се збио о Тројичину дне, почетком јуна 1854.

године, а књаз Данило се оженио и Даринка је први пут крочила на тло Црне Горе тек седам мјесеци касније – у јануару 1855. године. Ко до краја прочита моју књигу или провјери изворе на које сам се позвао, лако ће утврдити да је ово истина и да се у случају похаре Бјелопавлића и крвничке одмазде према Бошковићима, нарочито према попу Ристу, не могу тражити никакви други разлози сем освете пргавог и силобатног књаза за оно што је доживио у Острогу – зато што је једва унио живу главу пред разгоропаћеним и увријеђеним Бјелопавлићима.

Нема никаквог основа ни поистовјећивање мотива за похару Бјелопавлића са мотивима наводног убиства сердара Андрије Перовића, јер се све то – наводни изостанак помоћи Бјелопавлића и Цуца, односно попа Риста и сердара Андрије, у бојевима са Турцима, посебно у одбрани Острога – одиграло годину, годину и по раније, а казнени поход на Бјелопавлиће је услиједио двадесетак дана послје тројичинданске бруке у Острогу. Уосталом, ни сам књаз Данило, ни у оним opakим пријетећим писмима Бјелопавлићима и Пиперима, ни у најавама својих „казнених експедиција“ које, како је писао дипломатским представницима великих сила, кани предузети према овим племенима, нигдје не спомиње њихову „издају“ у бојевима са Омер-пашом.

Они који покушавају доказати супротно позивају се углавном на запис Вука Врчевића. Он прво цитира књаза Данила који, разгоропаћен понашањем Бјелопавлића, првенствено Бошковића и његовог зета попа Риста, пријети им огњем и мачем због тога што наводно нијесу хтјели да притекну у помоћ опкољеном војводи Мирку у Острогу и што су остали да душмане чекају на кућном прагу, „на пепељаку као толико жен“, а не на граници како приличи јунацима који бранећи државу чувају кућу:

– И чујте ме добро, Црногорци, што ћу вам рећи. По данас, који год Црногорац буде ми невјерник, или братски издајник, његовом ће га главом, друго ничијом платити, па био мој исти брат Мирко! Нећу никог питати ко те родио но шта си урадио! – загрмио је, како тврди Врчевић, разјарени књаз, усмјеравајући оштрицу свог мача правде првенствено на зетове, попа Риста Бошковића и сердара Андрију Перовића Цуцу .

Како је знао да књаз никада не пријети напразно, поп Ристо се уплашио горопадног шурака па је брже-боље, како вели Врчевић, послао на Цетиње своју жену а књажеву сестру Јану да га покуша одобривољити и увјерити да му је зет вјеран и одан:

– Кад је књаз видио, сав се од љутине преобрази и упита је: „Ђе ти је црnobразни муж, а мој залудњи сенатор и сердар, поп Ристо Бранковић, издајно кољено. Ако не умрем, срамотно ће ми, акобогда, платити!

– Немој тако Господару - правдала се, бајаги, Јана, покушавајући да одобривољи брата. – Моја ти је домовина, Бошковићи, до данас вазда вјерна била... Да су они такви као што ти говориш, не би ме наш покојни

бабо за Бошковићем дао... Кад сам ти ја сестра и мој ти је муж, поп Ристо, брат који ти до сад није ниоткуда срамоту донио, нити ће, акобогда...!

(Вук Врчевић, наравно, није присуствовао овом разговору брата и сестре па би се, без превелике зебње од грешке, могло закључити да и вјеродостојност овог записа стоји у истој равни са његовом причом о „мушкетању“ сердара Андрије Перовић.)

Момчило Шалетић, пак, сматра да је прича о скандалу у Острогу, уствари измишљени повод и правдање побуне Бјелопалића, односно да нема ништа од приче да су књаз Данило и његова пратња осрамотили неке бјелопавлићке невјесте и дјевојке и сву кривицу сваљује на штампу, српске и аустријске новине које су излазиле на српском, „откривајући“ да је иза свега тога стајао лично Стеван Перовић Цуца:

„Наравно, то је била само пропаганда – каже Шалетић - али су је многи прихватили као пуну истину. Томе су помогле и неке тадашње српске и аустријске новине које су допирале до Црне Горе, а касније и неки историчари и етнографи, који су тај 'глас' прихватили без озбиљних провјера, попут Петра Шобајића. Иза овако прљаве пропаганде у неким аустријским листовима, који су излазили на српском језику, стајао је Стеван Перовић – Цуца, па је Књаз лично званично ургирао код аустријских власти да се објављивање лажи о њему прекине.“

„Та прича (*острошка брука, прим. Б.С*) – пише даље Шалетић – и данас, у разним варијантама, живи и повремено разне 'памтише', дају повода да се напише какав фељтон или чланчић у новинама, и данас са тачно одређеним политичким циљем као и у вријеме самог догађаја... Интересантно је пратити, како је вријеме пролазило и како је која генерација ову причу прихватала и преносила даље, тако је читав догађај добијао на грубости и неморалу. На крају је испало да то нијесу биле само слободније шале и задиркивање, него чак и силовање, у којем је учествовао и Књаз лично...“

Не мање је интересантно и индикативно зашто се Шалетић није огласио прије петнаестак година када је потписник ових редака управо на основу казивања једног неспорног памтише и у том тренутку понајстаријег и понајугледнијег Бјелопавлића, пуковника Драгутина - Драга Филиповића, објавио фељтон о овом случају. Можда је то била прилика да се укрсте копља и ствари разјасне – да се дефинитивно заустави „негативна пропаганда“, како он вели, против „најдржавотворнијег“ црногорског владара. Умјесто тога, и он се сад позива на једног „памтишу“, Блажа Миловановог Вулетића и његове „Билјешке и причања из живота старих Бјелопавлића по причању старих Брђана“ (књига објављена 1937. године, мада је, како наглашава Шалетић, написана 1910. године). У тој причи је важно истаћи оно што наглашава и сам Вулетић, да је он син Милована Вулетића, перјаника књаза Данила, једног од оних који су били на приказаном троичинданском сабору у Острогу 1854. године, да је посматрао

необично коло и потом, навондо, учествовао и у побуни на страни Бјелопавлића!

Ни у Вулетићевој причи нема битнијих разлика од оних основних нити на којима су изаткане остале верзије прича о овом случају. И Вулетић је, поред осталог, чуо како је књаз Данило, кад се коло завршило, заповиједио својим перјаницима:

- А сад нека сваки своју напоји!

Шалетић, међутим, не види да је у томе било ичег ружног и те ријечи искључиво тумачи као позив перјаницима да почасте дјевојке и невјесте са којима су играли.

Пошто Вулетић у наставку приче интерпретира ријечи перјаничког командира Јована Машанова Вукотића, изговорене на рачун дјевојака и невјеста са којима су он и његови перјаници претходне ноћи играли, испада да ни ова прича није никакав доказ да је острошка срамота измишљена. Напротив!

Да би подупрли своју теорију о нетачности и неоснованости ове приче, Шалетић и његови истомишљеници кажу да је нелогично, чак и у данашњим приликама, да неко, онако како су то, наводно, тада учинили Бјелопавлићи, јавно витла са својом бруком и срамотом јер се такве ствари од вајкада крију у девет јама да се о њима ништа не сазна. Уз све то, сматрају они да је просто невјероватно да се неко дрзнуо, а камоли крунисана глава, да се тако огријеши баш у Острогу, једном од највећих светилишта на Балкану.

Они, пак, који доказују супротно одговарају да у питању није био појединачан случај већ масовна појава и да би се, сасвим сигурно брука слегла и заташкала да није било дрског и безочног Јована Вукотића, а да је бијес Бјелопавлића био још жешћи управо стога што се све догодило у Острогу.

У жељи да докажу да брутална реакција књаза Данила и крвава похара Бјелопавлића нијесу имали везе са троичинданским „секс-скандалом“ у Острогу, Шалетић и његови истомишљеници потежу и писмо која је он упутио своме куму, аустријском генералу, далматинском намјеснику Дезимону Мамули и руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу, чим је сазнао да су се Бјелопавлићи дигли на оружје и провалили барутану у Острогу. Књаз Данило, наравно, не говори о узроцима побуне, већ одмах све сваљује на скадарског пашу:

„Осман паша Скадарски – цитира Шалетић то писмо – подбунио је кучке, бјелопавлићске и пиперске главаре да народ против мене оружају. То се нијесам надао, јер нијесам мислио да Осман паша смије то учинити, али сам се преварио, јер доиста многи главари и понеколико људи од ових нахија јавно се одметнуше и против мене устадоше...“

Кријући стварне разлоге побуна и најављујући походе на ова племена, он од својих пријатеља из свијета европске дипломатије тражи, не мишљење и

савјет да ли да предузме те акције, већ да му обезбиједе гаранције да скадарски паша неће кренути на њега.

Коначно, као убједљив доказ да од Острошке афере није било ништа, Шалетић узима то што у побуни Бјелопавлића против књаза Данила нијесу учествовали Мартинићи и Вражегрмци мада би, како вели, да је тачна „острошка прича“, они имали и те како разлога за то јер је сестра Тодора Кадића коју је, наводно, у Острогу обешчистио цетињски господар, била жена попа Пунише Павићевића, односно њихова снаха. Тачније, Шалетић сматра да је прича о срамоти у Острогу накнадно лансирана „не би ли се и Мартинићи укључили у побуну.“

У новије вријеме су, иначе, све гласнија апсолутна негирања свега онога што се догодило у Острогу и Бјелопавлићима тог љета 1854. године, посебно громорне приче са Орје Луке о односу књаза Данила према сестри Јани и крвничкој освети зету, попу Ристу Бошковићу. Једни чак тврде да поп Ристо и Јана уопште нијесу ни имали дјеце, други да су та два нејака дјечака сасвим случајно преминула тих дана и да би се једино обдукцијом и ДНК-анализама могло са сигурношћу утврдити да ли су отровани:

„Ова брутална и пакосна прича, која је резултат накнадних додавања и увеличавања – пише Момчило Шалетић – колико је немогућа толико је и наивна. Нема никакве сумње да је и ова пропаганда против Књаза из кухиње Ђорђије Петровића и његових сљедбеника у Бјелопавлићима, јер ако је угушена побуна, није престала политичка борба, а још мање ривалство и мржња. Ако је опозиција хтјела икакав уплив у народу, морала је ширити управо овакву и сличну пропагандну мржњу...“

Најиндикативније је ипак оно што пише несумњиво највећи ауторитет међу онима који покушавају да некако „испеглају“ причу о бјелопавлићкој побуни, академик Бранко Павићевић, на којег се сви они позивају и ослањају, поготову откад је „дошао до нових сазнања“ и ревидирао чак и оно што је објавио у својој познатој и већ спомињаној књизи о књазу Данилу.

У „скраћеној верзији“ те приче коју је објавио у „Историји Црне Горе“ (књига четврта, том први – „сздање црногорске националне државе 1796 – 1878“), академик Павићевић најприје даје своје „ново“ објашњење како је дошло до побуне Бјелопавлића и зашто је књаз Данило у љето 1854. готово покренуо „одред од 6.000“ војника да казни непокорнике:

„Све књажеве политичке и војне мјере – пише академик Павићевић – пажљиво је пратио скадарски везир Осман-паша, служећи се опробаним средствима још из времена кад је Његош управљао Црном Гором. Као што је скадарском мутесарифу полазило за руком да преко својих канала брзо сазнаје све што га је интересовало у вези са књажевом политиком, ни црногорском владару није било особито тешко да докучи сваки поуздани податак о смјерањима Осман-паше. На Цетињу се брзо сазнало средином 1854. године да Осман-паша предузима опасне радње да узнемири Бјелопавлиће, да поколеба изгладњели народ, да скрене с правог пута неке

истакнуте бјелопавлићке прваке. Поједине од њих била је обузела племенска бунтовничка страст до мјере да су издали наредбу да се насилно отворе државни магацини с муницијом и да се ова одмах започне дијелити њиховим приврженицима...”

Ни ријечи о доказима и на чему се заснива ова тврдња, како би то било нормално очекивати од историчара тог калибра и звања – да објасни шта је био повод за ту напрасну „племенску бунтовничку страст“. Не спомиње, дакако, „острошку бруку“ ако се на то не односи једна овлашна опаска о недоличном понашању неких књажевих војника који су запосјели Острог, жариште побуне:

„Један дио књажевих војних снага дошао је у Острог, у мјесто гдје је и избила 'побуна'. Као и свака војска кад дође у положај да смирује народе у држави, и поједине књажеве формације нијесу много водиле рачуна о томе да спријече поједине своје кабадахије да се понашају супротно реду, обичајима и моралним нормама, којих морају да се придржавају припадници једне војске изникле из народа. Злуреди појединци су оштро реаговали на такво понашање, користећи га за политичко-пропагандни обрачун с књазом и његовом политиком.“

Кад се овако искриви огледало и печобразно прећути и пређе преко стварних чињеница, кад се отворено чак и не негирају приче о острошком скандалу које већ 154 године постојано трају и преносе се, не само с кољена на кољено, након оваквог немуштог и празњикавог објашњења академика Павићевића, савременом човјеку остаје само да покуша све оправдати тиме што половином деветнаестог вијека ипак још није било Женевске конвенције и утврђених међународних правила и обичаја рата.

Или Павићевић, Шалетић и остали њихови истомишљеници на оно што се догађало прије више од вијек и по у Бјелопавлићима гледају кроз савремену диоптрију и из перспективе садашњих црногорских политичких и политикантских препуцавања, или се у „рату“ власти и опозиције у Црној Гори није ништа промијенило, барем од времена књаза Данила до данас.

НИ СЕСТРИЋЕ НИЈЕ ПОШТЕДИО

Огорчен понашањем сестре Јане, која га није послушала да напусти мужа, попа Риста Бошковића, књаз Данило је наредио да јој се запали кућа, а у једном тренутку јој је зграбио из наручја двоје мушке дјеце и сунуо да их баци у ватру. Спријечио га је Јоле Пилетић, али је књажеве сестриће током ноћи неко ипак отровао. Страдање Бошковића се тиме није завршило — њихов пркос и непокор књазу Данилу није им опростио чак ни његов наследник, књаз и краљ Никола Петровић.

Одлучни да пруже отпор књазу Данилу, да се бране и ако треба изгину до посљедњег, Бошковићи су се затворили и забарикадирани на Орјој Луци у кући Вида Новакова Бошковића, као најтврђој и најзгоднијој за одбрану. Иако је знао да се наредба његовог пријеког брата мора извршити, да све

Бошковиће мора похватати и побити, а имовину им попљачкати и попалити, војвода Мирко Петровић ипак није журио према Орјој Луци. Није му било лако погазити пријатељство са том кућом и преврнути праг сестриног дома, па је задужио Пипере, на челу са Јолем Пилетићем и Марком Матановићем, да они ударе на Орју Луку.

Како је и Јоле Пилетић био велики пријатељ са Бошковићима и побратим са попом Ристом, он му пошаље рођака Драгића Пилетића са поруком да су се сви Бјелопавлићи предали и да је на њега и његове рођаке кренула сва књажева сила, да му је отпор узалудан и бесмислен — ува мушкога од Бошковића не може утећи и главе се наносити.

„Драгић Пилетић у посљедњем тренутку успије да дође до затвора Бошковића и овим кроз пушкарницу саопшти Јолеву поруку — пише Томо Ораовац. – Војвода Ристо је био упоран да се бори и погине, али на наваљивање Вида Новакова и попа Ђока пристане и у посљедњем часу напусте затвор и побјегну преко ријеке Зете под заштитом пушчане ватре. На брду Тарашу сретну их Калезићи и узму у заштиту од црногорске војске. Сјутра дан се Бошковићима придружи неколико виђених Секулића, Радуловића, Вуковића и Лакића. Девет дана Бошковићи су се крили у околна брда, али гоњени књажевом војском буду приморани напустити Бјелопавлиће и по позиву, а на бесу и вјеру Селмана-аге Међикућића, склоне се у Спуж. Послије неколико дана, по тражењу књаза Данила, буду уклоњени из Спужа и преведени у Подгорицу на вјеру и бесу Алила Спахије Лекића, заповиједника Подгорице, Зете и Спужа”.

Књаз Данило је с војском приспио на Орју Луку кад су побуњеници већ били далеко одмакли. Огорчен што је остао празних шака, што су му Бошковићи умакли, наредио је одмазду:

— Имање Бошковића од сада је државно, а њихове куће да се одмах запале и униште...

Војска је истог часа извршила наређење, а књаз је, по тврђењу Тома Ораовца, и не само њега, лично узео угарак и запалио кућу зета, попа Риста Бошковића.

„Према причању Јола Пилетића — пише Ораовац — овај је моменат био тужан и величанствен. Сви главари стоје око књаза, а он сједи на столвачу, војска позади њих, а са источне стране војводине куће жене и нејака ђеца одбјеглих Бошковића. Сви са дахом засталим у устима посматрају како неман огња све више у висину расте, а вјетар по околини разноси пријатни мирис од сланине, мяса и осталих животних намирница пуне ко кошнице меда Војводине куће. На лицима жене и ђеце Бошковића, ни трага од жалости или узнемирености. Ова хладноћа изгледа њихових лица и савршена, пуна достојанства, мирноћа, књаза је довела до правог бјеснила (лудила), па је намах скочио са столице и наредио да се робље (породице) Бошковића доведу пред њега.

Перјаници (кабадахије) приведоше жене и ђецу. Међу женама књаз спази своју сестру Јану, жену војводе Риста, и брзим јој корацима приђе и рече:

— Јано, пљуни на издајнога попа Риста, па иди и буди попа Ђура Кусовца — ти, попе Ђуро, пошто ти је умрла жена, узми Јану за жену.

Али Јана узврати књазу:

— Нијеси погодио Зеко (књажев надимак из дјетињства), ја никад нећу пљунути на мог вјерног мужа, војводу Риста Бошковића, он је урадио оно што би сваки поштени Црногорац учинио, ја се са њим поносим и дичим се што сам његова жена. Он, ни нико његов, није био издајник, већ су издајници они који су ударили на част јуначког и витешког племена Бјелопавлићког. Војвода Ристо је освијетлио образ свој и свога племена, опрао образ племена од твојих лајаваца које ти штитиш и помажеш, не било ти просто ни пред богом ни пред људима, и ка неће...

Књаз увријеђен и понижен Јаниним одговором, узвикне:

— Оћеш, кучко, или ћу ти ту штенад (мислећи на ђецу војводе Риста — Лазара и Машана, старе двије и четири године) поклати да од пса не остане кучади.

Јана без оклијевања одврати књазу:

— Удри, уби, пали и посијечи, ја се никад жива нећу одрећи ни мрвога војводе Риста. Тешко Црној Гори с тобом и таквијем господаром. Зеко, Зеко, све ћеш ово грдно платити, јер Бошковићи никоме не остају дужни.

Ове ријечи књаза су извеле из такта и у једном скоку приђе Јани и уграби њена (војводе Риста) два синчића (Лазара и Машана) и умјесто да Јани одговори, викне:

— Оћеш ли се, кучко, одрећи попа Риста или ћу ти ову пашчад поклат?

Кад му је Јана одговорила „нећу, већ кољи и њих и мене,“ књаз Данило, држећи ђецу у наручје, потрчи према вратима куће која је већ у пламену сагоријевала у намјери да обоје ђеце баци у ватру да сагоре.

Овај неочекивани књажев поступак следио је срца у прсима свију главара, али нико не смијаше проговорити. У тренутку кад је књаз већ подигао ђецу у вис и узео замах да их што дубље баци у ватру, искочио је пред њега (књаза) сердар Јоле Пилетић и узвикнуо:

— Не, господаре, не осрамоти себе и славу куће Петровића! — па га ухвати рукама преко рамена, не дајући му напријед стопе.

Књаз викне на Јола и рече:

— Пуш' Јоле, убићу те!

А Јоле му узврати:

— Не пуш', господаре, жив Јоле не да да учиниш срамно и за твоје име стидно ћело! — па још више стегне књаза својим челичним рукама.

Књаз испусти ђецу, која падну на земљу, маши се руком за леденицу, која му је била за појасом и поново викне на сердара Јола:

— Зар се тако служи господар, орјате пиперски, држ ми се, убићу те као пса! — и већ му је леденица била у десници, нашта му је Јоле узвратио:

— Удри, господаре, али све ово што радиш је преко божје...

Главари видећи ће ће књаз убити сердара Јола, а окуражени Јолевим поступком и храброшћу, притрче Јолу у помоћ и спријече књаза да не убије сердара Јола..."

(У народном предању је сачувана прича да је књаз Данило, кад је Јана одбила да га послуша и преуда се за попа Ђура Кусовца, узео бурило воде и угасио јој огњиште, а сестра га је онда, наводно, проклела: „Угасило се теби и огњиште и улиште...”)

Томо Ораовац пише да се књаз, пошто је спалио куће Бошковића и покушао бацити у ватру и ђецу попа Риста, суочио и са мајком попа Риста, попадијом Марицом:

— Мајко, овако се кажњавају бунтовници — рекао јој књаз, а она му одговорила:

— Што уради, господаре, од великог и чувеног дома попа Лазара Бошковића и војводе Риста, разгубаће те љеб који си са својом браћом и рођацима појео у овоме од давнина богатоме а сада у рушевинама и пламену уништеном дому. Жив је бог и не желим да ти се освети, а та освета не би могла бити без зла и невоље Црне Горе и Црногораца...

„Све речено — пише даље Томо Ораовац — књаза није могло задовољити ни заситити његов бијес према одбјеглим Бошковићима, те да би се овима што више осветио, преко повјерљивих лица нареди да се преко ноћи отрују Лазар и Машан, синчићи војводе Риста Бошковића, и његови људи успију да преко жена (које нијесу могле ни снијевати о чему се ради) даду ђеци хљеб „бешкот” (бијели хљеб двопек који је књаз јео) напојен отровом. Сјутра дан рано ујутро обоје је ђеце у најстрашнијим мукама умрло и одмах су сахрањена поред ребара цркве Св. Ђекле, с лијеве стране. Како Јану ни послјије смрти ђеце није могао приморати да се уда за попа Ђура Кусовца, то он нареди да му доведу Финту, жену Шћепана Бошковића, и исту преуда за попа Ђура Кусовца. Финта се опирала, али као мање разборита жена и млада, не могне се опријети књажевој наредби, те је силом одведу, што је Бошковићима теже пало неголи убиство два сина војводе Риста..."

Бошковићи су из Подгорице прешли у Скадар. Скадарски везир, гласовити Омер-паша, јунак и силник од којег су се цијелом Балкану тресле ногавице, све је учинио да придобије Бошковиће и искористи њихову мржњу према књазу Данилу — да их обрне против њега и против Црне Горе. Нијесу помогла никаква обећања и царске бурунтије којима су војводи Ристу и његовим рођацима нуђени чиновни у турској војсци — све су одлучно одбили:

— Никад, честити пашо, нећу учинити оно што би осрамотило моје име, име мога братства, моје куће, мог поносног племена и Црну Гору — одговорио, по записима Тома Ораовца, војвода Ристо Бошковић Омер-паши — па те молим остави нас на миру, или нас посијечи, како то доликује теби,

твоме јунаштву и твоме цару. Ми Бошковићи не можемо бити друго него оно што смо, а то је вјерни синови Црне Горе и српског имена...

На исти начин су поступили и истим ријечима одбили пашине дарове и сви остали Бошковићи. Својим држањем су наљутили, али и задивили и пашу и све скадарске Турке, међу којима су многи били и одраније наклоњени Бошковићима и гледали на сваки начин да им помогну. Томо Ораовац међу њима посебно истиче извјесног бега Бушатлију који је за Бошковиће измолио милост од везира и преузео да се о њима стара.

Глас о храбром и витешком држању Бошковића се брзо прочуо и у Црној Гори и проио до Цетиња. Књаз Данило је изгледа ипак осјећао велику грижу савјести и кајања због поступка према Бјелопавлићима, посебно према Бошковићима, мада то никада док год је био жив није испољио и јавно признао. На наваљивање главара, међу којима се посебно истакао сердар Јоле Пилетић, књаз се ипак одобровољио и одобрио да се Бошковићи могу вратити у Црну Гору. У томе је, по прилици, посебно важну улогу одиграо Никола Мусулин, Србин, учитељ у Скадру, који је, сем што је написао писмо лично књазу Данилу о Бошковићима и њиховом држању у Скадру, објавио и чланак у новинама, у бечком „Световиду“, издижући тако овај случај и примјер Бошковића на европски ниво.

Након књажевог одобрења, све остало је било лакше. Сердар Јоле Пилетић је са подгоричким заповиједником Алијом Спахијом Лекићем удесио и инсценирао бјекство Бошковића и они су уочи Васкрса 1855. године пребјегли у Црну Гору, гдје их је, у близини Подгорице, дочекао Јоле Пилетић са двије стотине Пипера.

Књаз Данило ипак није могао одољети својој пизми и пакости и покушао је да понизи Бошковиће и умањи им углед у народу. Одмах по повратку, позвао их је на Цетиње и изрекао им казне: попу Ристу, попу Ђоку и Виду Новаковом Бошковићу по сто дуката, ако желе да им се поврате имања, а умјесто оружја дао им је посебно сковане кустуре:

„Књаз нареди Иву Ракову (Радоњићу) – пише Вук Поповић о томе Вуку Караџићу половином маја 1855. године – да свакоме при опуту везану бритву о пасу објеси и да их носе по женски умјесто свога јуначкога оружја, а једноме опет да привежу чактар о врату за некакву лупештину. И сувише нареди по свој Црној Гори ако ико од овијех и једног види ђе без бритве, или онога без чактара, слободно да га може убити из пушке! Сувише звао их је Бритвићи и метнуо глобу од 50 талијера, ако их ико више зовне Бошковићи да плати упут. Ове су бритве навлаш за њих сковане, а једна виси у Билјарди и испод ње је написано: 'ово су Бритвићи'“.

(Приређивачи књиге војводе попа Риста Бошковића „Историјске приче из повјеснице Бјелопавлића“, пак, на сличан начин описују овај нечасни и невитешки поступак књаза Данила, али и тврде да му зет, поп Ристо, није остао дужан:

– Хвала ти, господаре, али ми нијесмо за кустуре већ за сабље и мачеве, које су наши стари носили а не продавали кртолу у Котору – одговорио му, бајаги поп Ристо, алудирајући на књажевог оца Станка којег су противници погрдно звали Станко кртолаш, али је у то заиста тешко вјеровати јер је опаки и окрутни књаз и за много мање скидао главе с рамена.)

Тај књажев поступак, то што није одржао дату ријеч и што је на такав начин покушао понизити Бошковиће, изазвао је додатно незадовољство код Црногораца, а Јоле Пилетић је, како пише Томо Ораовац, отворено замјерио господару:

— Осрамотио си себе, господаре, а не Бошковиће. Шта сјутра чека мене и мога друга од тебе, кад овако нешто чиниш према силним и великим Бошковићима...?

Књаз је убрзо потом поново позвао Бошковиће и пред свим највиђенијим црногорским главарима, умјесто кустура подијелио им сребрне сабље. Војводу попа Риста именовоа за сенатора, попа Ђока за управитеља манастира Острог, а Баја, сина Вида Новакова, за командира свију Бјелопавлића, на мјесто дотадашњег командира Блажа Радованова Радовића.

Недуго затим, књаз је морао да укаже још једну почаст Бошковићима: да им окачи на груди висока одличја која им је преко црногорског владарског двора упутио лично турски султан, задовољан њиховом храброшћу и одважним држањем у Скадру.

„За јунаштво показано ђелом и ријечју тврђом од камена” — написао је, како каже Томо Ораовац, велики везир у грамати која је пратила одличја упућена Бошковићима.

Свом шураку, књазу Данилу, који га је тако страшно за срце ујео, посебно тиме што му је дјецу смакао, па и његовом насљеднику, књазу и краљу Николи, војвода Ристо Бошковић се до краја живота светио и пркосио им тиме што је високо турско одликовање, звијезду са полумјесецом првог реда, увијек носио под грлом, изнад одликовања која је добијао са црногорског двора. Никада, међутим, за живота (умро је у дубокој старости 1903. године), није дошао у посебну посјету ни књазу Данилу, ни потом књазу Николи, мада је ревносно обављао дужност сенатора.

А можда највеће признање и сатисфакцију добио је двије године након смрти књаза Данила. Приликом похода на Црну Гору, 1862. године, Омерпаша је неколико дана боравио у напуштеној кући попа Риста Бошковића на Орјој Луци. На окретку, међутим, није допустио да се кућа спали као и већина осталих по Бјелопавлићима, већ му је написао и оставио поруку:

„Драги војводо, жалим што твоју главу не носим у Скадар. Из поштовања према твоме јунаштву и куражи, остављам ти кућу у којој сам боравио неколико дана нетакнуту, као знак да јунак јунака и крвник крвника мора поштовати...”

Иначе, по повратку из избјеглиштва, кад је умјесто куће затекао згариште и уцвијељену супругу Јану, кад је сазнао шта му се десило са дјецом, поп Ристо Бошковић је одлучио да се закалуђери, дигне руке од свега и повуче се у манастир. Спријечили су га у томе његови рођаци и пријатељи и његова вјерна Јана која му је, ипак, касније донијела велику радост — чак у педесет петој години је затруднила и родила му сина Сава...

Тако се судбина још једном поиграла: Ристо Бошковић је, уствари, преживио готово идентичну голготу коју је преживио његов отац. Наиме, За владавине светог Петра, ударила у Црну Гору некаква „болешчина“ и покосила силан народ – истражила се цијеле породице, дошло дотле да нема ко кога ни жалити ни сахранити.

И попу Лазару Бошковићу са Орје Луке помрли жена и дјеца. Он већ био превалио шездесету и једног дана крене у Острог да се закалуђери. Чује то његов рођак Марко Микоњин Бошковић па брже за Лазаром пут Острога. Претекне га пред самим Острогом и испријечи се испред њега. Извади двије кубуре иза паса и упери их на Лазара:

- Шта си то наумио, Лазаре?

- Одох да се закалуђерим, Марко!

- Можеш само преко мене мртвога. Ова једна кубура је за тебе а друга послије за мене!

Дуго трајало убјеђивање, Марко остао упоран и Лазар попустио.

Послије, по прилици, добио и благослов светог Петра да се може поново оженити. Он му изгледа и накалаузио те се оженио удовицом Марицом, ћерком попа Јована Радовића, која му је убрзо родила сина Риста.

Провалија мржње између Бошковића и Петровића никада није премошћена. Пошто се повукао из политичког живота, поп Ристо Бошковић, на примјер, никада више није отишао на Цетиње. Књаз Никола је каткад долазио и свраћао код свог тетка на Орју Луку, али то никада нијесу били весели и угодни сусрети — поп Ристо никада није пропустио прилику да не покаже своју ненаклоњеност двору под Орловим кршем, односно владарској кући. Кад га је, тако, у једној прилици књаз Никола благо прекорио зашто не долази код њега на Цетиње, поп Ристо му је одговорио:

— Доћи ћу ти кад уклониш стражу испред двора, јер стража ружи и двор и тебе и народ... страже удаљују народ од господара и оне су сваком владару највећи непријатељ – господар који се боји својих поданика, није господар, јер га једног дана сви чувари неће одбранити од народа...

Ни књаз Никола му није остајао дужан нити је заборављао такво његово држање. Ту своју одбојност није крио ни према Ристовом сину Саву, свом брату од тетке, па ни према Ристовој унучади. У свему томе није се ништа битно промијенило ни када је књаз Никола саградио дворац на Орјој Луци и сваке године ту проводио одређено вријеме — зид нетрпељивости између њега и попа Риста је остао до посљедњег дана живота попа Риста. Хроничар

је, на примјер, забиљежио њихов разговор на мјесец дана прије Ристове смрти, када је књаз Никола дошао да посјети тешко болесног и годинама скрханог војводу. Он му је обећао да ће му доћи на сахрану и да ће наредити да му над гробом пуцају топови у знак почаст:

— Не желим да ми ти одајеш почаст са твојим топовима ни да ми на гроб дођеш, јер сузе које би пролио, биле би сузе радоснице, па не желим да се твоје лице надамном мртвим насмије — одговорио му поп Ристо (по записима Тома Оравца).

Добро је већ познато и до дана данашњег није на ваљан начин негирано да је и погибија бригадира Блажа Бошковића, унука Вида Бошковића, рођеног брата попа Риста, изгледа била посљедица нетрпељивости владарске породице према Бошковићима. Нема, додуше, до данас сигурних доказа да ли је и ко је те карамлучне јесење ноћи 1912. године уперо оружје у гласовитог јунака и војсковођу, који се спремао за одлучни напад на Скадар или је, можда, на то био присиљен он лично, увријеђен поступцима књаза Николе, његових синова и доглавника према њему. Сигурно је само да је Блажо Бошковић, по наређењу са Цетиња, исте ноћи, без икаквих почаст и знања његових војника, тајно сахрањен на гробљу у Фундини, у плиткој и на брзу руку ископаној раци, без сандука и опијела.

И кад хроничари и историчари нијесу могли или нијесу хтјели и смјели да за безмало сто година размрсе клупко ове загонетке, Радован Бећировић Требјешки у својој познатој пјесми о погибији Блажа Бошковића сасвим јасно и одређено наговјештава ко би то могао бити:

*„Но кад ноћи половина бјеше,
У логору пушке загрмјеше,
Јер уљезе зликовачка банда,
У сред црне ноћи изненада.
Свилуће им злато низ грбове
Као мјесец кроз гране врбове.
Сваки бјеше господскога лица,
Ка' да служе некаквога принца...“*

Но, ако ће се хроничари и историчари још дуго спорити и можда никада неће утврдити стварну и праву истину око тога што се догодило те мрачне октобарске ноћи на бојном положају према Скадру, о судбини сина попа Риста, Сава Бошковића, и односу књаза, (у то доба већ краља) Николе према њему нема никаквих дилема, јер је о томе Томо Оравац оставио убједљив запис:

„Књажева мржња нарочито се испољила према Саву, сину војводе Риста, којег је неколико пута кажњавао, конфинирао, лишавао чина и сваком му приликом правио неприлике. Саво је био брат од рођене тетке краља Николе, а поред тога они су били и пашенози, оба су били ожењени са

кћерима војводе Петра Вукотића *(била је то прва жена Сава Бошковића са којом је имао петоро дјеце, али су сва помрла, углавном као бебе; са другом женом је, међутим, добио шест синова и двије ћерке тако да се лоза војводе попа Риста Бошковића ипак није угасила како је био заумио његов шурак књаз Данило, прим. Б.С)*. Све то није могло отклонити Књажеву мржњу према Саву, као сину Војводину. Саво је био стално народни посланик у Црногорској народној скупштини и књаз је за ово пребацивао Бјелопавлићима. Ово стално гоњење и шиканирање Саву се било досадило и 1912. године, као народни посланик, затражи пасош ради пресељења у Србију. Књаз га одбије. Како је био кратковид од рођења и како у Црној Гори није било љекара, он затражи пасош за Аустрију или Италију, ради лијечења, јер ни са наочарима није могао да чита. Књаз одбија и тај захтјев. Из страха да не ослијепи, 19. августа 1912. године, он изврши самоубиство. Сви Бошковићи за Савову смрт сматрају кривцем књаза Николу...

А колико књаз, односно краљ Никола, никада није могао да прикрије своју пизму и отворену нетрпељивост и мржњу према Бјелопавлићима, првенствено, наравно, према Кадићима и Бошковићима, говори и једна епизода коју су у свом „историјско-социјалном роману“ „На Прелому“ забиљежили Мићун Павићевић и др Мато Ханжековић-Габријел.

Негдје почетком прошлог вијека (Павићевић и Ханжековић наглашавају да је то било у вријеме предсмртне агоније Марка Миљанова), књаз Никола је на Цетињу примао оне који су долазили да се жале због разноврсних неправди и невоља. У шароликој маси која се тискала да приступи господару у нади да ће добити његов благослов и милост, књаз запази неког стаситог и лијепог човјека:

- Ајде ти амо! – покаже књаз прстом на њега.
- Помага Бог, господару! – ори се пијацом.
- Шта би?
- Доша' сам да те, господару, замолим да ме примиш у подофицире – грми људина као да брдо говори.
- Књаз одмјери човјека зналачким погледом.
- Ти си Бошковић?
- Јесам, господару, Богдан Веков!
- Но не знам окле ти оно бјеше мајка?
- Од Кадића, господару! *(Павићевић и Ханжековић оvdје подсјећају да је Тодор Кадић убио књаза Данила, прим. Б.С)*
- Мога' би ти бит и капетан брода, али се тим бродом нећу возити ни ја ни ти! – оштро ће књаз и махне руком...
- 'Ајде, готово! – повуче перјаник Богдана за рукав...

КРВАВА

СВАДБА

Умјесто дјевојком са неког од европских дворова, први црногорски књаз је изабраницу свога срца нашао у кући тршћанског трговца. Ни радосни чин његове женидбе, ни краткотрајни брак са Даринком Квекић, није прошао без потреса и трагичних посљедица. Љубомором и комплексима раздирани неугледни књаз, скидао је главе онима који би ружну ријеч рекли за његову невјесту, а Тука Максимовића је живота коштало то што је млада, европски васпитана књегиња, похвалила његову љепоту...

Чим је одлучио да не обуче владичанску мантију већ Црну Гору прогласио књажевином и на њен престо сјео као први световни владар из династије Петровић, млади, двадесетшестогодишњи књаз Данило, иако физички неугледан и ћосав (био је први црногорски владар без браде и бркова, а тада је иоле одраслији мушкарац без бркова био права ријеткост у Црној Гори), постао је занимљив младожења око којег су се мотали проводације са европских дворова. Изгледало је некако најприродније и чинило се да највише шанси има ћерка српског кнеза Александра Карађорђевића, од књаза Данила девет година млађа књегињица Клеопатра. То је у политичком смислу изгледало најнормалније и најприхватљивије, али је, изгледа, мјеркана и ћерка неког бечког банкара, барона Сине, која би на сиротињски цетињски двор донијела богати мираз.

По неким подацима, код Карађорђевића је као проводација био ангажован познати српски сликар Анастас Јовановић, са којим се књаз Данило срео и упознао у Бечу. Ствар се, ипак, одужила и из Србије нијесу стизали повољни гласови о резултатима проводацилука. Плаховити и сујетни књаз није имао стрпљења да чека. Вук Врчевић је записао да му је књаз Данило тих дана у некој прилици рекао:

„Све је на овом свијету суђење, а особито вјенчање. Али је вазда боље вјенчати виђену но чувену ђевојку. Није благо ни сребро ни злато, но је благо што је коме драго...”

Тако се он напрасно одрекао и руке принцезе Карађорђевић, односно брака са политичким комбинацијама, и руке бечке богаташице. Пресудна је, по свему судећи, била једна вечера у кући тршћанског трговца, поријеклом из Херцег-Новог, Марка Квекића (било је то највјероватније у априлу 1853. године при повратку књаза Данила из Беча).

Не зна се да ли је црногорског књаза љепотом опчинила млада, тек петнаестогодишња Квекићева ћерка Даринка (један хроничар из тог времена је за њу написао да је била “средњег раста и средње љепоте, али хитрог погледа”), или је и у овом случају око бацио на мираз трговачке кћери и могућу наклоност и помоћ Срба из Трста, тек Данило је истога часа потражио у Трсту најскупљи прстен и заручио Даринку.

Таква његова одлука и избор нису наишли на одушевљење у Црној Гори, а то отприлике није било по вољи ни великим силама — Русији, Аустрији, Француској и Турској — које су будно пратиле шта се збива на Цетињу, па дакако и с ким се пријатељи цетињски двор.

Ћудљиви и својеглави књаз Данило све то није много зарезивао већ је вјенчање и свадбу заказао за јануар 1855. године и одмах након званичне вјеридбе, обављене октобра 1854, почео припреме за весеље. Вук Поповић је у једном писму Вуку Караџићу детаљно описао како ће изгледати свадбени церемонијал у сиромашној црногорској престоници која је тада имала једва двадесет кућа, сувозидина покривених сламом:

„Трпеза сватовска — пише Поповић — биће постављена на пољу уздуж, с голим штицама, около које за стоце, метнуће се свакоме свату по један го камен. За пиће имаће ракију из Приморја, а вино из Црмнице: за јело говедину варену и пециво с ражња, које ће на трпези кресати с ножевима, а узимати с прстима. У вријеме јела попијеваће кола и мушка и женска, а лубардаће се из топова и машкула...” А како је у то вријеме изгледала црногорска престоница дознајемо из записа Вука Врчевића, који је 1852. године дошао под Орлов крш на мјесто књажевог личног секретара:

„Цетиње лежи на кршовитој страни, при којој је Иван Бег Црнојевић концем XIV вијека сазидао доста лијеп Манастир Рождества Пресвете Богородице (у питању је, наравно, грешка – Цетињски манастир је саграђен крајем петнаестог вијека, прим.Б.С). Посљедњи владике умножавали су сваки по нешто грађе. Има тврду авлију и са свуд около

пушкарнице за моћи се из затвора од непријатеља бранити. Више самог манастира стоји једна обла кула, у Црној Гори прозвана Табља, на којој се виђаху 20-30 турск(х), на палицама поперених(х), још фришких и голих глава. 20 или 30 корака од авлије манастирске, пут истока, има једна доста фина и по европском кроју дугачка, са 28 прозора, кућа на једном тавану, а даље од ове куће у пољу 22 куће једна уз другу, по осом, из међу којих одликује се љепотом кућа г. г. Пера и Ђорђија (*у питању су свакако Пера и Ђорђије Петровић, прим.Б.С*), а друге свакојаке грађе, многе једу поземљуше...и сламом покривене...“

Што се, пак, саме књажеве свадбе тиче, занимљиво је да је он, како пише Вук Поповић, изричито и строго забранио да ико од сватова доноси пециво, како је био, иначе, обичај, већ је само захтијевао да се сватови обуку у најљепша одијела и припашу најљепше оружје.

Занимљива је такође и његова одлука да вјенчање обави епископ задарски Кнежевић и да за кума зове намјесника далматинског, аустријског фелдмаршала, барона Мамулу, што је све, наравно, имало одређени политички рачун.

За младу је у Трст пошло само неколико бираних црногорских главара, а у Котору их је чекало триста сватова, одјевених у раскошне црногорске ношње и на окићеним коњима. Успут до Цетиња, сватовима су се придруживали свадбари тако да је у цетињско поље, по великој хладноћи и снијегу од преко метра, рупила маса од око четири хиљаде сватова и свадбара.

Књаз Данило је изјахао и ту у пољу сачекао промрзлу вјереницу. Црногорцима је запало за око како јој је пољубио руку, а неко је, наводно, чуо како је младу упитао на француском да ли јој је хладно. Она му је одговорила питањем:

„А кад је топло у Вашој Црној Гори?“

Вјенчање је обављено само два сата након што су сватови приспјели на Цетиње, а весеље је потом трајало два дана. Записано је да је књаз Данило сјутрадан послјије вјенчања, заједно са бароном Мамулом, извршио смотру око три хиљаде сватова и свадбара обучених у свечане црногорске ношње.

Везано за чин женидбе и вјенчања књаза Данила, који се трудио да све буде по европским узусима (изгледа да је за тај чин добио помоћ од 11.000 цекина из руске царске касе), остала је и једна занимљива анегдота. Наиме, мимо обичаја, послјије вјенчања се догодило нешто што је до тада било просто незамисливо у Црној Гори: сватови и сви главари су прилазили редом и љубили руку младој књегињи. Сви сем старог сенатора и гласитог јунака и умника Стевана Перкова Вукотића, који јој је само, по старом обичају честитао и сретњикао долазак на црногорски двор. То, наравно, није промакло књазу Данилу, а кад га је потом упитао зашто и он није пољубио књегињи руку, Стеван му одговорио:

— Душе ми, господару, заклео сам се да женску и турску руку никад нећу пољубити...

Ова прича се у предањима везује и за неке друге гласовите јунаке и бастадуре црногорске и херцеговачке из доба владавине књаза Данила. Поред осталих и за знаменитог голијског сердара Дуку Канкараша. Епски пјесник Божо Ђурановић је о томе, односно о необичној женидби књаза Данила и „непослушности“ сердара Дуке, извезао осмерачку „причу“. И он истиче како је књаз покушао да дисциплинује Црногорце и научи их европским манирима, али наглашава коликом се срамотом сматрало ако би човјек пољубио жену у руку :

*„Па Даринку кад доведе
На Цетиње, у Биљарду,
Црногорци морали су
Да у руке љубе младу.*

*Женску руку пољубити
Срамота је било тада
Макар била и царица
Из бијелог Петрограда...“*

Ђурановић потом описује како се с том муком суочио и Дука Канкараш, приклијештен између личног поноса и части и зловоље махнитог и злопамтљивог црногорског господара:

*„Но кад дође сердар Дука
На Цетиње из Голије
Књегињину десну руку
Пољубити хтио није.*

*Наљути се књаз Данило
Па овако проговори:
'Још је ође долазило
И војвода и сердара*

*И јунака чувенијех,
И старијих сенатора;
И свак руку књегињину
Пољубити сем ти мора“*

Сердар Дука ипак није попустио:

*„Богу сам се зарекао,
На крст часни и свијећу:
Никад женску, нити турску,
Пољубити руку нећу!“*

А на питање господара, ако би ипак морао, коју би руку прије пољубио, женску или турску, гласити јунак одговара:

*„Ја ниједну, господару!
Но погинут воли прије,
Јер за људе и јунаке,
Смрт, при томе, златна ли је!“*

Књаз Данило се – како вели Божо Ђурановић – у овом случају, наводно и на молбу саме књегиње Даринке, смиловао и опростио горштакком витезу и чак му, „због мушкости и смјелости“ на прси „припучио“ „орден с ликом руског цара.“

Долазак младе и амбициозне Тршћанке под Орлов крш донио је много новине, како у организацији и начину живота на двору, тако и у понашању, не само дворске послуге, него и самог књаза (према подацима из 1860. године, Цетиње је имало само тридесет и четири куће, а сем манастира и Биљарде, све остале куће и грађевине су биле сувозидине, углавном без прозора). Даринка је на двору завела француске обичаје и тиме још више побудила подозрење свих којима је било стало до Црне Горе и утицаја на Цетиње.

У и онако амбициозном књазу Данилу, она је још више распламсала његову машту о обнављању Душановог царства или барем „Иванбеговине“ о којој је, изгледа, маштао и његов славни стриц и претходник на црногорском престолу, Петар Други Петровић Његош. Ишао је у томе толико далеко да је појединим својим главарима обећавао и вијетао мјеста заповиједника у појединим тада турским градовима (при том су у његовим маштовитим комбинацијама, поред Никшића, Бара и Подгорице, били чак и Скадар и Сарајево).

Др Димо Вујовић је у својој књизи о књегињи Даринки написао да је она била „залога француског утицаја у Црној Гори“. А колико је она држала до Француске и Француза, најбоље се види не само из односа француског вицеконзула у Скадру Екара, него и из запажања других Француза који су тих година посјећивали Цетиње.

Тако је, рецимо, француски адмирал Жиријен де ла Главијер, који је посјетио Црну Гору 1858. године, записао о књегињи Даринки:

„Ова млада жена је, без сумње, оно најинтересантније што се може видјети у Црној Гори...“

Пргави и комплексима раздирани књаз Данило је, иначе, од почетка испољавао љубомору и зазирао од пријатељства своје младе, по европским надзорима васпитане жене, неоптерећене никаквим патријархалним узусима. Уз све то, Даринка је била изузетно интелигентна и за оно вријеме образована и сем италијанског и српског, говорила још и француски, енглески и њемачки језик. Данило стога и сам почиње одмах да учи језике, покушавајући некако да надокнади макар те своје недостатке.

Ти његови комплекси и љубоморе су били често мотив и предмет интересовања историчара, Данилових биографа и хроничара оног времена, а посебно пјесника.

Јеврем Брковић је, тако, у својој збирци стихова „Опоруке”, цио један циклус од пет пјесама, под насловом „Писма са Граховца”, посветио књазу Данилу и књегињи Даринци.

„Књегињи својој Даринки писао из боја на Граховцу 1858. љета и године Данило Станков (*књаз Данило, иначе, није ни био на Граховцу 1858. године нити омиришао барут у том жестоком боју и великој побједи црногорске и херцеговачке војске којом је, као и обично, командовао књажев брат, војвода Мирко, прим. Б.С*), срдити књаз и пријеки господар пред којим узмицаху и Сенат и главари” — пише Брковић у прологу тих својих пет поетских писама у којима, прије и изнад свега, наглашава те Данилове страшне комплексе и љубоморе на оне према којима је бог био милостивији и физички их уздигао и обдарио љепотом:

*Пишем ти, госпо, ноћу под звијездама
Са Граховца у часу кад треба
Да дође смрт њима или нама,
Ноћ је мјесечна — бојиште од сребра.*

*Мален сам и онако, па велим
Треба ратник нешто лијепо да осјети.
Једна звијезда се на двоје подијели,
Значи ли то, госпо, да ћу умријети...*

Књаз Данило је знао да га кријомице зову Зеко Мали и тај комплекс физичке неугледности га је непрекидно раздирао и тјерао да доказује како су и мали моћни и велики, способни, макар и за злодјела. Брз и пријек и на сабљи и на ријечи, немилосрдан и непоколебљив кад суди и одлучује, а стално ојађен и искомплексиран својим физичким манама, које су сигурно — знао је он то — долазиле још више до изражаја и биле много више наглашене и због тога што је сјео на столицу Његошеву, што је наслиједио човјека који је био оличење и физичке и духовне љепоте. Стога је стално жудио да и њега и све друге који га „гледају одозго” надвиси и засјени јунаштвом. Али, ни бојеви и мегдани вјечно не трају:

*Језде празни коњи кроз мрчаву, гору,
Сад ратници моји росом руке мију.
А ја опет морам из струке у одору —
Поново књаз мали зелених очију.*

*Иде, пјева и звијезде натиче
Војска моја на мач и отет и шкрб.
Само се с књазом на коњу не диче,
Сад ме од њих бране Граховац и грб.*

*Ратничка звијездо челу моме вјерна
Ако нас угасе понори и кланци,
Остаће она висока и смјерна —
Свијаће се пред њом и моји и странци.*

Велико пријатељство књаза Данила са француским вицеконзулом у Скадру и уопште његово окретање и ослањање на Француску, зли језици и непријатељи његови нијесу тумачили само као посљедицу добрих дипломатских односа и дипломатске наклоности Француске, посебно не откад је у двор под Орловим кршем ушла књегиња Даринка. Међу књажевим противницима се шушкало да француски дипломата из Скадра не долази тако често на Цетиње само због књаза и дипломатије него и због ћудљиве и амбициозне Тршћанке која је од првог дана настојала да у двору заведе европске манире и у том погледу јој, по свему судећи, није, у најмању руку, сметало чешће виђање и дружење са француским дипломатом. Да ли је у свему било и нешто више од дипломатије, да ли је било мјеста књажевој љубомори, тешко је рећи, а Јеврем Брковић не заобилази ни ту интригу и пјеснички уобличава и ту наводну књажеву муку и комплекс:

*Од чудне сам бољке грдно унакажен
мучи ме и овдје и у прси бије.
Да л' је тачно, госпо, или ме срце лаже
Да те ноћас љуби консул из Француске.
Доходим ти с војском што ми је остала,
Носим бијелу птицу теби за кочију.
Опрости ми, госпо, можда нијеси знала,
Граховац је крвав због твојих очију...*

Остаће, наравно, вјечита непознаница да ли је књаз Данило имао стварних разлога за наступе љубоморе, да ли се та опака клица сумње зачела у честим доласцима и боравцима француског дипломате Екара на Цетињу, али је извјесно да су свађе између књаза и књегиње достигле кулминацију 1856. године, када, по прилици, умало није дошло и до развода брака. Разлог томе је, изгледа, била једна сасвим конкретна интрига о наводној љубавној вези књегиње и тадашњег владике црногорског Никанора Ивановића.

Из већ поменуто књиге др Дима Вујовића се може дознати да је интригу пронио и књазу је у уши уврзао један његов министар који је био у некаквој завађи са владиком Никанором. Министар се, наводно, позвао и на свједока, проту Јока Шпадијера, дворског свештеника, и до тада врло блиског књажевог пријатеља, и учитеља Петрановића. По њиховом доказивању, владика Никанор, чим угледа леђа књазу Данилу, долази код књегиње Даринке и за то вријеме су врата њених одаја увијек закључана.

Оптужба је била претешка, убједљива и, што је најважније, долазила је од људи у које је књаз имао повјерења. Књаз је истог часа са њима пошао код владике Никанора и присилио га да књегињи напише љубавно писмо, онако како му је књаз диктирао.

Нашао се повјерљив и поуздан писмоноша да однесе и преда књегињи писмо, и, наравно, врати њен одговор као непобитан доказ њеног невјерства, односно необориву потврду да је прича прота Јока Шпадијера и осталих тачна.

Догодило се, међутим, обрнуто: књегиња је вратила писмо с коментаром гнушања према владици који се упустио у тако прљаву работу да се он као највиши духовник и црквени великодостојник удвара жени свога господара...

Из свега је, изгледа, дебљи крај извукао једино прото Јоко Шпадијер који је потом морао бјежати главом без обзирке еда би пред књазом спасио главу. О томе нешто шире и конкретније пише и др Димо Вујовић:

„Осим ових интрига, било је и других оптужби противу књаза Данила па чак и да је убијао људе и за најмању ријеч у вези с књегињом Даринком. Такве оптужбе је износио и Ђорђије Петровић пошто је напустио Црну Гору. Тако је у једној тужби наводио да је Књаз убио једног Црногорца само зато што је рекао да би владичину младу требало послати Омер-паши. Он убија људе — жали се даље Ђорђије — и без икаквог суда као што је урадио и 1855. када је са књегињом ишао у Острог. Два Брђанина говораху о књегињи и један је рекао: 'О кад би само једном могао да је пољубим', тога Брђанина Данило је одмах убио и тако исто и једног човјека из Ријечке нахије. Војвода С. Поповић је писао у својим 'Мемоарима' да је књаз Данило наредио да се на Ријечи Црнојевића стријељају три Црногорца, под изговором да су били у завјери противу њега, а у ствари, што су се несташно изјашњавали о књегињи” — тврди др Димо Вујовић.

Ипак, један случај о којему пише Дука Лондровић у свом фељтону о Новици Церовићу, можда је и најдрастичнији и најсликовитије показује колико је први Петровић без владичанске митре био тијесан човјек, колико је својим крвничким и бездушним поступцима показивао лице малог, искомплексираног и сујетним страховима унакаженог човјека:

„Ето како се књаз Данило, први црногорски монарх, светио противницима из опозиције — пише Дука Лондровић. — Наредио је да се Туко Максимовић стријеља само зато што се љепотом више од свих сватова допао књегињи Даринки. То Туково убиство пред Новицом и књегињом оправдао је тобожњом увредом црногорске књегиње, што су му лажно пренијели доушници из Никшићке Жупе, а што је љубоморном књазу добродошло да уклони Тука са списка живих...”

О овом случају детаљније пише и Аница Шаулић у својој књизи о Новици Церовићу:

„Међу другим одабраним званицама био је на књажевој свадби и Туко Шћепанов из Никшићке жупе. Војвода Мирко и Новица су настојали да Туко

буде позван јер их је задужио врло вештим ухођењем и тачним извештајем о турској војсци Омер-пашине године. Туко је био ванредне лепоте. Причало се да у целом Никшићу није било лепшег ни Турчина ни Србина. Као јединац имућног оца врло се лепо облачио и ништа није радио, само је ишао у лов и јахао добре коње. Весео због почасти која му је указана позивом на књажеву свадбу, Туко је обукао најбогатије одело, ставио токе и оружје оковано у срми и злату. Тако је Туко привукао пажњу свих гостију, па и књегиње, и она му се осмехнула.

У Туковом селу Ливеровићима живео је жупски кнез и он позавиде Туку на почасти. Био је жупски кнез у пријатељству са Туковом стрином, крчмарицом Андром.

Вала, Андро, твој синовац изиђе на глас, рече кнез пошто Туко оде у сватове. Сад за њега зна цијела Црна Гора и Брда. Он ће бити први Жупљанин, шенат оли капетан, моја Андро! Кад Туко дође из сватова, он ће се ође фалити како му је било, но глај, соколе, неј ли му измамити какву ружну ријеч о књазу или о књагињи; ако то успијеш, неће ти бити узалуд будем ли жив...“

Вратио се Туко из сватова и сјахао право пред крчмом своје стрине. Части Туко стрину и она њега. Кад, частећи се лозовачом, зађоше у разговор, упита Андра:

„Како ти, Туко, би у сватовима?“

„Лијепо ми би и прелијепо, у здравље господарево“.

„Виђе ли књагињу?“

„Глах је како тебе сада“.

„Бијаше ли, Туко, кака књагиња?“

„Бијаше лијепа ка бијела вила, остаде ми на срцу“.

Тако је рекао, али је захваљујући његовој стрини и жупском кнезу изашло да је рекао „волији би њу но цијелу Жупу“.

Кнез достави ово на Цетиње и од књаза дође заповест, ако је Туко тако рекао, да се сместа мушкета. Туко се бранио да није, али се његова стрина са својим сином закле да јесте. Ражали се Новици када чу да ће стрељати оног лепог и веселог младића који се Омер-пашине године са другом преобукао у турску ношњу и продро усред турског табора, те оде књазу:

„Господару, зашто сте осудили на мушкет Тука Шћепанова?“

„Увриједио је књегињу“.

„Је ли то истина, господару? Има људи илава (зла) срца“.

„Иста његова стрина заклела се у Жупском манастиру“.

На несрећу, књаз није распитивао каква је Андра, а ни Новица није знао. Зато он само рече:

„Можете ли му опростит, господару? Да је и рекао зло, у пићу се много рече, није зло чинио. Тешко се подиже живот, а кажу да је Туко јединак“.

Књаз је ћутао, блед, док су му очи севале гневом. Није га лако било поколебати у одлуци коју је већ био донео. А та се одлука учврстила пуком

случајношћу. За вечером, када се у вези са дијамантском гривном коју је кнегиња тога дана добила од свога кума намесника Далмације, генерала Мамуле, повела реч о свадби и о личностима које су на њој запажене, кнегиња рече:

„Дане, долазе нам толики људи, како никад не дође онај младић што га зваху Туко?“

Новица, те вечери књажев гост, обори главу, знао је да је Туку тиме потписана пресуда.

Књаз погледа мрко своју младу жену, а ова, навикла на друге друштвене односе, гледаше га отворено. Тада Књаз јетко рече:

„Тај више неће доћи. Ми смо га мушкетали.“

Трагедија Тука Шћепанова Максимовића инспирисала је и Наду Томашевић за дивну репортажу коју преносим у цјелини:

„Триста сватова што их је Данило, кнез црногорски, послао у сусрет својој невести, до зоре се веселило на которском тргу. Чекали су да девер, војвода Мирко Петровић, изведе из куће Бјеладиновића, где је зановила, будућу црногорску кнегињу, па да крену. Наздрављали су њеном богатом роду из кога је синоћ дошла у Котор и кнежевском дому на Цетињу у који тек треба да уђе. Високо изнад главе дизали су свати јаке руке с чутурама, приносили их устима пијући у здравље кнеза и кнегине. Поново су рузмарином искићене чутуре прелазиле пут од барјака до барјака и враћале се до власника који су их брзо затварали да се мирис рузмарина и ракије не помеша. Сагињући се преко коњских грива првенцем су на алај-барјаку црвену јабуку заливали, надвикујући се како ће невесту невичну пешачењу и коњу до Цетиња довести. Сигурно да у Трсту одакле је дошла није морала на коњу јахати а ни по равном дуго газити зато што јој такве навике ништа требале нису. Нико јој није замерао што се не зна у седло бацити. Сви који предложише да је на носилима понесу до Цетиња остадоше у мањини. Надгласа их већина која у томе виде велику срамоту за сву Црну Гору. Нека је вала и кнегиња, али дочекати неће да је међу собом као сломљену носе.

Кад се разлеже пуцање, коњаници издигоше главе да боље виде како девер кнегињу под руку води. Крхка и нежна, мала растом, осредње им се лепоте учинила. У очима многих видело се како веселје уступа разочарењу. Није се уклапала у горштакче представе о лепоти као да није из богате куће тршћанских трговаца Квекића, као да је нису довољно хлебом хранили. Крај Војводе им се учинила још ситнијом. Нису превагнуле ни школе које је у Бечу учила. И обучена је као Лацманка. Нема на њој раскошне ношње црногорске. Попут детета, лагано им је прилазила и као што ред захтева прво се алај-барјаку поклонила. Пре него што се на коња попела сваком свату је руку пружила. Ни над једном шаком није се сагнула, нити је по црногорском обичају уснама дотакла. Док су је јунаци придржавали, тражила је узенгију малом ногом у белој ципели. Ту је крај самог травњака ограђеног ситним

камењем, узјახала. Уз сватовске песме кренула је поворка с Даринком, првом црногорском књегињом.

Пред њом су се одвијале сватовске трке на коњима. Звониле су узенгије и зецкали ђемови. Крсто Машанов Петровић је претекао Бјеладиновића. Придржавана од двојице, Даринка је очи подигла. Далеко напред, претичући један другога, оба јунака посустала су и заостала за трећим такмацем из Жупе никшићке. У лудом трку, никшићки такмац се враћао. Већ су му се назирале токе на грудима и оружје златом и сребром оковано. Поигравајући коња, вешто га је успоравао и, враћајући се ходом назад, своје место у поворци тражио. Био је срећан што му је почаст указана да књегињи у сретање пође. Није узалуд Омер-пашине године, прерушен у Турчина, као ухода међу Турке залазио и потребна обавештења Војводи Мирку и Новици Церовићу доносио. Тада их је задужио те је сада по жељи у сватове кнежеве стигао. Из поштовања према невести, коња је зауставио. За трен само среле су им се очи. Два свијета различита, његов тврд, горштакчи, а њен мек, приморски, приближила су се и раздвојила. Осмех се јавио на уснама Даринкиним и пред свима њему, Туку Шћепановом дарован, разбио се и у његовим очима поновио. Недостижна као небо, књегиња му се блиска и знана учинила. Путем више није коње претицао и жао му беше што ће стићи у Цетиње.

Кад виде Данила Петровића како невесту са коња скида, учини му се да је на погребу нечијем. Видео је како се њене мале фине шаке ухватише за мишице Данилове. Стајао је као уклет и очију више није могао од ње одвојити. Гледао ју је несвестан да Данило, господар Црне Горе, својим буљавим зеленим очима већ прати назревши Туков занесени поглед у коме се рађала жеља пре поштовања. Тако се не гледају невесте, ни туђе жене, а камоли књегиње. Упоређујући је с другим женама, Туко, јединац у оца и мајке, видео је нар питоми окружен дивљима. Истог рода воће с два мириса опојнији један од другога. Данилу није измакао ни поглед Даринкин што блуди кроз сватове и можда Тука Шћепанова, свата из Никшићке жупе, тражи.

Подозрив и неповерљив, књаз је видео увреду и тамо где је није било. Даринка зло не мислећи, поглед је с Тука на кнеза преносила. Шта ако их је као жена упоређивала и сваки пут кроз малог ситног кнеза видела снажно и витко тело Тука Шћепанова. Баш такве расне и чврсте момке, Данило није подносио. То ли је тај Никшићанин што је све време у лову проводио? Онај за кога су рекли да лепшег није родила ни Туркиња, нити Црногорка. Како ли је само Турке уходио кад овде ни поглед не зна сакрити. До Данила је допирало сватовско певање које му је сметало. Знали су Црногорци да он изнад свега мрзи песме о љубави, па ипак су их на данашњи дан сви у глас певали.

Било је време да се растурају сватови. Жалост обузе Тука Шћепанова што ће живети далеко од књегиње кад се на Петровдан пред цетињским

манастиром свет искупи, тада, само једном у години, моћи ће је видети а руку неће смети пружити. Никад такву жену није срео. Како се само згрозила кад је видела турске главе на Табљи. Сетио се њене малене ноге како се над узенгијом њихала. Заклео би се да никада боса на камен није стала. С тугом је размишљао о себи. Шта има од тога што је лепотом и јунаштвом многе надмашио кад се с кржљавим кнезом мерити није могао. Али, и поред свега тога, повређен, Данило је одлучио да стане између та два осмеха.

Нека никада више не допру један до другога, нека се том Туку из села Ливеровића пронађе кривица. За то нека се постара жупски старешина. Хитајући да изврши наређење, жупски старешина се обратио рођеној Туковој стрини која је мрзела свог синовца. Сетио се како није могла скрити тугу што увек Тука, а не њеног сина, људи запажају. Силна злоба гушила ју је, потискујући у њој племенски дуг и осећања родбинска. Туко јој се по повратку хвалио како му је дивно било у сватовима кнежевим. На питање њено: „Бијаше ли каква књегиња?“ — пре него што је одговор срочио, топло се осмехнуо. Занесен, описивао је Књегињу: „Бијаше ко вила бијела!“ Талас зависти запљусну стрину што њен син никад није ишао нити ће ићи кнезу у походе, а камоли у сватове. Зато је речи које је од Тука чула преокренула и опис лепоте Даринкине у мушку жељу претворила. Синовчево одушевљење овако је доставила: „Више бих волео књегињу него цијелу Никшићку жупу.“

Данило је казну изрекао. Нека умре Туко Шћепанов зато што је неприличним речима књегињу увредио. Нека ту буду две смрти у исто време. Даринка мора сазнати да Туко никакав витез није био. Да није тако, зар би о књегињи којешта говорио. Нека му се угаси огњиште. Смјели јунак, Новица Церовић, позивајући се на Тукове заслуге у рату, узалуд је милост за њега тражио. Смркнути кнез је чак и доказе навео. А то је била заклетва стрине Тукове у жупској цркви изречена да је све што је рекла жива истина.“

Спојивши одмазду и пример другима, Данило је хтио да заплаши свакога ко се усуди да погледа књегињу. Није се узалуд у Сенату овако заклињао: „Долазим к вама да заслужим бесмртну славу, а ако нећете, постаћу славан чинећи зло.“

Последње своје јутро Туко је дочекао на ногама. Кад виде перјанике и поред њих своје родитеље, схватио је да другу зору дочекати неће. Ко громом опаљен грм, стајао је његов отац. Мајка окамењена ко стена, гледала је спремне пушке перјаника. Од сада ће живети само кунући Петровиће: „Кућа вам се као моја ископала.“ А отац, кад буде у племену причао о сину јединцу, сваки разговор започињаће речима: ”У зао час је видео књегињу.“ А бадњак ко ће у кућу уносити? Те мисли мориле су Тука Шћепанова над већ ископаном раком...

Измешао се прасак пушака и дрхтај са звона жупске цркве. Лагано је падао Туко, најлепши сељачки син, плаћајући главом кнезу Данилу украден Даринкин господски осмех...”

Књажева љубомора и завидљивост главу је изгледа скинула и још једном љепотану који се превише приближио књегињи Даринки, иако нема сигурних података да је при том заиста прекрочио границу нормалних пријатељских односа. Стасити Саво Ђурашковић, један од најљепших изданака ове гласите црногорске породице и соја људи који су се увијек издвајали по љепоти и отмености, уз то још и богат, постао је за своју несрећу радо виђен гост на цетињском двору. Заволио га је, по прилици, и књаз Данило, али много више књегиња Даринка, дотле да их је он готово редовно пратио кад би са Цетиња силазили на одмор на Ријеку Црнојевића или у Боку Которску. Како је вријеме одмицало, у књазу је изгледа све више пламтјела сумња да Ђурашковићу није само до дружења са господаром и његовом женом, до забава и коцкања.

Кад је 1857. године књаз Данило са супругом кренуо у државничку мисију у Париз, народ га је, по обичају, пратио до изласка из вароши, а већина главара и до самог брода у Котору. На испраћају се, дакако, затекао и Саво Ђурашковић који је тог дана погинуо пред Биљардом. Наводно, неко га је случајно и нехотице убио пуцајући с прозора од Биљарде и испраћајући господара на пут.

Радош Љушић, међутим, тврди да су Ђурашковићеви рођаци и пријатељи послје недвосмислено утврдили да је пуцано из непосредне близине, јер је долама око рупе на плећима коју је направило зрно из кубуре била опаљена барутом, а Симо Поповић на основу тога без увијања закључује да је Саво Ђурашковић „погинуо по наредби књаза Данила.“

Ситне љубоморне сцене пратиле су, иначе, књажевски брачни пар на сваком кораку. Тако Радош Љушић у својој књизи „Љубави српских владара и политичара“ открива како су се млади аустријски официри ројили око кокетне књегиње Даринке за вријеме њених и Данилових боравака у Котору. Они су тамо припремали забаве, а Даринка је увијек била у центру пажње. На некој од тих забава је био присутан и књажев синовац Никола којег је Данило већ био одредио за престолонаследника уколико му Даринка не роди сина. Кад је у једном тренутку видио како се један од официра нападно приближио његовој стрини, којој, по прилици, то није превише сметало, плаховити младић је бурно реаговао и насрнуо на насртљивог удварача. Створила се гужва и прекинута и покварена забава. Мада је књазу Данилу годила таква реакција његовог братанића, сјутрадан га је ипак вратио на Цетиње, а преко которског градоначелника Дојмија послје је изгладио ствар са аустријским официром.

У мноштву свакојаквих интрига које су пратиле бурни, дванаестогодишњи боравак књегиње Даринке на Цетињу, свакако је најинтересантнија она која се прочула одмах послје погибије књаза Данила.

Иако Црногорци нијесу превише вољели младу господарицу из Трста, иако је она за њих остала до краја Латинка, што због њеног расипничког

понашања (што су нарочито користила и безгранично злоупотребљавала њена браћа), што због њеног потпуног окретања и ослањања на Француску и одвајање Црне Горе од вјечне савезнице и заштитнице мајке Русије — све су јој опростили и заборавили због њеног понашања и држања тих кобних љетњих дана када јој је у Котору на рукама издахнуо књаз Данило и када га је онако достојанствено допратила до Цетиња.

Хроничари су забиљежили да се два дана и двије ноћи није одвајала од Данилове самртничке постеље, да није посустала ни кад је он издахнуо. У тужној поворци која је са мртвим господаром грабила уз његушке стране пут Цетиње, она је јахала на коњу, расплетених коса, носећи у наручју ћеркицу Олгу, још нејако дијете које није схватало шта се догодило, да је задесила судбина сирочета — да је тај пуцањ пред вратима которског града из основа промијенио њену животну судбину.

Држање књегиње Даринке у тим и за Црну Гору тешким и судбоносним данима, њена одважност и доследно поштовање воље ненадно и тако сурово изгубљеног господара и одлучна подршка престолонаследнику Николи Мирковом Петровићу, унеколико је засјенио њен изненадни и помало неславни одлазак са Цетиња, само три мјесеца након погибије књаза Данила. То је подгријало неке сумње и распалило једну интригу о којој се шушкало, а тумачена је упочетку као умотворина злих језика и непријатеља књегиње Даринке.

Говоркало се, наиме, да се иза таквог понашања књегиње Даринке крије нешто сасвим друго, да млада удовица која је тада имала тек двадесет и двије године — не без жеље и љубави према власти и круни — потајно гаји и неке друге наде и неким другим, женским очима гледа наочитог ђеверичића који је, уз то што је засјео на владарску столицу, осјетио мало и чари Париза и видио како се живи у Европи, далеко од овог убогог горштачког гнијезда — да би се нови млади господар Црне Горе могао оженити својом стрином!

Приче су најприје допрле до Вукотића и њих посебно ражестиле јер је њихова малољетна одива Милена још као дјевојчица била заручена за Николу Миркова. У једном писму Вуку Караџићу, Вук Поповић тврди да је стари сенатор Стеван Перков Вукотић то питање поставио и у самом Сенату:

„Чујем да се говори о нашем новом господару — рекао је наводно Стеван — да ће вјенчати своју стрину, удовицу књагињу, и рад бих знати тога чојка кои то жели, да ође рече ако је чојек и од чојека рођен...”

Сада се, наравно, може само нагађати шта је и како је стварно било, али је врло индикативно то што се књаз Никола одмах потом оженио Миленом, четрнаестогодишњом ћерком Петра Стеванова Вукотића са Чева, у том тренутку једног од најугледнијих црногорских војвода. Догодио се то 8. новембра 1860. године. Дода ли се томе чињеница да је књегиња Даринка, само четири дана након скромне свадбене свечаности, обављене у најужем кругу најближе родбине и неколико највиђенијих главара, са ћеркицом

Олгом напустила Цетиње и отпутовала на Крф код сестре, купивши са двора све вредније и важније ствари као да се више никада неће вратити под Орлов крш, све постаје још сумњивије.

Годину дана касније, она се ипак поново вратила на Цетиње и ту с прекидима остала све до 1867. (последње двије године је, изгледа, провела у дворцу на Орјој Луци гдје су јој Бошковићи указивали пуну пажњу и поштовање). Стално је покушавала да се активно укључи и у политичку дјелатност црногорског двора и младог књаза Николе, а тај књегињин боравак у Црној Гори пропратила је још једна интрига: шпекулисало се да она жели остати у династичкој игри тако што ће своју ћеркицу Олгу заручити за дванаестогодишњег Марка Драгова Петровића, дјечака чији је старији брат Божо већ био одређен за црногорског престолонаследника у случају да књаз Никола нема мушког потомства).

Радош Љушић у већ поменутој књизи посвећује знатну пажњу и причи о љубавној вези књаза Николе и његове стрине Даринке. Заснива то на вишегодишњем потпуно хладном односу књаза Николе према млађаној супрузи Милени, све док му четврте године брака није родила ћерку Зорку, али и на многим писаним траговима и тврдњама о страсној љубави која је неколико година пламтјела између младог престолонаследника и његове само три године старије стрине. Он при том цитира полицијске, доушничке извјештаје са Цетиња да је „млади књаз Никола плануо тако страсном љубављу за књегињу Даринку да је ова зато побегла са Цетиња“, да он више не може без ње „те су непрекидно били заједно“, да је она у фебруару 1863. године накратко отпутовала у Београд у госте српском кнезу Михаилу Обреновићу да би се уклонила „од сувише бурних понуда љубави од стране књаза Николе...“

Љушић цитира и један извјештај Милана Пироћанца, изасланика српског кнеза Михаила на Цетињу који је српској влади 1867. године написао и ово:

„Између књаза и књегиње Даринке, уколико се по многим околностима закључити даје, било је одношаја који су границу сродства прелазили...“

Никада се сигурно неће сазнати да ли је и шта је уистину било између књаза Николе и његове стрине и како се стишао и угасио тај љубавни пламен, ако га је било. Да ли је томе допринијела стамена и стрпљива књегиња Милена која је смјерно чувала брак, или горопадна Даринка која је, по свој прилици, у свему томе имала и неке своје више рачунице.

Сем отворене наклоности према српском двору, она је, како доказује Радош Љушић, 1867. године, заједно са Нићифором Дучићем, тајно формирала „Српско друштво у Црној Гори“. Његова „програмска орјентација“ срочена је у једном памфлету који се одмах потом појавио у Боки Которској и Венецији. У њему је књаз Никола проглашен „издајником црногорског и целог српског народа“, а његов отац Мирко као „највиши тиранин и народни мучитељ“. Уз то, кнез Михаило Обреновић је величан као мудри владалац, а инсистирано је на потреби уједињења двије српске државе, при чему би,

док се то не оствари, Црном Гором умјесто свргнутог књаза Николе требало да влада „мудри и патриотични управитељ“ (*Радош Љушић, позивајући се на биографа књегиње Даринке, историчара Дима Вујовића, закључује да је тај „мудри и патриотични управитељ“ требало да буде књегиња Даринка, прим. Б.С).*

Та „књига“ је, по свему судећи, дефинитивно отријезнила у „љубавним јадима“, а изгледа и у пићу огрезлог књаза Николу и он се тргао и раскинуо са стрином која убрзо одлази са Цетиња. Стога или из других разлога, тек књегиња Даринка је те 1867. године схватила да њој више нема мјеста под Орловим кршем и она заувјек напушта Црну Гору и настањује се у Венецији.

У Црној Гори и њеној историји је остала упамћена, прије свега, као прва жена која је играла одређену улогу у политичком смислу и то не само зато што јој је то омогућавао положај књегиње, супруге првог световног владара из династије Петровић, већ прије свега што је и она сама била таква по природи, што је успјела да наметне и има врло видан утицај на књаза Данила и његову, прије свега, спољну политику. Јер, рецимо, књегиња је — и то у веома дугом временском раздобљу, била и Милена (једно вријеме и краљица), али се она ни на који начин није мијешала у политику нити петљала у владарске послове свог мужа — књаза и краља Николе.

Књегиња Даринка је све до краја живота с времена на вријеме посјећивала Црну Гору и књаз Никола је према њој испољавао дужну пажњу и пружао јој материјалну помоћ. А када је умрла 1892. године, он је у Трст послао своје изасланике и организовао да се њено тијело пренесе и уз све почести сахрани на Цетињу. Лично је пошао до Његуша да сачека мртву стрину, а у „Гласу Црногорца“ је објавио некролог у којем је истакао њене, али и врлине њеног мужа, односно свог стрица:

„Књегиња Даринка је била одушевљена, права Српкиња, чија су осјећања вазда била у хармонији са осјећањем њезинога витешкога Војна, првога Србина свога доба...“

Била је то посљедња захвалница стрини која му је онако одважно и без двоумице, оног тужног августовског дана 1860. године, ставила владарски калпак на главу и прва му, као новом господару, пољубила руку. Остаје, ипак, велика тајна да ли је у свему томе било и нечег више, нечег што превазилази оквире рођачких обавеза и односа...

ПОХАРЕ

КУЧА

Два похода на Куче представљају најмрачније странице у историји кратковјеке владавине књаза Данила. Немилосрдност геноцидног карактера коју је, по књажевом наређењу, нарочито у другом походу 1856. године, испољио његов брат, војвода Мирко Петровић, тешко да има премца и у свој црногорској историји. Војвода Марко Миљанов у својим записима тврди да су у Кучима тог дана пале 243 жртве, од старца убогог до дјетета у колијевци...

Незадовољство владавином књаза Данила које је тињало у народу, нарочито у црногорским брдима, подјаривано утицајима са стране и големим

невољама које су на самом почетку његове владавине донијели двогодишње војевање са Турцима а потом и незапамћена глад током 1854. и 1855. године, послије Пипера и Бјелопавлића, кулминирало је у Кучима.

У ствари, ово ратоборно горштакско племе које је стално било на вјетрометини утицаја и интереса и Турске и Црне Горе, увијек је било помало држава у држави. Непокорни и непослушни, Кучи се нијесу двоумили око своје националне припадности, али ни пристајали да трпе и ћуте пред тиранијом и самовлашћем цетињског господара. Још кад их је притисла двогодишња глад, нијесу више хајали за књажеву изричиту наредбу о укидању хајдучије и строгој забрани упадања на турску територију и територију других сусједних племена гдје су се снабдијевали храном, плијенећи стоку и пљачкајући од оних који су имали.

Историчари то углавном узимају као непосредан повод за оружану акцију црногорске војске, иако је потпуно јасно да је циљ био сасвим другачије природе: књаз Данило је очигледно желио да Кучима песницом утјера рогове у главу и једном за свагда од њих створи тврду крајину и поуздану брану према скадарском пашалуку, да и Турцима и цијелој Европи стави до знања да је то Црна Гора.

Павел Аполонович Ровински сматра да се овдје „племенски сепаратизам сукобио са државношћу која је тежила уједињењу“, а Марко Миљанов који је, ван сваке сумње, боље од икога познавао своје Куче и разумио њихова стремљења, све објашњава на један прост начин, али то ипак дјелује доста увјерљиво и логично, примјерено и пркосу Куча и немилосрдности књаза Данила према онима који му се слијепо не поковавају:

“У ово вријеме књаз Данило затражи од Куча да плаћају данак и да им постави суд — пише Марко Миљанов у свом дјелу Племена Кучи у народној причи и пјесми. — Кучи не кћеше чут о данку, јер га нијесу ни Турцима плаћали...”

А књаз Данило је два пута војштио на Куче. Први пут у мају 1855. године, црногорска војска под командом војводе Мирка Петровића кренула је на Куче са више страна, али је тада дипломатија великих сила реаговала брзо и одлучно и извршила притисак на књаза Данила да обустави операцију и врати војску. Тако се све завршило без тежих посљедица, али то нити је уразумило Куче да увиде каква им опасност пријети и куд их њихов непокор и тврдоглавост води, нити охладило усијану главу младог књаза, одлучног да изврши што науми.

Повукао је војску, али је наставио са пропагандом пред свијетом како Кучи, подстицани из Скадра, и даље упадају на територију других црногорских племена и злостављају их, пљачкају, убијају и пале им куће. Зато, само годину дана касније, јула 1856, књажева војска, предвођена опет великим војводом Мирком и знатно појачана четама брђана, поново креће пут Куча и Братоножића, одлучна да овог пута утјера страх у кости и Кучима и њиховим заштитницима и помагачима из Скадра. Рачунајући, ваљда, и на

могућност да се у све умијешају и Турци из Скадра и Подгорице, књаз Данило је мобилисао силу од које би вилице заиграле и много јачем противнику него што је било једно голоруко и изгладњело брђанско племе.

Процјене историчара око бројности одреда који је војвода Мирко повео на Куче крећу се од три и по до десет хиљада војника. Оно што је сасвим тачно и извјесно, одред је био састављен од војника из цијеле Црне Горе, а главни ослонац представљала је војска из такозване старе Црне Горе:

„Војвода Мирко доша је с војском на Биоче код Мораче и отлен посла Кучима ову наредбу књазу Данила: да му дођу Кучи, дванаест њиније главара да се мушкетају, ђе се уфате, а други народ нека се не боји, да му је Божја вјера, само да им постави суд и сједини и' с Црном Гором и Брдима ка један народ и једна браћа да буду“ — пише Марко Миљанов о похари Куча у свом већ поменутом дјелу о овом племену.

„И ако су се Кучи чудили наредби да се убије 12 главара, међу којима су три свештеника, јер нијесу признавали да су учињели какву погрешку, за коју би смрт заслуживали, опет су се скупили на здоговор да вијетају о књажевој наредби. Међу Кучима је у то вријеме била велика неслога, стога они који више знају и због назатка и неслоге очајавау, надау се да ће све то излијечит брацко јединство с Црном Гором, говорећи: 'Боље је да се сви заједно бијемо, него редом један по један', али ево муке што не могау пристат да им се погубе дванаест главара. Због овога Кучи се још више раздвојише. Виши дио Куча ојдоше код Мирка на Морачу, а мањи дио не кће се одвојит од главара и свештеника којима се смрт обећавала, а од браства Чејовића не ојде нико, но сви осташе код својије главара и попова.

Око главара и браства Чејовића скупи се неколико војске, у којој су били и четрдесет подгоричкије Турака, и улогори се, према војске црногорске и брцке, повр биочкије страна, да се бије, кад војвода Мирко крене с војском у Куче. Но Кучи који ојдоше код Мирка, нијесу много марили за ову војску, јер је сва јака кучкије браства била шњима, а који нијесу шњима ту дошли, ти су чекали у своја села ка озеба сунце, радујући се сваком понеком добру: неки брацкоме јединству, неки грбу и поглаварству, нетко медаљи али крсту, а ко је бољи и паметнији, та се веселио брацкоме ојачању према Турака, па и који није умио за вишу српску срећу мислит, да му јединство користи принесе, а он се нада е ће више зла Турцима учињет, кад јединство буде — тек сваки се Куч радоваше без оније 12 главара с дружином, јер и они најсиромашнији нада се, ако не чему другом, а оно правом суду, који ће га бранит од јачега....“

Марко Миљанов даље пише да је војвода Мирко остао с војском неколико дана на Биочу, очекујући да му се сви Кучи поклоне и покоре. Тражио је потом да га Кучи кријући уведу у медунску тврђаву, дајући бога и божју вјеру да никаква зла учинити неће, да сви Кучи могу мирно остати код својих кућа сем оних дванаест главара које је књаз осудио на мушкетање. Неки од Куча

(Марко Миљанов истиче Баца Драгојева и Спаха Божова) пристали су на то и повјеровали војводи, поготову кад је обећао да ће оним дванаесторици само спалити куће, а послије покушати да код књаза и за њих измоли милост и спаси им главе:

„Кучи се погодише с војводом Мирком овако: да доведу војску брцку и црногорску по ноћи у град медунски и да ту к њима сви Кучи дођу, да се, по реченом уговору, суд и ред постави. Само је још углављено да се изгоре куће онијема 12 главара, бајаги да се књазу утули ијед и пријед им опрости.

Та ма' Кучи које је војвода Мирко одредио, узеше један дио црногорске војске, одведоше је по ноћи уочи Петрова дне низ Мазаницу повр Дољана и уведоше у Медун. Они Кучи који с главарима бјеу повр биочкије страна наредни да се бију с црногорском војском, кад чуше из града шемлук и виђеше за собом војску и међусобно издајство, нијесу боја чињели, но су утекли куд је ко мога. Остали народ мирно је дома сједио, а који су били мало више познати, ижљегли су са села да срету војводу Мирка, који је та ма с војском окренуо на Медун, ка сретњи, видећи брацко јединство и слогу. Но могло се у кретању виђет, да војвода друго мисли, а не оно што је говорио; јер не поведе сву војску собом, ка што се мислило, но војвода љешански са својом војском ојде уза село Раћесе на Момче, а Новица Церовић, Павић Ђиканов, капетан ровачки, и Милисав Мишнић, капетан морачки, са својијема војскама отишли су горњијем крајем Куча преко Брскута и Широкара, како ће пофатат робље и стоку у планину кучку...

Кучи који први среташе веселу браћу Куче и војводу Мирка с војском — пише даље Марко Миљанов — бише сви убијени и посјечени, а затим по села све пушка поби и нож посјече. Не бише поштеђена ни ђеца у колијевке, без разлике је ли мушко или женско, јер је сваки ита да му га други не укради и за то медаљу или крст добије, а њега без поштења остави. Тако и старци и болесници, па и да се нијесу могли дић од старости али болести, бише посјечени и главе им понеше на мјесто, ђе треба да се бој не заборави. С једном ријечи: или је било рома, или слијепа, кљаста, глува, нијема, одвојеника који се не мијешају с чељадима, но се зову губавци, и од тије је неке нож и сабља посјекла тога пута.

У народ се броји колико је које врсте погинуло и од колико година старци и ђеца, јер није био обичај у кршћанина ни у Турака, да убију један другом дијете, ни да се освете ђететом прије но оружје почне носит, а тако и старцем, кад бачи пушку и бој батали, и ко би га убио за освету, тај се осрамотио, а не осветио. Тако поп Мијаило Војводић из Црмнице закла је троје ђеце: двоје Ивана Радојева (старије од двије и по године, млађе од три мјесеца), а треће Николе Маркова, обојица с Убала. Ружица Николина о томе прича овако: Како је носила дијете у колијевку, војници је уфате и почну раскубат. Она је мислила да те јој узет аљине ш-ње ка другијема, но у то је оставе несвучену, и она весело крену даље, мислећи да је потрефила на војнике, којијема је ниско женску свукват. Но идући опази озада крв низа

себе, пометну колијевку на земљу да види оклен је крв, кад-али дијете нема главе, но ју је окинуо и поша речени поп Мијаило. Неке су мајке кумиле и богорадиле војнике да им дијете не закољу, но војници, пошто га закољу, бачевали су га у огањ ђе кућа гори, и причају да је од ђетета зелен пламен.

Коруна Радоњина с Косора носила дијете у колијевку, а Црногорац, трчећи за њом рече јој: 'Стан, жено! што ти је то на плећи те носиш?' Коруна рече: 'Дијете, и то некрштено, ево га тебе на бога и св. Јована, ти да га крстиш'. Он јој рече: 'Крстит ћу га, но чека'. Коруна причека. Црногорац кад дође, закла јој дијете и понесе главу горе на Медун и рече војводи Мирку: 'Ево сам посјека главу'. Кад је изнио ђетињу главу без косе, сваки се од туге стреса, ко је ту био и видио. Причају да му војвода није аферим да, но је мршнуо на њега, говорећи му: 'Погански сине! Нијеси ју мога метнут ђе сви други!' "

Црногорци, предвођени војводом Мирком, тада су опљачкали Медун, чак и цркву:

„Том приликом поарана је црква медунска — пише даље Марко Миљанов — и понешен из Куча св. Арсеније. Кажују да су га калуђери донијели из пецке патријаршије у Манастир морачки, но игуман морачки Димитрије река је калуђерима да га носе у Куче, говорећи: 'Ту је слободан од Турака, а овђен га не смијемо држат близу Колашина и другије Турака'. И донијели су га у цркву медунску, ђе је стаја док је војвода Мирко доша и понио свеца ка и друго...“

А прича о моштима светог Арсенија и њиховом путошествовању је ипак мало другачија – оне су на Медун доспјеле на сасвим другачији начин и из сасвим друге цркве и другог краја. О томе је Михаило Лалић пронашао занимљив запис у манастиру Довоља код Пљеваља. Наиме, Лалић је у свом дневнику „Прутом по води“ 16. јуна 1982. године записао причу о калуђеру Никодину Ђурђићу из манастира Мораче који се својевремено, а свакако прије похаре Куча, обрео у манастиру Довоља. Тамо је неко вријеме смјерно служио богу и народу. Једне ноћи је, међутим, увребао згону, украо из манастира мошти светог Арсенија и пренио их у Морачу. Тадашњи игуман у морачкој лаври, архимандрит Димитрије, међутим, није благословио његов срамотни поступак већ му је наредио да одмах напусти светињу над Светигором и носи мошти куд зна и умије.

Ђурђић се одатле са моштима спустио низ кањон Мораче до манастира Дуга, а мошти ће одатле потом доспјети на Медун:

„Поводом тога – пише Лалић – записао је манастирски љетописац код Пљеваља ово: 'Како морачки дође калуђер у Довољу без ништа, го. И би дочекан и стиман, па шта зла учини цркви и свему. И зли људи о' зли мјеста јесу зли од брда из Црне Горе и Мораче и Куча и Пипера и Роваца, то 'есу зли источник људски. Прођи се да и' бог убије...'

Ово је – додаје Лалић - један од ријетких случајева гдје се набрајају зли људи из злих мјеста, а да се Васојевићи не спомену. Просто ми је невјероватно, и као нешто презувано, јер ми смо вазда били с њима нераздвојни, нарочито у злу и несрећи.“

О понашању црногорске војске у Кучима тог крвавог љета 1856. године посебно говори опис пљачке цркве у селу Косор који је оставио Марко Миљанов:

„Пошто је војска Миркова опљачкала Медун, ко је што стига, и изгорела куће, кренуо је дома преко Косора. Кад су дошли код цркве косорске, његови војници камењем су јој врата сломили, из цркве што се могло понијет понијели су: књиге, крстове и коло св. Богородице, а што му није ваљало, то је уждио огњем и поломио. Ни гробове пред црквом није оставио, но све поломише, што није мога огањ изгорет. Кад су ови грозни зулум чињели у цркви, река је стари Туро Ђуров, потомак војвода Петровића: 'Зашто, војвода Мирко, ово да се чини од цркве и гробова?' Војвода му је одговорио: 'Није ово црква но џамија Туро!' — 'Није но црква ришћанска и ришћани су је градили, да се у њу ришћански богу моле од неколико стотина година, па јој ти данас турско име дајеш, пошто ју крвнички поара и сатрије. Доста си зла учинио, а да не рушиш и не палиш богомоље. Ево колико ти је глава кршћеније увршћено, има си се чим задовољит и без цркава'.

Ово је река стога што су главе љуђи и ђеце, које су посјечене, скупљене на уљаник попа Луке и пободене на розге око уљаника, како би и' војвода Мирко мога гледат и виђет колико и' је. Говоре да и' је било 243 и да је у те главе било 17 војничкије који су могли у бој отис да се бију с Турцима, а друго су били старци, боници и ђеца. Не знам је ли ови број право речен, теке ово знам: да нијесу војници брчки и црногорски бранили, Бог зна колико би ту још глава посјечено било.”

Причу за себе представља понашање војске коју је предводио војвода љешански (Марко Миљанов му не спомиње ни име ни презиме. Љуба Ковачевић, приређивач и издавач првог издања ове Маркове књиге, међутим, напомиње како је од Тома Ораховца сазнао да се овај војвода презивао Ускоковић, а ријеч је несумњиво о љешанском војводи Ивану Ускоковићу). Њега је у раћешком селу сачекао побратим Вучета Мирков и неколико племеника Вујошевића и отворено га упитали да ли имају разлога за страх од његове војске. Он се готово увриједио:

„Ти ка да си заборавио, побратиме, е смо ја и ти по богу браћа...”

Ту се заклео да долази као пријатељ и да нико нема разлога за стрепњу. Кучи су му онда приредили дочек, конак и вечеру, како приличи правим пријатељима, али је војвода све то сјутрадан бацио под ноге:

„Кад су сјутра дан чули глас од Медуна да је војска војводе Мирка све што је стигла посјекла — онда војвода љешански, знајућ под чијом је заповијести,

ослаби и пушти те његову (*побратимову, прим Б. С.*) војску посјекоше код њега на гувно у село раћешко. Залуду му је Вучета река: 'Шта је ово, побратиме! Камо ти брацка и Божја вјера, коју јуче даваше свакојему ришћанину?' Војвода му је одговорио: 'Бога ми ти, побратиме, не могу ништа, но старији заповиједа'. Тако Раћеси и Вујошевићи погибоше, село опалише и оплијенише. Војвода нема ришћанскога срца да одбрани побратима и његову дружину, које бјеше примио у своју војску, ка што су одбранили други неке, којијема нијесу аманет и вјеру давали, а као сенат и војвода мога је и од другије бранит, кад и' је већ једном себе примио, стога му говоре у стихове: 'има власти, но не има части...'

Марко Миљанов опширно пише и о онима који се нијесу понијели као војвода љешански и нијесу послушали злотворске наредбе војводе Мирка:

„Горња војска којом су заповиједали Новица Церовић, Милисав Мишнић, командир морачки, и Павић Ђуканов, капетан ровачки, ниђе за собом трага од злочинства није оставила. Кад су дошли од планине у села кучка и виђели што нијесу мислили да те икад виђет: да је старо и младо, ромо и слијепо под мач пало, старе и младе главе на гомиле скупљене, а лешеве бачени у ублове и огњеве — не може се овђе описат жалост и туговање војске и војсковођа. Видећи тај гадни и безбожни ужас, војници су затварали очи да не гледају тај српски покор. Милисав Мишнић и Павић Ђуканов били су сами себе рукама у прси, лелечући и наричући за домаћом несрећом, с којом се губи пред Богом и пред свијетом. Овако су многи војници и главари чињели, гледајући на гомиле скупљене посјечене главе од старца и ћеце, од којије многе нијесу имале косе: ћетиње нијесу још почеле косматит, а старачке се огулиле, и зуби од старости пали, да и је тужно било и живе гледат, а не сад у гомили глава посјеченије богаља и ако никад не бјеу мрски другоме нако Турцима; јер у тој рпи огуљеније глава биле су и главе Зека Јокановића, Николе Радоњина, Ивана Николина, Радована Станкова, Јована Николина и другије старије турскије крвника који су у своје вријеме били страшило Турака. Реко да и' је тужно било и живе гледат, а кад сам, ка дијете, о њима слуша како се говори, не оћа што више жељет, но да ми је ка који од њи' бит'. Сузе ми на очи ударе, кад зборим и пишем о јунацима, који су ме у моје младе године, наслађивали њинијем ћелима, а и бриге ми задавали у мисли: оћу ли ја ка они бит'. Многи од војника и главара тужнијем срцем кажевали су ми с каквијем су болом те главе гледали и разгледали, тражећи главе својије пријатеља.

Горња војска и њене војсковође тужнијем срцем гледали су ови полем, који је доња војска извршила. Павић Ђуканов и други неки главари тољагом су ћерали своје војнике из убалске цркве, који бјеу уљегли, да се прекрсте и Богу помолe. Павић је ка нездрав од туге удара своје војнике, говорећи: 'Излаз' из цркве, безбожна војско, не заслужујеш у цркву да улазиш, ни да се Богу молиш!' Војници су му говорили: 'Нијесмо ми криви, капетане, за злочинство које су други чињели'. Павић с дружином проклињали су праве и

криве и сами себе, говорећи: 'Све ће нас Бог кастигат, тек овако чинимо; па и од Турака ово да чинимо, а не од самије себе'. Ово није говорио само Павић и други неки но сви Брђани и Црногорци, без оније који су то чињели..."

Марко Миљанов истиче и неке главаре из најближе околине војводе Мирка који су се такође супротстављали злочинствима и бранили Куче колико су могли. Поред осталих и Јоле Пилетић и Петар Вукотић.

Неки други хроничари и писци који су се на овај или онај начин бавили похаром Куча, истичу и другачије, супротне примјере, друге црногорске перјанице којима је, за разлику од Јола Пилетића и Петра Вукотића, рецимо, било важније да се додворе књазу и његовом брату, војводи Мирку, књажевој крвавој ударној песници, него да сачувају част, чојство и витештво у тој срамотној и невитешкој акцији; важније су им биле медаље и чинови од тога да ли ће се огријешити и окрвавити руке крвљу кучке дјеце и нејачи. Један од таквих је био и чувени јунак, љуботињски сердар и војвода, један од првих Црногораца којима је на прсима засијала златна Обилића медаља – Ђуро Кусовац. О његовом понашању у Кучима пише Марко Вујачић у свом познатом тротомном дјелу „Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци“:

„У Похари Куча 1856. године, Ђуро је, као помоћник војводе Мирка Петровића, показао одлучност према непослушнима, али – како је упамћено – и бездушност према слабима. Није, веле, презао ни од шта. Тамо гдје је долазио, плакало је и дијете у колијевци.

– Кучи ће га памтити за много и за дуго, за зулуме и убиства, кад је са војводом Мирком у крви и огњу умирио Куче – рекао је Марко Миљанов.

А кад су га упитали – да ли се могло другачије, пошто су се Кучи побунили и одрекли послушност Црној Гори, Марко је одговорио:

– Пут до циља може бити и овакав и онакав, а најгоре је ко хита пречицом, па окрвави и себе и друге. Кучи су се могли умирити и без Миркове храбрости и без Ђуровог ножа. Непокорне је ваљало казнити али покорне није ваљало убијати.

Попом Ђуром Кусовцем се бавио и Марко Миљанов:

„Љуботињани неки су зло чињели, а вишина бранили, но њин војвода, поп Ђуро Кусовац, који је био први до војводе Мирка, показа је јунашто на једног сиромаша из села Живковића именом Јоко Дуров, којег не би из купуса изагна, што је она ријеч. Он бијаше доша војводи Мирку да се пожали на Дрекаловиће како га бију, зашто је од нејака браства. Поп Ђуро му рече: 'Примагни главу да видим јесу ли те били, али лажеш војводу Мирка.' Он је сага главу да покаже ране, а поп Ђуро му је откиде једнијем маом, говорећи: 'Нете те више бит!'

Сердар Ђуро Кусовац је, послвије похаре Куча, добио звање војводе – додаје Марко Вујачић и наглашава да је у то вријеме било мало оних који су напоредо били и сердари и војводе. Није се, међутим, наносио главе –

погинуо је у бици на Грахову 1858. године као командант црногорске књажевске гарде и књажев побратим.

„Попа Ђура народ је клео и уклео – додаје Марко Миљанов. – Никога му у пуну кућу нема, до његова стара попадија, ђе пјева уз гусли и с тијем се у јаду своје разговара...“

А колико је старији брат књаза Данила, велики војвода Мирко, испољио бездушности и крволочности, колико подмуклости и невитештва, најбоље говори његов поступак према једном од оних који су га срели на Биочу и омогућили му да несметано, без изгорелог зрна барута, уђе у медунску тврђаву — Николи Јовановићу, али и према гласитом јунаку Саву Паунову.

„Никола Јовановић с дружином срио је војводу Мирка на Морачи и увели војску по ноћи у град. Мирко је у његову кућу коначио са својом господом и слугама. Кад је из куће кренуо, кћене да га убије, али га одбранише поменута двојица (*Јоле Пилетић и Петар Вукотић, прим. Б. С*), тј. живот му одбранише, а имуће не моглоше, но му све што је има узео. Самога оружја сребрнога, пушака и ножева, нарамак, у које бјеше сабља, што ју дарова св. Петар прађеду Николину, и амајлија коју је дарова владика Раде оцу Николину. Народ се чудило и његова иста дружина што учиње војвода Мирко: да поара кућу у коју је коначио и љеба ио. Народ је набраја колико је турскије паша сачувало српске куће у које су коначили, кад су српска села палили и плијенили, а војвода Мирко поара своје! Његова млађа и старија господа мрчом су се омрчила, гледајући што чини војвода, али нијесу могли одбранит више но поједини живот, јер он је има владалачку власт.

Поменути Саво Паунов ранио се у бој с Турцима осми дан прије тога и лежаше у постељу од ране, али је мога на штап ижљећ у село, да види војводу Мирка с господом у кућу Николину, јер је жалио што га није мога на Морачу срест ка други, и нада се афериму од војводе, кад га види рањена од пушке. Но мјесто тога онакав јунак, којему је ријетко пара наћ у младе јунаке, нађе отворен гроб, да га не одбранише Петар и Јоле, али имаће му понесоше ка другијема.

Савово дијете спасио је Мићо Лубарда с Љуботиња, који се ту потрефио. Поп Мићо је пита Савову жену, је ли јој кршћено дијете, а кад му је она казала да није, рече јој: 'Ја сам поп, дај крстимо га, ако Бога знаш, да ти га не закољу ови богозаборавници, којије није прије било'."

Народ кучки је, наравно, добро запамтио и злотворе и добротворе. Записујући дио тог народног памћења и предања које се преносило на потомство, поред већ реченог, Марко Миљанов тачно набраја и истиче, и по племенима и појединачно, како се ко понашао у похари Куча:

„Пиперска војска у опште бранила је Куче и жалила ка своје зло, а само мали дио био је дружина злочинства. Тако и Бјелопавлићи без Вражегрмаца с малијем дијелом жалили су и бранили Куче ка своју браћу. Чевљани су одбранили Куче, ђе су гој до њи могли доћ. Војска Његушка, цуцка, бјеличка,

ћекличка, пјешивачка, све ове војске чувале су се од злочинства, нако да је кријући који што учинио. Од Цетињана било је који су чињели, а било и је који су бранили, али њиов војвода Марко Мартиновић одликова се грабњом, ма није сјека. Цеклинско племе има који је што дрмнуо, а уопште су Куче жалили и штеђели.

Али највише су свакојега зла учињели и безбоштине показали у Куче један дио Црмничке наије и Вражегрмци из Бјелопавлића, те и је народ клео и пљува па и они послије присташе да сами себе пљују и обличавају, корећи себе и кајући се, пошто виђеше какав Божи кастиг на њи паде, да и' сад народ жали, и ако и' је пријед проклиња. Тако, некојему су очи испале, некојему руке се осушиле, неки се разгуба те се не мијеша у чељад, некојему ћеца помрла, некојему се побољела, а некеме истражила.

И сами злочинци, а не само народ, набрајају шта је ко чинио и што дочекује. Поп Јово Војводић из Глувога Дола говораше: 'Неће од наше куће трага остајат, зашто је мој брат поп Мијаило најпрви почео клат ћецу у колијевке, па сад нема њега ни од њега никога, но му је пуста кућа затворена. И ја сам има 3-4 ћетића, сад није до једно живо, и њему се не надам да ће живјет, но ће ми се траг ископат, ка свијема злочинцима и безбожницима. — Марко Перазиић пита је Нешка Дупиљанина: 'Како си, Нешко? Одавно те нијесам гледа'. Нешко му је одговорио: 'Ја никако, Марко, но ми се стече оно, кад ми рече да не закољем оно дијете, е ћу Богу платит: Ја не послуша, но га закла, и Богу плати: три сам сина има, једнога ми изјела змија, један ми се удаваио у воду, а један ми се распа од болести на постељу: сад ниједног немам живога. Мала што сам има и ш-њим живио, све ми се је погубило и Бог ми је све моје нагрдио.' Марко, ожалосћен, рече: 'Немо сам себе тако убијат, може бит да је то Божа судбина.' Нешко рече: 'Није то Божа судбина, но је то ћавоља судбина која нагна мене и друге да кољемо ћецу у колијевке и старце, те не Бог нагрди, мене и друге који смо то чињели те се калијежи народ с нама.' Марко рече: 'Не калијежи се народ но ве жали.' Нешко: 'Нема право нико да нас жали, згријешио би Богу ко би нас жалио.' — Један Љуботињанин запита Ђока Пунишина, Куча, одакле је, и кад му он каза да је из Ораова, упита га: 'А је ли сад они дуб код убла близу села?' Кад му Ђоко каза да јест, он му рече: 'Под они дуб закла је дијете у колијевку један наш, ето га слијеп од оба ока, а руке осушене.' За тијем му је набраја по села и племена што се је коме догодило, а слијепац, чујући што му прича, рече: 'Нека, Богу фала, е сам ја и други ово дочекали, дадосмо примјер народу.' Здравии му рече: 'Вас жали народ да ви може што помоћ'. Слијепи: 'Не заслужујемо Богу ни људима да нас жале.' Здравии: 'Е, јадан, заслужује сватко да се жали: и свети су се варали, па се и ви преваристе, но ће Бог опростити онога што се каје.' Слијепац мало окријепљен, рече: 'Може Бог да ни ове муке што олакша за они свијет, а за ови немамо што тражит.' — Капетан Павић Перазиић говораше: 'Богме, ви, Кучи, оне године, платисте од

нас што није прије било, а ми платисмо од бога, да се не чује да је ко Богу тако плаћа', па је набраја с дружином што је ко платио Богу."

Наспрам стравичне анатеме која је након похаре Куча пала на Црмничане као виновнике највећих злочина, ваља истаћи да су Крњичани, храбри ратници из овог црмничког села са обале Скадарског језера, једне од најистуренијих и најтврђих црногорских бусија на граници према Албанији, односно тада према Скадру и турској сили, одбили да ступе у војску књаза Данила и учествују у покољу Куча. Кучи им то никада нијесу заборавили, а поводом сто четрдесет година од похаре, уручили су им и специјалну захвалницу:

„Због изузетне храбрости, одбијањем да учествују у другој похари Куча под командом војводе Мирка Петровића, а по наредби књаза Данила, када су у Кучима посјечене 243 мушке главе, од дјеце у колијевци до старца и боника, јер не хтједоше плаћати порез Цетињу, као ни никада раније турцима, одајемо з а х в а л н о с т житељима пријезерског села Крњице у слободарској Црмници, прослављеним борцима за слободу и побједницима многих батака, посебно најжешће у том јуначком селу, када заробише 1.500 Арбанаса и подводном диверзијом потопише брод код Цкла, тако да преживјели Турци из боја на Крњицама не стигоше живи у Скадар!“ — стоји у повељи на којој су исписани и ови стихови непознатог кучког народног пјевача, посвећени Крњичанима:

*Крњичани, браћо наша мила,
Кад поара Куче задесила,
Порушише гробље на Косору,
Понијеше мошти и одору,
Опустише цркву на Медуну —
Да пореску окончају буну!
На уљаник дичног попа Луке
На Медуну послушничке руке
Нанизаше посјечене главе,
Да Војводи параду направе!
Ту 'јунака' бјеше са свих страна
САМО НЕ БИ БРАЋЕ КРЊИЧАНА!*

Занимљива су и разматрања Марка Миљанова откуд таква суровост и немилосрдност црногорске војске, како је и по чијем наређењу почињено толико злочина у Кучима:

„У први ма' мислило се да је црногорска војска учињела онолика зла без заповиједи старијега, ка незнанија каква, јер се није могло вјеровати својијема очима и разуму, док се није виђело колико је војвода Мирко с тијем задовољан. Почем му се није могло познат, кад је на Морачу био, да ће помислит што рђаво, но ка да је у своју кућу одио, народ је нагађао ш-чега учини ово. Једни су једно говорили, а други друго, али се брзо знаде, да је

књаз Данило наредио да тако будне, и војвода Мирко није мога да не изврши наредбу, па и да није желио. Истина, мога је да не учини цио овај ибрет и кастиг, али наређено му јест било. Ово су посвједочили главари брцки и црногорски, корећи сами себе за што пуштише да се оно зло учини, чујући да народ завиди онијема који одбранише, а кори и куне оне који зло чињеше. Капетан цетињски стари Лазо Пуранов, Стефан и Машан Перков, Видо Бошковић, поп Ристо Пилетић, Вуле Николин, Сула Радовић и многи старци ове врсте који се нијесу будућности бојали, нити се степену и ордену надали, до ономе великоме крсту, који ће их с овога свијета пропратити — смијау говорити да је Књаз Данило наредио 'и ђеца у колијевке да се кољу' и да је река: 'Удри Куча на божју вјеру, ако га другачије уфатит не мош.'

Изузев Марка Миљанова и онога што је о похари Куча он записао и оставио у свом дјелу овим класичним геноцидом се практично нико није свестраније бавио – све су то фрагменти, углавном наслоњени на записе Марка Миљанова или извијени на основу тренутних политичких или других субјективних интереса и гледања, већ према времену у којем су настајали и условима који су их диктирали. Стога ће бити веома занимљив један до сада непознати и необјављивани докуменат до којег сам дошао припремајући ово издање књиге о књазу Данилу.

Милић Ф. Петровић, историчар и архивиста из Београда, родом са Косанице, предани истраживач односа Црне Горе и Србије у деветнаестом и двадесетом вијеку, пронашао је у једној приватној збирци неколико оригиналних докумената Тома Ораовца, једног од ученијих Куча свога доба, који није пристао да трпи самовлашће и апсолутизам књаза Николе већ се скрасио у Београду и оставио запажено дјело, важно прије свега за историју овог племена, али и за историју Црне Горе из друге половине деветнаестог вијека.

Међу тим документима посебно су занимљиви његови аутобиографски записи и сјећања, срочени читким краснописом на седамнаест страна под насловом „Томо П. Ораовац“. То је својеврсни животопис, прича о страдању овог умног Куча као дјетета за вријеме књаза Данила, а потом и као зрелог човјека за владавине књаза, односно краља Николе Петровића, када је морао да бјежи у Србију и живи у егзилу.

Васпитаван и стасао на постулатима Марка Миљанова, у духу чојства и јунаштва и етичких норми самоуког мудраца са Медуна, Ораовац је био честит и постојан човјек, храбар и непоколебљив, народни трибун и политичар, поуздани свједок свога времена и досљедни, јавни критичар неограничене и сурове власти двојице посљедњих црногорских владара из династије Петровића.

Захваљујући љубазности Милића Ф. Петровића, у прилици сам да по први пут објавим дио тог текста Тома П. Ораовца који се односи на владавину књаза Данила, тачније на Другу похару Куча, када је Ораовац као нејако

дијете пуким случајем остао жив и избјегао нож разјарених бојовника великог војводе Мирка Петровића.

Из тог записа дознајемо најприје да је Томо Ораовац од оца Петра Јованова Ораовца и мајке Марице, рођене Лаковић-Дрекаловић, рођен 6. октобра 1854. године, што ће рећи да је у вријеме Друге похаре Куча имао једва годину и по дана, односно, како он вели „кад је имао непуне двије године, био је роб...”

Тај дио аутобиографског записа Тома Ораовца, писан у трећем лицу, до краја цитирам, у цјелини и дословце како га је он срочио:

„Кад су Црногорци 1856. године похарали Куче – пише Ораовац – и предали све огњу и мачу, запалили су кућу његовог (*Томовог, прим. Б. С.*) оца и убили и посјекли његовог дједа Јанка. Том приликом један Црногорац зграбио је малог Тому из руку старије сестре и извадио нож да га посијече, а у томе притрчи поп Стево Пејовић, сенатор црногорски, гурне га у страну и отме малог Тому из његових руку са ријечима: 'Не посијечи дијете орјате један, то је Српче, а није Турчин, а и да је Турчин Црногорци до сада нијесу сјекли турску дјецу и жене', и тако је спасао Тому и однио га собом.

Похара Куча била је страшна. Књаз Данило желио је да и Куче присвоји и да их подвргне данку, али Кучи нијесу на то пристали зато што нигда и никоме нијесу плаћали данка но свагда били своји и слободни, помажући свагда Црногорце у свима борбама против Турака.

Овдје треба проговорити неколико ријечи о Томовој мајци Марици, која је била узор Српкиња.

Сјутра дан послвије похаре, велики број Куча пошљу Томову мајку Марицу војводи Мирку Петровићу, главном заповиједнику црногорске војске, да га у име њихово запита хоће ли им дати Бога и божју вјеру да им неће ништа учинити па би се предали. Војвода Мирко се тада налазио на Главици убалској и саслушао Марицу. Кад је чуо зашто је дошла, рекао је: 'Ниједном Кучу нећу дати вјеру, непоштедно ћу погубити свакога ко ми до руку дође, па био стар или млад...'

'Зло и наопако, рекла је Марица, Кучи то нијесу заслужили, они се не бране и баш сад воде крваве борбе против Арбанаса и Турака, бранећи се по Комовима од њихове навале и не слутећи да ћеш их ти изненада напасти и упропастити.'

Поп Стево Пејовић, сенатор, био је ту и држао малог Тому пред собом. Мали Томо притрча мајци, ухвати је за лето (*скут, прим. Б. С.*) од хаљине, заплака се и рече: 'Мајко!', а она га одгурну од себе. Војвода Мирко упитао је Баца Драгојева који се као издајник Куча ту нашао: 'Познајеш ли ову жену?' 'Како је не бих познавао кад смо заједно расли.' Војвода Мирко је упита: 'Јели то дијете твоје и зашто га одгурну од себе?' 'Зато, рече Марица, што то дијете сада није моје него твоје.' 'Узми дијете жено и носи га дома', рече војвода Мирко. Ја дома немам, ти си га упропастио, кућу запалио и мога доброга свекра посјекао, дијете не примам, посијечи и њега као што си

поклао сву дјецу до које је твоја војска дошла, те не могу да будем срећна мајка међу стотинама несрећних матера, које су у црно завијене од небратске, залуду братске руке', па пође и не рече збогом.

Поп Стево сенатор у томе рече војводи Мирку: 'Ја ћу жени предати дијете, из мојих руку примиће га', па узне Тому и зовне Марицу и рече: 'Сестро, прими дијете из мојих руку, ја сам га избавио од погибије.'

Она се захвали, узне Тому из попових руку и рече: 'О велики човјече, чим и како да ти захвалим, хвала ти и слава ти'. "

О похари Куча писали су и многи други касније, али се, и све до дана данашњег, већина, како је већ наглашено, понајвише ослања на истинољубивог Марка Миљанова и поклања вјеру самоуком медуном мудрацу.

Тако Мићун М. Павићевић и др Мато Ханжековић – Габријел у свом, како су га назвали, "историјско-социјалном" роману "На прелому" готово у потпуности понављају оно што је Марко Миљанов написао у "последњој руци" својих записа о Кучима:

"Сви Кучи који први среташе веселу браћу Куче и војводу Мирка — пишу они о почетку похаре Куча — побијени су, а на мирна села бацаше се војници као вуци, сијекући све живо. По књажеву налогу, нијесу била поштеђена ни дјеца у колијевкама, ни старци, ни жене, ни болесници. Врисну народна душа, јер ни Турци не дирашу дјецу, жене и старце. Проклето неко крволоштво, звјерска помама за крвљу опи људска створења и сила навали таманити све људске животе."

Описујући даље похару Куча, и Павићевић и Ханжековић се посебно осврћу на злодјела љешанског војводе Ивана Ускоковића који је са војском бануо у кучко село Раћеси. Ту га је, поред осталих, сачекао и његов побратим, Вучета Мирков са неколико Васојевића. Ускоковић се ту заклео побратиму на бога и Светог Јована да је дошао са добром намјером, што је био разлог да више Куча стане под војводин барјак, не слутећи никакво зло. Вучета Мирков је одатле повео побратима и његову војску „преко Убалаца и Заграде на Горње Момче“, гдје је војска коначила. Сјутрадан кад се чуло о похари и покољу на Медуну, Ускоковић је наредио да се прво побију сви Кучи који су им се претходног дана придружили и стали под њихов барјак:

— Шта је ово, побратиме? Камо ти братска и божја вјера, коју јуче даваше свакојему ришћанину? — стиснутих вилица упита војвода Вучета.

— Бога ми, побратиме, не могу ништа, но старији заповиједа!

Тако изгинуше Раћеси и Вукошевићи, а села им прождрије огањ. Када заче богомрска сјеча људи, клицаше војводи Јоко Савићев, Чевљанин:

— Шта учиње, војводо, од браће и своје дружине, да Бог да ми не испала душа из тијела, док теби не видио срамотну погибију!

Равно десет година доцније, војвода је на најсрамотнији начин изгубио главу — погинуо врх туђе жене."

Павићевић и Ханжековић, иначе, тврде да је било више жртава него што је рекао Марко Миљанов:

„У маслињаку попа Луке војници су све одсјечене главе натакли на коце, да војвода Мирко може видјети колико је људи побијено. Било је око три стотине глава на коцима, а међу њима само седамнаест војничких, а све остало старци, жене, дјеца и болесници.“

На похару Куча кратко се осврнуо и др Јован Ердељановић у својој познатој етнолошкој студији „Кучи, племе у Црној Гори“, коју је 1907. године објавила Српска краљевска академија, односно њен Српски етнографски завод.

“Међу Кучима је било у то време људи — пише Ердељановић о приликама у овом племену у првој половини деветнаестог вијека — који су радили и на сједињењу Куча са Црном Гором и ради тога ишли најпре владици Светом Петру I а после и Петру II. Тако су се Кучи 1831. год. заиста и сјединили са Црном Гором. Но, међу Кучима је тада било доста превртљивих људи, који су примали и турско мито, те нису били искрено за то јединство, а осим тога и ред, који је хтео владика Петар II завести, особито плаћање данка, наиђе међу Кучима на велики отпор. Због тога од сједињења најзад не би ништа. Кучима су и даље постављали војводе Турци. Тек за владе кнеза Данила обнове се покушаји за сједињење са Црном Гором. Али се и тога пута наиђе на племенску саможивост и тврдоглави отпор неких главара, који се чак не устезаху тражити турску помоћ против ових тежња.

Последица тога је била Друга похара Куча 1856. године — пише даље Ердељановић. — Ову је похару опширно али на жалост и доста пристрасно описао војвода Марко (*Миљанов, прим. Б. С.*) и тиме се огрешио о вредност своје књиге (Пл. Кучи, 307 — 322). Љ. Ковачевић (*мисли на академика Љубомира Ковачевића из Београда који има великих заслуга за приређивање и објављивање дјела Марка Миљанова, прим. Б. С.*) свакако се није и с друге стране обавјештавао о тој похари, те се, жали боже, та погрешка није избегла. Главна је ствар у овоме. Кнез Данило је био послао војску са својим братом Мирком, да милом или силом, присаједини Куче са Црном Гором и да казни неке непослушне главаре. Кад је војвода Мирко дошао с војском на Биоче на Морачи, према њему се намести онај део Куча, који је остао уза своје главаре, а са њима и 40 подгоричких Турака (Пл. Кучи, 308). Међутим, већина Куча пређе на страну војводе Мирка, а трећи дио Куча остане по селима, не држећи страну ни једнима ни другима. Причало ми је више људи да је војвода Мирко покушавао склонити оне Куче више Биоча да се измире са њим и да га пусте у Куче. Али они нису хтели за то ни чути и шта више један од њих, Бења Новаков Петровић с Косора, викне с врх Рета (брда над Биочем): ‘Ако ми доведете књегињу црногорску, да јој начиним једног Дрекаловића, пустићемо вас у Куче!’ Оваква увреда ујела је за срце и војводу Мирка и војску, која је била са њим. Зато је црногорска војска, када је с медунске стране ушла у Куче, и сама много претерала у поступању с

породицама непослушних Куча. Војвода Марко описује, а и ја сам слушао, да су многи црногорски војници секли главе чак и деци у колевкама и старим и болесним људима, те их доносили војводи Мирку. За ово дивљаштво мањине пала је после срамота на целу војску...”

Очигледно је да Ердељановићева оцјена о пристрасности Марка Миљанова у описивању злодјела црногорске војске у Кучима звучи прилично пристрасно јер није ничим поткријепљена. Он се, истина, не изјашњава само о броју жртава, а све остало што је навео Марко Миљанов у суштини потпуно потврђује. При том је избјегао да прокоментарише откуд књазу Данилу право да „милом или силом“ присаједини Куче Црној Гори и зар једна увреда на рачун књегиње Даринке, коју је наводно изрекао некакав Куч, може бити оправдање за такав покољ нејачи – зар се таква увреда може прати крвљу дјете из колијевки?

Уз све то, ваља имати у виду да је Марко Миљанов био савременик, већ зрео човјек када се све ово дешавало, а да је Ердељановић у Куче дошао пола вијека касније, када су гробови жртава похаре Куча били одавно затрављени и сјећања неминовно изблиједјела. Ваља такође напоменути, и то сигурно није било без значаја и одређеног, макар посредног утицаја, да је Ердељановић боравио у Црној Гори и грађу за своје дјело прикупљао када је књаз Никола био у зениту моћи своје владавине и када је на све начине настојао да избрише трагове и спере крв са кучких литица коју су пролили његов стриц и посебно отац.

А све изгледа чудније и парадоксалније, све се окреће на то да у питању ипак није била никаква „државна политика” нити виши интерес Црне Горе већ злоба и пизма ускогрудог и пакошћу оптерећеног црногорског књаза и злотворства његовог слијепог послушног бездушног брата, ако се зна да је књаз Данило послје свега, само двије године након покоља који је починио да би Куче тобож присајединио Црној Гори, хладнокрвно допустио пред захтјевом великих сила и без зрна барута допустио да Кучи остану у границама Турске.

Књаз Данило је, наравно, за похару окривио Куче отворено их проглашавајући издајницима. На руку су му у извјесном смислу касније ишли и многи историчари (као што се из цитираног одломка види, међу њима и знаменити Јован Ердељановић), који, као и Ердељановић, све правдају тобожњим државним интересом, а увреду на рачун књегиње Даринке, коју је, наводно, изговорио неки Куч, узимају као непосредан повод великог покоља и нечувене похаре овог племена — да је то, тобож, разгоропадило војводу Мирка да нареди крваву и грозну одмазду.

И Мићун М. Павићевић и др Мато Ханжековић у својој књизи “На прелому”, баве се том епизодом, односно интерпретирају наводни разговор између Марка Миљанова и његовог племеника, Божине Радованова, „осумњиченог“ за ту увреду, која је, бајаги, била разлог за покољ Куча:

— Неки ми казују да сам ја изазвао онога махнитца на Цетиње! — рече Божина Радованов, брчни Куч.

— По чему? — упита Марко.

— Позвали нас књажеви људи ономадне на Биоче и рекоше нам да књаз хоће данак. Ја им рекох да је то понижење за наше племе. „Поздравите, рекох им, књаза Данила, да смо ми Кучи заклети да нећемо никоме давати арача ко није Дрекаловић, зато нека ми пошаље књегињу Даринку да јој начиним једнога Дрекаловића, па кад он буде постао књаз Црне Горе, тек онда можемо давати данак...“

Разлијегну се грохот

— Добро си му откреса!

— Па зар зато да ископа Куче, Бога не видио? — кликну Божина Радованов.

— Да, погажена је правда, опогањено је поштење, заклано је витештво, осрамоћено човјештво, које је Бог угнијездио у људска прса... — све јачим, упорнијим, оштријим гласом говораше Марко Миљанов. — Дјецу нам побише! Ко? Ко бије дјецу? Турчин? Црногорац, војвода, вођа народни! Ко нема војводство у души, заман му наслов војводски... Циганин остаје циганин!

На увреду коју је „виђени Куч с Косора“ наводно упутио Књазу Данилу осврће се и Миодраг Маровић у својој двотомној књизи „Сага о Кучима“:

„Црногорски књаз — пише Маровић — који је и онако, омален и сув, у кршном народу носио погрдан назив 'Зеко Мали', није могао да пређе преко ове увреде и учинио је у Кучима масакр, раван ономе из времена *Прве лохаре* коју су стотину година раније направили Османлије.“

Пргави и злопамтљиви књаз Данило се, иначе, никада није задржавао само на ријечима нити пријетио на празно:

„Од Цетиња дошла бјеше наредба да се нитко од Дрекаловића не жени, нити њима да одиву, па чак и удана која је од Дрекаловића, да се може оћерат искрај вјенчаног мужа и своје ћеце, а домаћин да може другу тражит и женит се“ — тврди Марко Миљанов и наводи низ примјера оних који су уистину тако и поступили.

Они, пак, који би чак и данас на неки начин жељели прикрити или барем умањити кучку трагедију и једну од најсрамотнијих мрља на црногорском оружју коју историја памти, углавном доводе у сумњу вјеродостојност података Марка Миљанова, вјероватно и под утицајем већ цитираног мишљења Јована Ердељановића. Многи историчари су, тако, склонили подацима из извјештаја војводе Мирка Петровића, а које су у оно вријеме прихватили и објавили и поједини листови из неких европских земаља — већ према томе да ли су били склони или не црногорском двору.

Тако је, рецимо, новосадски „Српски дневник“ објавио „званичне“ податке да је у Кучима убијено 50 „побуњеника“, а да је на другој страни страдало само неколико војника из редова и састава војске којом је командовао

војвода Мирко. Неки аустријски и турски извори из тог времена, пак, говоре о двије стотине убијених, међу којима је било и жена, дјеце и стараца.

А у недостатку других опипљивих и тврђих аргумената којима би се могла оспорити или довести у сумњу аргументација Марка Миљанова, савременика ових догађаја, који је о њима писао много година касније, кад су се већ добро биле стишале страсти и зловоље, поставља се и питање гдје је тих дана био он, зашто нигдје не пише како је он сам спасио главу. Логично и, чини се, сасвим увјерљиво објашњење даје сам Марко Миљанов, који је баш тих дана био опхрван великом жалошћу за тек погинулим братом:

„Најпотлашњи бојеви кучки с Турцима, прије црногорске поаре Куча, која се десила на Петров дан 1856. године — пише Марко, који је у том тренутку имао двадесет и три године — били су: један на Ледине, а други навр Дољана. У први бој, који је био петнаест дана прије поаре, много се Куча ранило, међу којијем и једна жена, по имену Мира Ђура Лукина Рашовића, а погинуо није ниједан до мој брат Радоња, који је има' 18 година...“

Овим питањем се бави и Трифун Ђукић у предговору „Целокупних дела Марка Миљанова“, објављених у Београду 1931. године, али и у својој књизи „Марко Миљанов“, романираној биографији знаменитог кучког мудраца и првака. И он истиче да се тачно не зна гдје се Марко налазио за вријеме поаре Куча и износи претпоставку да се он, “по свој прилици тада налазио у планини, одакле је пратио овај свирепи братски покољ, који ће касније описати у свом делу *Племе Кучи*”.

У књизи „Марко Миљанов“, пак, Ђукић пише:

„Почетком лета те године (*ријеч је о 1856. години, прим. Б. С*), Марко је био на Комовима, куда беше издигао у намери да тамо на миру проведе лето, међу рођацима и пријатељима. Био је на Царинама, своме катуну, који се налази испод највећег виса ове романтичне планине.

Но, управо ти дани донели су Марку једно тешко искушење. На сам Петровдан изгореше многи кучки домови и проли се много невине крви, и то баш од стране оних од којих је ово јуначко племе очекивало ослобођење од турске превласти.

Књаз Данило беше затражио од Куча данак, али су се томе успротивили кучки главари. Књажев брат Мирко Петровић дође с војском на границу Куча и затражи од њих да, због непослушности, предаду дванаест својих главара да их он стреља!

Молећи да се овакво тражење отклони, Кучи пристану да Црногорци изврше симболичну казну, то јест да спале куће тражених главара.

Међутим, са дванаест запаљених домова војска војводе Мирка прошири паљевину на сва кучка села, а после тога изврши покољ у коме није било поштеђено ни дете у колевци.

На глас о овој народној несрећи, Марко Миљанов, тек постављени књажев перјаник, остао је запањен на својим Комовима.

- Какав то гријех учинише Кучи да изазову и учине овакав и оволики гријех Црногорци према својој браћи?! – питао се он. – Зло, наше домаће зло, које је срасло са нашом судбином – понављао је он у себи и чекао да се разиђу облаци ове несреће, која је у црно завила многе домове. Јер „боље је и патит него с браћом у кући ратит“ – говорио је Марко.

Две године после ове страшне похаре Куча – пише даље Ђукић – Црногорци под вођством Мирка Петровића одржаше једну значајну победу над Турцима. Године 1858. бој на Грахову донесе Црној Гори, поред славе, и нешто повољније разграничење с Турском. Али у очекивању да ће европска комисија, после турског пораза на Грахову, донети неко боље решење и за Куче, Марко доживи ново разочарење. Године 1859. књаз Данило позове кучке главаре и саопшти им да „по одлуци Европе, Кучи потпадају под Турску...“

А о томе гдје је Марко Миљанов био за вријеме похаре Куча и зашто је остао по страни у овом догађају, тачније како је постао перјаник књаза Данила, пише и Михаило Вукчевић у књизи посвећеној овом гласитом црногорском војводи. Он најприје истиче да се Марко, мада је те, за Куче кржаве 1856. године, имао тек двадесет и три године, већ био прочуо као јунак, поготову откад му на мегдан није смио изаћи чувени подгорички јунак Одо- бег Тоска.

(Марков рођак поп Илија Спахов се ожени неком Ноцом Докином из Подгорице. Кад је први пут пошла у род, више се није вратила, а послије се прочуло да се удала за Одо-бега, да је планула изнова стара љубав и навела Ноцу да окрене леђа мужу. Марко одлучи да спере љагу са братства и позове Одо-бега на двобој. Учинио је то у два маха, али је бег одбио да се појави. Поручио је Марку да он више воли да буде пријатељ и побратим са таквим јунаком него да са њим укрсти оружје. У знак пажње и поштовања, бег је Марку на поклон послао и златан сат, али је он одбио дар и поновио позив на двобој.)

„Овијем и још другим многобројним јуначким дјелима — пише даље Вукчевић — Марко се толико рашчује да га кнез Данило 1856. године позове к себи на Цетиње и узме за перјаника. Тада је Марко био зашао истом у двадесет и трећу годину. По мјесец дана кнез га је држао поред себе, а по други слао га у Куче на одмор; но, Марку је био одмор оно на Цетињу, а одмор у Кучима проводио је у раду, староме занату својем, у четовању са друштвом или без друштва, разумије се, вазда са старом ратном срећом. Шта је Марко радио те године, за вријеме несрећне похаре Куча, о којој се у овој књизи говори, немам при руци никаквих података...“

Занимљиво је, иначе, и како је Марко Миљанов постао перјаник код књаза Данила. О томе су сачувана два предања а забиљежио их је Марко Бојов Рашовић и његова књига „Народ о Марку Миљанову“, коју је приредио професор Вукале Ђерковић, а објављена је у Подгорици 1999. године.

По једној верзији забиљеженој од Вула Иванова Поповића, кад су у некој прилици виђенији Кучи кренули на Цетиње код новог господара, Марко се пожали Вулевом оцу Ивану да би и он желио на Цетиње, али му не дају отац и стриц. Иван му одобри и нареди жени да му спреми тајин:

„Кад су дошли на звано мјесто Границу близу Цетиња — записао је Рашовић казивање Вула Иванова — низ ону стрмину спотакне се један од Куча, а Марко, иако је био даље од других, полети из гомиле и уграби га да не пане. Ово је видио књаз Данило из биљгарде. Кад су Кучи приступили књазу, он их запита:

— Који се оно Куч спотаче?

Онај који се спотакао рече му:

— Ја.

— А ко те оно ухвати?

Други Кучи покажу руком на Марка Миљанова и кажу му:

— Овај.

Тада књаз Данило рече Марку:

— Ти си од данас мој перјаник и иди код осталих перјаника.

Тако је Марко Миљанов остао у служби код књаза Данила Петровића, а други се повратише у Куче, гдје су живјели под турском влашћу.

По другој верзији, књаз Данило је, наводно, тражио да му пошаљу стотину бираних Куча како би неколицину узео за перјанике. Међу њима био и Марко Миљанов. Књаз Данило га запазио у строју и припитао чији је, а кад се није сјетио имена његовог оца, књаз кренуо да прође. На то му Марко каже:

— Вала, господару, уздижи раменима колико гој оћеш, примио ме или не примио, ја сам најбољи Куч.

— Вала, кад је тако, бога ми примићу те — рече књаз Данило и нареди да се уврсти у списак перјаника.

Марко Миљанов је, треба рећи, у почетку био одушевљен књазом Данилом, па је и о њему као и о још неким савременицима, гласитим јунацима какви су били Миљан Вуков и Пеко Павловић, испјевао хвалоспјев у десетерцу чији уводни дио цитира Трифун Ђукић у већ споменутим „Целокупним делима“ Марка Миљанова:

*„Прије зоре и бијела дана
на Ловћену пропјевала вила,
са кубета пребијеле цркве,
са гробнице Петровића Рада;
па у пјесми вила проговара:
— 'Весели се Црна Горо мала,
мученице српска ти одавна,
јутрос ти је сунце огријало,
весели нас гласи допадоше
од Русије земље православне —
закњази се Петровић Данило,*

*дика рода, чудо јунацима.
Весел'те се Срби под Турцима!...
Весел'те се у гори пастири!
Пропјевајте српски манастири:
Пећаршио и свети Дечани!"*

А да се није лако одлучио да све ово напише и каже како је заиста било око похаре Куча, најубједљивије говори то што се Марко Миљанов овој теми стално враћао, допуњавао и исправљао већ написано, стално распињан и мучен дилемама да ли је праведније и поштеније рећи цијелу истину о незапамћеној трагедији и братском полому или ту велику бруку и братску срамоту прећутати и заборавити. О томе, кад је преломио и одлучио да све каже, пише свом пријатељу и издавачу његових дјела Љубомиру Ковачевићу:

„Драги Љубо, у историји Куча, коју сам ти предао на штампу, изоставио сам у прво један дио домаћега неваљалства. Но пошто се не може тијем изостављањем уништити ни омањити, а не учињет да га није било, но га народ зна и све више о њему говори“, ријешо је, каже, да „изјасни“ све што о томе зна.

И још нешто: иако се у више наврата враћао овој теми, у томе од почетка нема битних одступања и разлика у подацима.

А због те постојаности и отворености у причи о похари Куча, Марко Миљанов је, како тврди Мићун Павићевић, имао једну жестоку распру и са књазом Николом, који, наводно, није знао пуну истину о злочинима које су у Кучима починили његов стриц и отац.

На заједљиву провокацију књаза Николе и приговор да се Кучи, тобож, „добро држе с Турцима“, Марко, како пише Павићевић, није остао дужан господару због те увреде:

- Господару, никад се с Турцима не може бити добро! Онда, ми смо Кучи од старина на удару са свих страна. И Турци, и Арбанаси и – знаш и ти ко још.

- Зар и ми Црногорци?
- Ти рече!
- Тешке су то ријечи, Марко! – књаз ће, и круто се уозбиљи.
- Тешке, али истините! Знало, знало се нама Кучима грдно смркнути са Цетиња.

- Не знам за то, Марко!
- Био си, господару, ђетић, кад Куче стиже друга похара.
- Од кога?
- Питај око себе, ето, питај оца Мирка!
- Зар од Црногораца?
- И више још!
- Говори!
- Од Данила и твога оца Мирка!

- Лажеш, Марко! – провали из књаза бијес.

- Полако, господару! Не знаш ти мене. Никад Марко Миљанов није лага'. Ни ка' дијете. Него, господару, ако не мислиш да ме заувјек изгубиш, ријеч натраг!

Марко је то говорио, упирући дивљи поглед у зенице младога господара. За ријеч „лажеш“ у његову племену је проговарао огањ, или је човјек губио образ.

- Пропитај ти, ђетићу – продужи Марко нешто тише - па ћеш...

- Ја сам господар и књаз Црне Горе и Брда, а не ђетић, Марко Миљанов! – осорно ће књаз.

- Е, доста је, господару! Стишај ти мало крв и више ме не зови! И крене.

-Остани! – полети за њим књаз. – Остани, знаш, уједе ме за срце што рече. Чуо сам свашта о тој похари, но ми ти причај о њој.

- Нећу, господару, биће ти тешко!

Књаз се замисли, а онда ће нагло:

- Треба све да знам!

Ускоро су перјаници донијели пршуте, погаче и вина. Књаз је перјаницима наредио да никога не пусте. Тако је Марко, у миру и тишини, два сата причао младоме владару о другој похари Куча. Књаз је блиједио и црвенио, на махове устајао и гласно уздисао; опет сио, питао ово, оно, сав овјешен о уста причаоца.

У сумрак Марко доврши:

- Ето, господару, то је та друга похара Куча. Све сам ти исприча', ка' на умрли час. Ја сам Куч, и знам у длаку све. И немој више да се чудиш Кучима што не долазе на Цетиње! У Кучкој гори има и сада самораних мајки, којима ова похара утрну огњиште...

Похаре Куча су, наравно, дирнуле и епску пјесничку жицу Хаџи Радована Бећировића Требјешког, који у пјесми „Сердар Јоле и војвода Пеко“, поред осталог вели:

*„Марко с главом у Медун утече,
Од педесет година ил' више,
Од невоље научи да пише,
Би невоље људске да опише,
Кад кржаве попалисте Куче,
Те та кастиг по свијету пуче...“*

А од свега што је књаз Данило учинио у својој кратковјекој, бурној владавини, изузимајући неколико бојева са Турцима и посебно велику побједу на Грахову, највише пажње и реаговања, и у политичким круговима широм Европе и у јавности уопште, изазвала је управо похара Куча. Подаци о жртвама и злодјелима су, разумљиво, различити и битно се разликују они који су званично саопштени са црногорског двора од готово свих осталих, посебно од оних које је саопштио Марко Миљанов.

Познато је да је књаз Данило, цитирајући извјештај главнокомандујућег ове неславне операције црногорске војске, свог брата, војводе Мирка, признао да је у Кучима било педесет жртава. Мало је, међутим, познато да је војвода Мирко брзојав из Куча, упућен брату-господару срочио у десетерцу! Пронашао га је и у цјелини објавио — ко би други него Душан Вуксан — у „Записима” 1937. године:

*Поздрављам те, драги Господару;
Богу фала и Петру светоме,
крених јутрос у зору бијелу
и разредих твоје соколове;
што смо кћели, то смо учињели
и 50 главах окинули,
а другије није погинуло,
до два друга те доста рђава.
До 7 ура све фатам...*

Сам књаз Данило у првим писмима конзулима европских сила не говори о жртвама и покољу који је направила његова војска већ прије свега настоји да оправда поход на Куче: морао је, вели, да казни оне који су наводно пактирала са Турцима и канили да Куче одвоје од Црне Горе. Тако у писму руском конзулу у Дубровнику Гагићу, између осталог пише:

„За предуприједити сваки домаћи непоредак и метеж, отпратио сам Црногорце у поменуто окружје, да се мир поврати, а противници казне. Одметници су нашли прибјежиште у подгоричким и хотским Турцима и недовољни с тијем, што су их под заштиту узели, већ окупе војску, те 17 о. м. ударе ненадно на мирне пограничне житеље кучког окружја, убијали су и сјекли људе, а друге у ропство одвели. Како у Турској никаква реда и законитости нема, мени не остаје друго већ једнако на вјечној стражи стојати и бранити се од навале варварске...”

Наравно, књаз, који је, као што се види, овдје, „изгорио“ за Кучима, сасвим лако и једноставно ће се, као што је већ речено, одрећи тих истих Куча двије године касније приликом разграничења са Турском.

Похара Куча се није свидјела чак ни Французима јер ни они нијесу могли зажмурити пред толиким невиним жртвама. То је књазу Данилу сасвим отворено ставио до знања његов пријатељ Екар. Сем отворене критике и неслагања са том акцијом, он уз писмо шаље и списак жртава из Куча, по имену и презимену, са жељом „да се Црна Гора узмогне оправдати за окрутности које ју бацају за један вијек уназад, а не могу се правдати чак ни фанатизмом, јер су почињене на Вашим јединовјерницима...”

На приложеном списку жртава и других губитака и штета, који су кучки прваци упутили скадарском Ата Паши, било је 131 име. Од тога, петорици су били окинути носеви и уснице, убијене три трудне жене, десеторо дјеце у колијевци, пет дјевојака, попаљено 13 села, опљачкано 800 кућа, однесено

985 комада разноврсног оружја, заплијењено 3.000 грла ситне и 1.000 грла крупне стоке...

У одговору, књаз признаје само 50 жртава, а минимизира и све остале штете, тврдећи да су Кучи први ударили на војводу Мирка и његову војску.

Било је, наравно, чак и у вези са овим заиста стравичним и несхватљивим злочином претјеривања и преувеличавања, а свакако највише у књизи — обрачуну црногорске емиграције из Београда са књазом Николом, сроченој 1898. године. Тамо у вези са похаром Куча пише и ово:

„Ево Височанство, на какав небратски и нехришћански начин, Ваш стриц и отац присајединише Куче Црној Гори. Пошто ови, и поред њихове најбоље воље, нијесу смјели сами да се присаједине Црној Гори, а ова их опет није била кадра да чува и брани од обијести и насиља арнаутског, они су жељели (Кучи) да до бољих времена остану и даље под Турском. Но, ови два братоубице и крволока не пристану на то, већ намисле да их силом оружја присаједине. На њихову вјечиту бруку и срамоту дигну војску на браћу своју, да коље брат брата и то слободни подјармљенога, па још у војсци пусте овакав страشان и ужасан глас: Ко посијече кучку главу добиће златну медаљу! И заиста бој је био страشان и ужасан, да су чак клали ђецу на мајчиним прсима. Ту је поклато преко 1.800 лица, које луде ђеце, које момка, а које ђевојака, баба и сиједих старца. Причају, Височанство, да је овђе Ваш отац показао како има пасје и окорело срце, и што је истинити факт. Машут Милић бијаше довео Мирку на вјеру једно момче кучко, које бијаше заробио. Мирко је овом приликом онако немарно и хладно рекао: не примам његову вјеру! па наредио, да се посијече, што је овај у исти час на очи Миркове учинио; а попу Стевану из Дупила (Црмница) даде златну медаљу, што је заклао једно мушко дијете од пола године мајци у крилу, те јој се синовља крв пролила на груди! Машута је доцније при једној свађи у Београду, стуклао Иво Јовов Ивановић...”

Као што се види, овдје је број жртава готово удесетостручен, чак и у односу на податке које наводи Марко Миљанов.

На другој страни крајност друге врсте — оних који су оправдавали похару Куча и крвави поступак књаза Данила.

“У та кола — пише Миодраг Маровић у већ поменутој књизи — упрегнут је затим и сам Вук Стефановић Караџић. Он ће у своју збирку СРПСКИХ ЈУНАЧКИХ ПЈЕСАМА уврстити и двије пјесме посвећене искривљивању истине о овој трагедији Куча. Аутор прве: *Војевање на Куче* је капетан *Саво Мартиновић*, а друге под истим насловом, настале годину дана позније, сердар *Ђуко Средановић*, обојица под скутом књаза Данила. Ријечима које тобож изговара црногорски владар ваљало је оправдати сурову књажеву наредбу, која је извршена до детаља. Тако ови тумачи стравичног покоља једног племена зборе у име књаза Данила:

*Ја сам Куче по реду молио,
Да се они прођу од Турака...*

*К мени Кучи доћи не шћедоше,
Нит на вјеру моју погледати,
Јер не знаду части ни поштења,
Нити носе имена Српскога,
Него и сад иду у Турака,
Те им лижу скадарске сахане...*

Наравно — закључује Маровић — таквим издајницима сљедовала је само одмазда и, према овим пјевачима, књаз Данило наређује: '...Сиједи Мирко (војвода Мирко Петровић, брат књажев) и младо и старо, да од врага не остане трага...' "

Занимљиво је да погађање и недоумице око броја побијених у похари Куча 1856. године, трају и до данас, да се и неки ововремени историчари и публицисти, свјесно или несвјесно, приклањају присталицама једне или друге верзије. Међу њима се нашао и Илија Петровић, Куч, аутор врло занимљиве књиге „Црногорска похара Куча“, коју је објавила Књижевна задруга Српског народног вијећа у Црној Гори 2010. године.

Овај искусни историчар и публициста прави и критички осврт на радове и податке великог броја оних који су се прије њега огледали у овој причи. Тако, анализирајући, поред осталог, и оно што је о овом грозоморном, злотворском походу и великој срамоти црногорског господара и црногорског оружја написао академик Бранко Павићевић у својој већ спомињаној књизи о књазу Данилу, он износи податак да је у том геноциду пало трипут мање жртава него што, рецимо, тврди Марко Миљанов:

„За Павићевићеву причу (*односи се на књигу „Данило I Петровић Његош“ академика Бранка Павићевића, прим, Б.С*) изузетно је значајна и похвала Даниловој спремности 'да допринесе рјешавању спорова на миран начин', због чега је 'издао наредбу о повлачењу црногорске војске', али не објашњава ни једно ни друго – пише Илија Петровић. – С јединим циљем да оправда 'мирну државотворност' Данилову и потпуно занемарујући оно што се понекад зове *научничко поштење*, он испушта податак, њему можда и неважан, да је то 'мирно повлачење' било резултат Данилове наредбе војводи Мирку, свом брату, да Куче умири војно, 'по сваку цијену'. А 'свака цијена' тог врло предузимљивог војног похода било је **осамдесетак побијених Куча** (*нагласио Б.С*), 'скоро све стараца и дјеце' “.

Остаје заиста нејасно откуд Петровићу податак о „осамдесетак“ жртава палих током Друге похаре Куча, јер се он не спомиње ни у једном извору који је мени био доступан, а чак и сам академик Павићевић у својим најновијим радовима на ову тему „признаје“ да је било око 200 жртава.

Историчар др Александар Стаматовић у својој књизи „Три похаре књаза Данила“ пише и о још једној, трећој похари Куча, трећем војном походу на ово гласовито племе, који је предузео књаз Данило. Он најприје констатује да крвави поход одреда под командом великог војводе Мирка Петровића и

велики покољ и пустош коју је оставио у Кучима, није дао никаквих виднијих резултата на унутрашњо-политичком плану, поготову што је књаз Данило изгубио дипломатску битку за међународно признање Црне Горе а тиме и овог брдског племена у њеним границама.

На другој страни, погром није смирио и уплашио Куче. Рањени, увријеђени и озлојеђени, кивни на све и свакога, поготову на оне који су на било који начин били на услузи војводи Мирку и његовој казненој експедицији, прије свих на нека сусједна, погранична племена, они су се поново латили оружја и наставили по старом. Стаматовић наводи шта је о томе записао Марко Миљанов:

„Послије повратка војводе Мирка, настаде још већа завада и међусобна борба. Кучи се скупе, ударе на град (*вјероватно мисли на медунску тврђаву, прим.Б.С*) заробе црногорске војнике и Баца с дружином (*Овдје је ријеч о Бацу Драгојеву Ивановићу и Спау Божову Поповићу, двојици кучких главара који су се уочи покоља у Кучима ставили у службу војводе Мирка и омогућили му да мирно, под окриљем ноћи, уђа и с војском запосједне Медун. Они су, по завршеној похари и одласку Миркове војске, остали у новоуспостављеној војној постаји на Медуну, али нијесу пружали никакав отпор кад су их Кучи опколили, па су их стога вјероватно и поштедјели. Бацов отац Драгоје, како пише А. Стаматовић, пак, није хтио да се преда већ се са три сина, три Бацова брата, затворио у кућу и пружао отпор све док разјарени Кучи нијесу запалили кућу, а потом их све побили, прим.Б.С*). Они који су отишли војводи Мирку а не бјеу побјегли с црногорском војском, ћерани су ка издајници...Проћерани морали су оставити Куче празније шака, с голијем робљем ка просјаци по Брда и Црној Гори скитати, трпећи глад и голотињу и све чим љуцка душа живи док и' у зло доба Кучи сажалише и вратише на празна згаришта.“

Стаматовић потом цитира и оно што је о тим догађајима свом пријатељу Вуку Караџићу јавио Вук Поповић у једном писму датираном на Преображеније 1865. године:

„Мало послије оставши несретњи Дрекаловићи ударе опет на своју браћу Братоножиће, одагнају стоку и убију 37 ваљанијех људи; и с овијем опет раздраже Црногорце...“

Поповић тврди да је услиједила нова казнена експедиција са Цетиња. „На Пнтелијев дан“ је на Куче поново кренуло двије хиљаде Катунана, међу којима је било највише Цуца, али су се овог пута, изгледа, грдно провели. Поповић пише да су Кучи „вјешто, с помоћ Арнаута, Латина и Турака“, пустили Црногорску војску да уђе на њихову територију. Онда су је опколили и „посијекли око 70 глава, а остали побјегли куд кои прије, без много стрва, да и данас не зна се још за многе.“ Поповић додаје да су Кучи, „онако ускрвљени“, потом ударили и на Пипере „те посијеку 40 добријех Пиперах и главе им пошаљу у Скадар...“

Да ли стога што је, како тврди Вук Поповић, црногорска војска у овом походу доживјела тежак пораз или зато што све можда и није било баш тако, тек о овој трећој похари Куча се не зна много или је она остала у сјенци злочина почињених у другом походу црногорске војске на ово пркосно и непокорно племе.

Поједини историчари, а нарочито неки који се јављају у новије вријеме, хтјели би по сваку цијену да књазу Данилу скују много већу круну од главе коју је малени Зеко Станков уистину имао. Они би, пошто-пото, да у сјенку овог растом и стасом убједљиво најмањег владара који је икада сједао на црногорски престо, ставе све оне остале, чак и родоначелника династије са Његуша, владика Данила и Светог Петра, да и не говоримо о његовом претходнику, стрицу, владици Раду, којег, изгледа, још само „Горски вијенац“ чува и брани да се као владар сасвим не потоне у заборав. У тим настојањима и доказивањима да Црне Горе не би ни било да се на њеном трону није појавила горостасна владарска фигура првог књаза из династије Петровића, упорно се покушавају негирати или релативизовати његова злодјела или правдати вишим државним интересима.

И опет прво истичем понајпознатијег и понајауторитативнијег међу њима, барем по титулама и звањима, академика Бранка Павићевића. Он у својој „Историји Црне Горе“ - том посвећен „саздању црногорске националне државе 1796 – 1878“ - „кучкој афери“, како он назива овај геноцидни покољ нејачи и недужних, незапамћен у црногорској историји ни у временима најезда највећих турских зулумћара и освајача, посвећује тек нешто мало више од једне стране, а гро приче представља правдање и објашњавање ове „нужне“ крваве акције. Уосталом, ево његових најновијих „историјских разматрања“ и „открића“ – закључке и коментаре препуштам читаоцу јер су, увјерен сам, основне и непобитне чињенице око похаре Куча, како је до ње дошло, ко је и зашто наредио покољ и какав је епилог имао, познате већ и основцима и оне се не могу мијењати и прекрајати чак ни маказама човјека са научном титулом академика, ако не понуди нове, тврде и непорециве доказе:

„Непуну годину дана послје тога (*мисли на Прву похару Куча из 1855. године и сукобе овог племена са сусједним Братоножићима, прим. Б. С*), сукоби су обновљени – пише Павићевић. - Тако су у мају 1856. године Кучи поново напали на територију Братоножића, заплијенили један број стоке и попалили дио кућа. На Цетињу је то изазвало огорчење. Да би несрећа била већа, Кучи су крајем јула (*вјероватно је у питању омашка – то се десило крајем јуна, прим.Б.С*) обновили нападе. Књаз и Сенат су оцијенили да се то више не може толерисати па су у Куче упутили један снажнији оружани одред. И књаз Данило и војвода Мирко су држали да ће снага и бројност овог одреда дјеловати застрашујуће на узнемирене Куче и да неће доћи до било каквог отпора. На позив војводе Мирка да побуњеници положе оружје,

одговорено је пушчаном ватром. Плаховитом и пријеком војводи Мирку то је било довољно да изда заповијест о употреби силе. Биланс овог крвавог сукоба био је око 200 убијених. Војска војводе Мирка направила је пустош у Кучима: попаљено је 13 села, опљачкано 800 кућа, заплијењено 985 комада разног оружја и одведено 4.000 ситне и крупне стоке.

Ко зна какав би био биланс овог крвавог удара на Куче да границу према Васојевићима и Братоножићима нијесу чували такви народни прваци какав је био Новица Церовић. Он је кроз свој војни распоред пропуштао свакога ко је тражио утока. Велики бан Ноко Церовић није знао, просто није умио, подизати наоружану руку на народ.

Кучка афера је показала локалним административно-управним заједницама црногорске државе мјеру релативне самосталности до које се могло ићи и одредила границу преко које се није смјело прелазити. Овај догађај је, истовремено, затегао иначе презатегнути конопац равнотеже црногорско-турских односа. Лако се могло десити да тај конопац не издржи...

Власт није могла толерисати побуне – закључује академик Павићевић – јер ниједна државна организација то не допушта; свака се власт служи казним мјерама, то јој право не може нико одузети, **али у примјени силе власт проистекла из народа није требало да употребљава претјерану принуду** (нагласио Б.С): А књаз Данило је то, по правилу, чинио. То је, уосталом, имао прилике да научи и од свог претходника...

Овог смјера је и већ поменуто књига Момчила Шалетића. Он упорно покушава да Црној Гори, маленој, сиромашној, заосталој и непризнатој држави, затуреној у балканским гудурама и беспутима, прида значај далеко већи од онога који је објективно имала. Тај рам му је очигледно неопходан да створи слику о великом владару који је засјео на њен трон половином деветнаестог вијека и почео „да остварује свој сан о слободној, просвећеној, законима уређеној, економски ојачаној, међународно признатој Црној Гори“.

„И успјеће – вели Шалетић – на многим пољима, а неке тековине његове владавине и данас битно опредјељују судбину Црне Горе.“

Дакако, ове високопарне ријечи и оцјене, неопходне су као кулиса иза које се могу склонити сви злочини које је на том „европском путу“ починио књаз Данило. Само тако се може доказати да су биле неопходне све оне невинне жртве, људи који су убијани за увредљиву ријеч, најмању непослушност, поклана дјеца, жене и убоги старци, спржена и похарана села и цијела племена – да је то цијена која је морала да се плати, као да у историји није од искона познато да ништа није ни свето ни дуговјеко ако је настало силом, огњем и мачем, ако су му темељи циментирани невином крвљу.

„Црна Гора књаза Данила – пише Шалетић – по неприкосновеној владаревој моћи, организацији власти и централизацији свих функција у држави, типичан је, историјски верификован образац апсолутистичке државе, са свим њеним карактеристикама. Књаз је био дубоко свјестан да је за будућност Црне Горе, за њену унутрашњу и спољну стабилност, у оним

условима то било једини излаз. На путу остваривања таквих прогресивних циљева и племенитих намјера, он се није устручавао и најсуровијих мјера да сломи отпоре и отклони препреке *(она потрована и поклана дјеца по Бјелопавлићима и Кучима, несумњиво су представљала 'непрелазну препреку' на путу остваривања тих 'племенитих циљева' Зека Манитог, прим. Б.С).*“

Шалетић, истина, констатује да је „сурова“ владавина књаза Данила остала упамћена, „нарочито у срединама које су давале већи отпор његовој политици (Бјелопавлићи, Пипери, Кучи).“

„Један од најтежих грјехова – пише даље Шалетић - који се упорно ставља на Књажеву савјест, као доказ његове 'безобзирности и свирепости', је и такозвана 'похара Куча' 1856. године.“

Да ли је овој дословно, са свим наводницима цитираној Шалетићевој реченици потребан било какав коментар?

Врхунац, ипак представља директно и сасвим отворено Шалетићево правдање злочина књаза Данила, који се, барем у Црној Гори, никада нијесу могли ни оправдати ни заборавити:

„Данилови обрачуни са појединцима и групама које су давале отпор његовим владарским потезима *(међу којима су, свакако посебно била опасна она некрштена дјеца из Куча и његови малољетни сестрићи са Орје Луке, прим. Б.С)*, били су јавни, прецизно лоцирани и јасно образложени *(нарочито је јаван био подмукли, бездушни атентат на брата од тетке Стевана Перовића Цуцу, који се ни у Цариграду није могао склонити и сакрити од књажеве пакости и мржње, прим. Б.С)*. Читава Црна Гора је тачно знала ко је и зашто кажњен, иако су око многих таквих догађаја прављене врло вјеште накнадне конструкције и мистификације *(заиста, примјера ради, велику 'мистификацију' представља то што, рецимо, Кучи неће ни данас да повјерују великом војводи Мирку који је признао да је погубио само 50 Куча већ још броје гробове и вјерују Марку Миљанову да је било пет пута више жртава, прим.Б.С)*.

Познато је – закључује Шалетић – да су кроз историју сви реформатори – у науци, у политици, у култури, државници – увијек били изложени оспоравању, критици, мржњи, а неријетко и страдању. На сваком њиховом кораку, који значи нови квалитет, око таквих људи непријатељи ничу као отровне печурке послје кише. Књаз је, ван сваке сумње, прије свих епитета који му се могу дати, носио епитет реформатора, који је Црној Гори отворио пут међународног признања на Берлинском конгресу, осамнаест година послје његове смрти.“

Шалетић очигледно умишља да сем њега нико други ништа не зна из историје; да не зна шта се све збивало, какви су се процеси одвијали у Европи и свијету током тих осамнаест година деветнаестог вијека послје смрти књаза Данила; да је у том периоду на црногорском престолу сједио и

писменији и мудрији и лукавији владар од књаза Данила, његов синовац књаз Никола, којем су у једра снажно дували, не стричева слава и заслуге, већ моћни вјетрови подршке великих европских сила и слабљење завојевача са истока, који је, након пет вјекова, издисао на Босфору. Уосталом, зар за то није најубједљивији доказ то што готово ниједна од значајнијих европских држава није показала, најблаже речено, претјерану жалост кад је из Котора стигла вијест да на престолу под Ловћеном више не столује књаз Данило?

СТЕВАН

ПЕРОВИЋ

ЦУЦА

Био је Његошев сестрић. Био је пјесник и умник, један од најљепших и најшколованијих Црногораца свога доба. Био је сенатор и заповиједник црногорске

војске. Онда емигрант и љути противник књаза Данила, свог брата од ујака. Тиме је потписао своју смртну пресуду и главу му више није могло сачувати ни једно покајничко писмо, то што је своме брату и господару пружио руку помирења. Чак у Цариграду га је стигла немилосрдна рука Данилове освете...

Оне исте године када је млађани Раде Томов сјео на владичанску столицу свог великог стрица, Петра Првог Петровића Његоша, његова сестра Марија, удата за сердара Андрију Перовића Цуцу, родила је сина. Марија је била под маном, имала једну ногу краћу, и сви замјерали и приговарали сердару Андрији да се њоме оженио само зато што је од владарске куће, али их Марија ућуткала племенитошћу, мудрошћу и добротом. Још кад му је родила насљедника, у гласиту сердарову кућу се вратила и радост и пријатељи.

У Катунској нахији је и данас жива легенда о томе како је Марију прије Андрије Перовића просио некакав Кривокапић. Како је то тада био обичај да се дјевојка проси по казивању и препоруци, просци су, тек кад су дошли на Његуше, сазнали и видјели да удавача храмље и од просидбе није било ништа, а младожења је, наводно, рекао и ружну ријеч:

- Нијесам ја под маном па да купим ромице по Његушима него им је нека па нека им на дому плете сиједе...

Стриц Маријин, свети Петар, због те увреде је, тобож, проклео и младожењу и његово братство и оно од тада, кажу, није имало среће и наваке – било и код њих у братству и хромих и кљастих и нико се од тада до данас од те породице, бајаги, није ни удао ни оженио а да није страховао какво ће му потомство бити.

Петровићи су, нема сумње, због тога посебно пазили зета Андрију. Сем што је постао сердар и сенатор, односно један од врло утицајних људи у држави, Његош му је у Зовини саградио и за оно вријеме лијепу камену кулу која и данас траје. Катуњани кажу да је та права камена тврђава у овом беспуту сазидана за само деветнаест дана захваљујући владичиним парама и великом кулуку. Андрија је касније ту кућу продао и преселио у десетак

километара удаљено Трешњево гдје је купио кућу од неког Вулетића (та кућа је много касније знатно дограђена и претворена у школу – у њој је и данас Основна школа „Народни херој Шуњо Пешикан“.

Марија је у Зовини, у браку са Андријом, по прилици, родила осам синова, али сем Стевана и донекле Новице, ни о једном од осталих готово да и нема помена. Стевану је, изгледа, ујак, владика Раде, дао то име. Још док је Марија била носећа, он је тражио од ње да дјетету, ако буде мушко, да име Севан — нека се спомене име славног српског владара Стевана Немање.

А Стеван се, видјело се то од најранијих дана, и љепотом и бистрином вргао на ујака. Ујак му био и први учитељ. Довео га код себе на Цетиње и ту под Орловим кршем увео у чудесни свијет књиге и пробудио у њему пјесничку жицу.

С Његошевим благословом и препоруком, Стеван Перовић Цуца се у тринаестој години обрео у Београду, само четири године након што је у српској престоници отворена прва петоразредна гимназија. За даровитог и бистроумног горштака са црногорског крша школа није представљала проблем, не само зато што га је пратио глас да је сестрић црногорског владике. Стеван Перовић је, опет Његошевом заслугом, био у неку руку и штићеник Симе Милутиновића Сарајлије, у то вријеме не само већ славног пјесника него и једне од најугледнијих личности културног Београда.

Након завршеног петог разреда гимназије, Стеван Перовић наставља школовање у Дубровнику гдје се о њему, опет на Његошеву препоруку, стара лично Јеремија Гагић, ондашњи руски конзул у Дубровнику. Како пише Исо Калач, који је о Стевану Перовићу Цуци објавио роман под насловом „Изгнаник“, стаситог и лијепог младића је у то вријеме више од свега занимала и заокупљала поезија и лијепа Гагићева синовица Валерија.

Али, ту га сретају и прва разочарења. Онако како се ненадно појавила и запалила га милинама и љепотом као шуму, лијепа Валерија је једног дана ненадно и без поздрава нестала и са неким руским трговцем отпловила некуд пут Дона и пространстава руских степа. Стеван Перовић Цуца никада није сазнао да ли су у све то били умијешани прсти Валеријиног моћног стрица. Он од почетка није с благонаклоношћу гледао на његову љубав према Валерији, али у жељи да због тога не поквари односе са Цетињем и изгуби Његошеву наклоност, томе се није отворено супротстављао.

Кад је покопао сваку наду да би Валерија могла окренути леђа и руском трговцу и поново се вратити у Дубровник, Стеван, разочаран и увријеђен, напушта и школу и Дубровник и враћа се у Катунску нахију да у родној кући вида љубавне ране и озбиљније се посвети поезији.

Ипак, младалачки пјеснички дух, узбуркан љепотама и чарима цивилизације коју је осјетио у Београду и Дубровнику, није се дуго скрасио ни у родној кући. Одлази поново у Београд. Ту једно вријеме студира на Лицеју, дружи се са Вуком Караџићем и Бранком Радичевићем и интензивно

се бави поезијом и пати за родном Зовином и својом Валеријом. Можда су тада и настали његови стихови:

*„Ој Зовино пуна ли си лада,
Срце моје још пуније јада...“*

Стеван из Београда одлази у Крагујевац. Привучен официрским позивом, уписује се на војну школу. Школовање му прекида глас о Његошевој смрти и он се одмах, октобра 1851. године, враћа на Цетиње и без предомишљања стаје уз ујака Пера Томова, којег, упркос Његошевој жељи и тестаменту, главари проглашавају за књаза.

Био је то први сукоб Стевана Перовића Цуце са будућим „законитим“ црногорским књазом, Данилом Станковим Петровићем, јер се, подржавајући ујака Пера, ухватио у коло Данилових љутих непријатеља којима он то никада није опростио, нити се са њима помирио.

И Стеван је, као и ујак му и остали његови највјернији сљедбеници у неуспјелом покушају да се домогне црногорског престола, доживио пораз и понижење кад се Данило, са Његошевим тестаментом у џепу и подршком Беча и Москве, убрзо појавио на Цетињу и Пера ћушноу с Његошеве столице. У свему га је посебно погодила превртљивост сенатора који су прво једнодушно подржали и прогласили Пера Томова за престолонаследника, а одмах потом, са истом једногласношћу, погазили првобитну одлуку и Данила признали за новог господара.

Разочаран таквим односом црногорских главара и у страху да би га могла стићи казна подмуклог брата-господара, Стеван је одлучио да се једно вријеме склони са Цетиња. Вратио се поново у Дубровник.

Неколико мјесеци касније ту је, изгледа, само пуким случајем и уз велику срећу избјегао замку коју му је био исплео књаз Данило. Исо Калач, наиме, у свом роману цитира један докуменат из Дубровачког архива у којему дословце пише:

„Да није било једне анонимне жене, Његошев сестрић, сердар и пјесник Стеван Перовић Цуца био би удављен 20. априла 1852. године. Тко је то припремао, не бум знали, али слутити се даде на књаза Данила и његове људе...“

Слиједећи овај докуменат, Исо Калач даље развија причу:

„Док је уморни и тужни Стеван сједио са својим земљаком Марком Милошевим Калуђеровићем у кафани 'Галеб', утрчала је једна млада дама, уплахирана и забринута, упитала ко је од гостију Стеван Перовић Цуца, мада је рачунала да је ријеч о једном од двојице људи који су сједјели и пили за својим столом у националним црногорским одијелима. Стеван је устао, рекао да је он и запитао о чему се ради, али она је тражила да изађе с њом напоље и насамо му каже нешто о некој жени која брине о њему.“

Наш безазлени сањар се упутио за њом да ријеш ову загонетку, а Марку Милошевом Калуђеровићу, којег је данас ту први пут упознао — намигнуо и дао до знања да се ради о некој заљубљеној Дубровчанки — дјевојци која га

је симпатисала још док је био ђак у Дубровнику и прижељкује ноћ слаћу вијека. Марку се то допаде, насмија се и настави да пије.

А Дубровчанка је имала шта да исприча Стевану: док је она шетала поред морске обале, наишла је на петоро људи у црногорској ношњи, сједе, пију ракију и мезе, наздрављају и причају да је Стеван Перовић у 'Галебу' с Марком Милошевим Калуђеровићем. Предвече ће да га потопе у море — с жицом око врата за коју је привезан велики камен. Стиснула га за руку, повукла и рекла да смјеста бјежи у полицију, јер му у овом тренутку пријети опасност и од човјека у 'Галебу'. Стеван би се најрадије вратио да задави Марка Милошева Калуђеровића, умиљавао се и вртио данас око њега као керче, а спремао му смакнуте главе. Он је требао да га изведе у вечерњу шетњу крај мора, само да га мало више понапије, а ти други људи да га зграбе и задаве..."

Стеван потом бјежи из Дубровника и склања се под скут младог али моћног бечког цара Фрања Јосифа. Но, лукави и осветољубиви Данило га ни ту не оставља на миру. Зна да у Бечу није лако доћи до Стевана, тим прије што је и сам цар изразио наклоност према њему. Стога прибјегава лукавству и умјесто целата за Стеваном шаље поруку да се врати на Цетиње, јер жели да га постави за сенатора и главнокомандујућег црногорске војске. Да све буде увјерљивије, он је о тој намјери извијестио и самог цара. Бечки лисац је, изгледа, наслутио да у свему томе нешто смрди, да у чорби има руског зачина и, како пише Исо Калач, савјетовао Стевану Перовићу Цуци на опроштају:

„Буди вјеран, вјеровати немој..."

Стеван креће пут Цетиња, а у ушима му звоне савјети пријатеља: најбоље се склањати и од свога и од туђега зла...

Повјеровао је, ипак, да су пријатељи претјерали и да су упозорења била безразложна када је стигао на Цетиње и увидио да је књаз одржао ријеч: постао је сенатор и заповиједник војске.

(Стеван је, иначе, био веома храбар и није се, изгледа, плашио по два ока у глави, макар била и зелена и опасна каква је имао књаз Данило. Познато је, рецимо, како је 1853. године, као главнокомандујући црногорске војске, изазивао на двобој Дервиш-пашу.

„Ја те зovem — писао је Стеван моћном турском зулумћару — а ти изиди, ако жена нијеси! Нек осуди свијет храброст и слободу или страх и неваљалство моје или твоје... Довијек су се клали моји ђедови с твојима, па и ја и ти да се окушамо, јесмо ли синови они отаца славни.“)

Неко вријеме је све ишло како ваља и Стеван се понадао да је ратна сјекира између њега и књаза занавијек закопана, да је крај његовом странствовању и потуцању по туђини, да ће убудуће моћи сав да се посвети отаџбини и поезији.

Но, тако није гудио лукави и злоћудни књаз којему се непрестано привиђала опасност од Пера Томова и његових истомишљеника, прије свих

његовог сестрића Стевана и Мила Мартиновића (Бранко Павићевић тврди да је књаз Данило, уствари, највише зазирао управо од Стевана Перовића Цуце, поготову откад је сазнао за наводну комбинацију Пера Томова Петровића, Стевановог ујака, да посини свог гледног и даровитог сестрића и да му тако обезбиједи легитимитет и право на трон под Орловим кршем).

Није сасвим јасно да ли је за то заиста имао и неких конкретних, стварних и необоривих доказа, тек како је вријеме одмицало, сукоб је постајао све уочљивији и јаз све дубљи. Књаз Данило је све чешће и све отвореније показивао прстом на Пера Томова, Стевана Перовића Цуцу и Мила Мартиновића као на опозиционо језгро које се противи његовој владавини. Они, уистину, нијесу били одушевљени књажевом тиранијом, али ни издалека нијесу представљали опасност за господара колико је он то истицао и пренаглашавао. Отвореном пријетњом да ће се обрачунати са неистомишљеницима и искоријенити безакоње, довољно јасно је дао до знања својим противницима да им се црно пише, да пријеки књаз и немилосрдни и опасни војвода Мирко, књажев старији брат, који је имао одријешене руке у обрачунима са непријатељима, не пријете узпразно.

Увиђајући да им је глава у торби, Перо Томов, Стеван Перовић и Мило Мартиновић „са 26 чланова својих породица“, у јесен, у ноћи између 17. и 18. новембра 1853. године, бјеже из Црне Горе и склањају се на аустријској територији.

Књаз Данило је то једва и дочекао и умио искористити да их, прво, оцрни и раскринка и пред својим народом и пред међународним факторима, проглашавајући их завјереницима који су спремали преврат и покушали се домоћи црногорског престола силом, а потом и за сва времена уклони с пута и елиминише као сметњу његовом самовлашћу. Пресуда је била сурова и бездушна: као „јавни издајници свога господара и отечества“ никада више не могу ступити на тло Црне Горе, а ако се упркос томе, усуде да прекораче црногорску границу и покушају се вратити, чека их неизбјежна смрт.

Растужен што је морао да бјежи са Цетиња, увиђајући, ваљда, да се под Орлов крш више никада неће ни вратити, Стеван Перовић је, како пише Трифун Ђукић, одмах по доласку у Котор написао елегичну, али и гњевну пјесму „Призив биједи“, у којој је емотивни Његошев сестрић потврдио да се, не само физичком него и духовном љепотом, вргао на ујака. То се јасно очитује из завршне строфе ове пјесме:

*„Сиње море, ти захукти, и отвори хвалу своју,
Заклопоћи смртним страхом, у утробу идем твоју!
Под закрићем морске силе, таласи ће примит мене,
Починуће вјечно душа, од напасти непоштене!“*

Поједини историчари и хроничари из тога времена, позивајући се и на неке аустријске изворе, тврде да је са тројицом поменутих гласовитих емиграната из Црне Горе тада побјегао и сердар Андрија Перовић, отац

Стевана Перовића Цуце, сенатор, зет Његошев и Перов и један од тричетири најутицајнија и најмоћнија човјека у држави за Његошеве владавине.

Други, који то негирају, пак, тврде да је књаз Данило још раније наредио ликвидацију сердара Андрије и да је то, уствари, могао бити један од разлога за емиграцију тројице понајвиђенијих и понајутицајнијих црногорских првака – схватили су убиство сердара Андрије као велику опомену и најдиректнију пријетњу. Они се, при том, углавном ослањају на записе Вука Врчевића из књиге „Огранци за историју Црне Горе“, који тврди да је књаз Данило „послије војевања серашћера Омер-паше на Црну Гору“ одабрао групу најповјерљивијих и најпозданијих перјаника и послао их у Цуце да ухвате сердара Андрију и мушкетају га пред цуцком црквом, а потом да над њим мртвим „коло уфате“. Ту им се, како тврди Врчевић, и заклео: „Свршите ли посао, свакојега ћу даровати и до моје смрти љубити мимо све остале моје поуздане перјанике.“

Ову причу Вука Врчевића као поуздану и тачну, поред осталих, прихвата и група аутора „Историјског лексикона Црне Горе“ – издање Daily Press – VIJESTI 2006. године. Они тврде да је сердар Андрија Перовић због наводног учешћа у припремању завјере и убиства књаза Данила, заједно са Пером Томовим Петровићем и Милом Мартиновићем најприје избачен из Сената, а потом по наредби књаза Данила стријељан.

Нико други од озбиљнијих историчара ову причу не узима здраво за готово. Др Томица Никчевић, рецимо, у својој познатој књизи „Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку (отпор стварању државе)“, у поглављу о ликвидацији политичког центра Пера Петровића, пише и о сердару Андрији:

„Према неким подацима, чију сигурност, додуше, нијесам могао утврдити, кнез је наредио перјаницима да стријељају сердара Андрију Перовића – Цуцу (*и он се позива на записе Вука Врчевића, прим.Б.С.*). Међутим, то није сигурно, јер је према неким аустријским извјештајима, емигрирао и сердар Андрија Перовић“.

Др Бранко Павићевић у књизи „Данило I Петровић Његош“, несумњиво до сада најозбиљнијој и најсвестранијој студији о првом црногорском световном владару из династије Петровића, о томе није написао ниједну ријеч. Он, истина, у фусноти на страни 171. говори о једном инциденту у Цуцама који се догодио почетком јуна 1853. године, али ни ту не спомиње име Андрије Перовића:

„По обавјештењима руског генералног конзула у Дубровнику, књазу је дошло до ушију да су неки житељи у Чеву и Цуцама истицали да би била боља турска власт од 'варварске' наглости и 'злоупотреба' књаза Данила. Књаз је одмах упутио тамо перјанике, па је дошло до пушкарања у којем је погинуло, наводно, четири човјека. Можда се ово Гагићево обавјештење – закључује Павићевић – односи на случај кад су књажеви перјаници убили капетана Рада Кривокапића.“

У Катунској нахији, посебно на Трешњеви, међутим, живи сјећање да то није био никакав „инцидент“ него једна од првих крвавих одмазда пријеког књаза Данила, којем су се од почетка привиђали душмани и они који му раде о глави и тамо гдје их није било. Осим поменутог обавјештења руског конзула у Дубровнику и ове напомене Бранка Павићевића, нема других званичних обавјештења и података о овој акцији књажевих перјаника на Трешњеви. Катуњани, пак, тврде да је ова „здравица“ била намијењена управо сердару Андрији Перовићу, али је он, по прилици, некако на вријеме сазнао шта му спрема господар и с каквом су намјере кренули његови перјаници са Цетиња, па се на вријеме склонио и избјегао оно што је задесило капетана Рада Кривокапића, а по свој прилици и још неколицину.

Још један податак Бранка Павићевића, много озбиљније доводи у сумњу и Врчевићеву причу и тврдње свих осталих који се на њу ослањају и позивају доказујући да је књаз Данило „мушкетао“ зета, сердара и сенатора Андрију Перовића. Павићевић, наиме, тврди да је зловољни црногорски владар, који је тако немилосрдно казнио емигранте Пера Томова, Стевана Перовића и Мила Мартиновића, ипак мало попустио под притиском руске дипломатије, односно Јегора Петровића Коваљевског лично, потврђеног и доказаног црногорског пријатеља, који је тих дана допутовао на Цетиње. Уз то, изгледа да таква пресуда тројици одбјеглих првака, није наишла на једнодушну подршку, чак ни међу неким врло угледним и утицајним сенаторима, потврђеним и доказаним пријатељима и поданицима династије, прије свих Новице Церовића и Вида Бошковића. Стога, ваљда и сам увиђајући да је прекардашио и да му оптужба на рачун Пера Томова и осталих почива на климавим ногама, књаз Данило је покушао да унеколико поправи ствар: крајем 1853. године је упутио једно помирителско писмо Перу Петровићу и обећао му да се слободно може вратити у отаџбину, те да ће преиспитати и одлуку о конфискацији његове имовине:

„Перу Томову се није допадао живот ван отаџбине – пише Бранко Павићевић. – Како изгледа, убијеђен у књажеву гаранцију и заузимање Коваљевског, имао је намјеру да остатак живота проведе на Његушима, поред свога 99-годишњег оца. Сигурност му је донекле пружала и чињеница што се **Андрија Перовић слободно вратио у Црну Гору**“ (нагласио Б.С).“

Уз све ово, нема никакве сумње да би и Стеван Перовић Цуца у својим љутим полемикама и критикама самовлашћа књаза Данила сигурно искористио чињеницу да је књаз, поред осталог, наредио и ликвидацију његовог оца, а да се и не говори о осталим Перовићима или ауторима толико већ спомињане књиге црногорске емиграције из Београда.

Коначно, оно што је непорециво, испред цркве на Трешњеви стоје један поред другог два стара камена споменика са крстовима за које мјештани кажу да припадају Сердару Андрији Перовићу и његовом брату Петру. Натписи на њима су готово сасвим нечитки, а др Божо Вуковић, који је нешто раније снимиио споменике каже да на једном јасно пише „Овдје почива

Андрија Перовић, сердар“, али нема податка ни кад је рођен ни кад је и како умро. Уз то, његови ријетки, још живи потомци, односно изданци лозе Перовића са Трешњева, па и поједини други памтише који воде поријекло из Цуца, кажу да нико никада није споменуо да је Андрија Перовић стријељан. Напротив, у врло живом предању стоји да је он умро 1882. или 1884. године у дубокој старости.

Предање, додуше, још вели да је књаз Данило у једном тренутку, у вријеме кад је и име сердара Андрије Перовића довођено у везу са наводном завјером коју су ковали његов син и Перо и Ђорђије Петровић, заиста намјеравао да га убије, али је у посљедњем часу промијенио одлуку, што се наслања на већ наведену причу о убиству капетана Кривокапића.

А да су и сердар Амдрија Перовић и капетан Раде Кривокапић у првим данима владавине књаза Данила били уз њега, да су подржавали његову политику, говори и једно поглавље из „Мемоара“ граховског војводе и њиховог савременика Анта Даковића, које, уз то, много говори и о лакомисленој, превртљивој и интересијској политици и младог, новопеченог црногорског књаза и многих његових доглавника – говори о томе како се „борио“ за присаједињавање појединих племена и простора Црној Гори, а потом им, кад загусти, окретао леђа и заборављао обећања:

„Године 1852 – пише Даковић – дође покојни књаз Данило из Русије, те га је поставио покојни цар Никола за књаза Црногорскога. И дође из Русије 20. јулија, те мој отац (*војвода граховски Јаков Даковић, прим. Б.С*) пође на Цетиње су четрдес Граовљана. Али су тада били Граовљани! Имали су на себе лијепо ођело. Покојни књаз Данило примио је лијепо Граовљане. Тога пута донесе моме оцу крст из Русије свете Ане и прстен на руку од злата и даде му медаљу од злата, образ Милоша Обилића. И донесе крст свете Ане Стевану покојноме Вукотићу и Перу Томову Петровићу. Зовну мога оца и остале Граовљане и међу њима рече:

- Војвода и остали Граовљани, је ли ви мило да вам кажем лијеп глас?

Уонолико завикаше:

- Јесте, господару.

- Ви сте Граовљани од данас мои и више Турцима не дајте ништа посада, но те хараче, војводо, што купите од племена, пошљите и' мени на Цетиње.

У томе приступише му руци и пођоше весело дома. Исте хараче покупише Граовљани и понесе и' мој отац и поп Шћепан 8. септембра, те предај своме господару на Цетиње. То чуј влада турска у Мостару и пиши моме оцу да хараче преда Мамуту Кинковићу кои стајаше на кулу у Бањане. Граовљани отпиши у Мостар да хараче не даду више, ни агама са земље ништа, ни да ће више цара признавати...”

Књажева ријеч и подршка коју су добили са Цетиња окуражили су Граховљане и они, сем што су одбили да плаћају хараче Турцима и дају агама агино, почели су да врше препаде и нападају Турке, а одсјечене турске

главе су носили на Цетиње и „китили“ њима Табљу изнад Манастира. Поред осталог, у кланцу Дуга у Бањанима, како пише Даковић, у јесен 1852. године дочекали су Ђулук-бега и „једно 200 Арнаута“. Посјекли су бега и око четрдесет његових пратилаца. Све то се дешавало у вријеме кад је и књаз Данило заратио с Турцима, па је то изазвало њихов додатни бијес према Херцеговцима.

Дервиш-паша мостарски је ипак још једном покушао да на мирни начин умири Граховљане па је позвао њихове прваке да му дођу на поклоњење, али су они то глатко одбили:

„Дервиш-паша – пише даље Даковић - виђи да Граовљани неће да долазе. Заповиди владици мостарскоме да пише моме оцу у Граово да се не бои ништа. Јево ти пред Божић на пешест дана (1853. године, прим.Б.С) ће иде из Мостара од стране владичине један ђакон и ш њиме два попа и игуман Теодосије из Косијерева. И носе писмо од владике и од Дервиш-паше у које пише владика моме оцу и свему народу христијанскоме, да пођу на Гацко главари граовски да приступе Дервиш–паши и да војску не шиље на Граово. И у писму дава Дервиш-паша вјеру да се ништа не боје. Владика пише: 'Пођите тако били благословени. Ако пошли бог ви дао свако благодетије, и вашој ђеци и вашој стоци. И да ви бог да из вашије земаља што год на њу сијали, све ви родило. Ако не пошли, били анатеми и овога свијета и онога, ви и ваше породице...'

Упркос таквој клетви владике мостарскога који се ставио у службу Дервиш-паше, одговор војводе Јакова Даковића, који је, пошто је војвода био неписмен, писао његов син Анто, гласио је:

„Што ми пишете да ви дођем тамо, да војску не потежем на себе, ја ти тамо доћи нећу чисто, а ти ходи ку' си наумио...“

„Пошто паши дође писмо – наставља даље Анто Даковић – он ти с војском крену пут Бањана, али су били пошли главари бањски паши у Гацко. Не би неколико дана кад јево трчи једно момче из Бањана и носи писмо од Ђока Радова Миљанића, зета мога оца. И пише да је војска кренула из Гацка и да ће сјутра на Бањане доћи. И то писмо дође на сами Божић ујутру. И ту бијаше сердар Андрија Перовић из Цуца. Утолико рече мој отац сердару:

- Сердаре, јево ја ћу данас поћи с Граовљанима пут Бањана, да виђу ка' ће војска пут Граова, но ћу ти писати упута, па изиђи с Цуцама у ове горе граовске нека се види да има војске. Ја ћу се ође затворити су неколико ове наше мончади у кућу и пећину, а ти се мораш сваки дан бити и дочекивати им таин те им узимати. И ту би им било доста штете...

Утолико Андрија рече моме оцу:

- Престани, Јакове! У што си се завезао и у кога се уздаш, но хајде, те се предај Турцима, е ако имало крену Турци из Граова пут Цуца, ја ћу им се предати.

Утолико мој отац срдито рече:

- Ко да се предава, орјате цуцки!? А да се нијеси оженио од куће Петровића, ти би копао проз оне рупе будаком као ти и отац те је копа..."

Граховљани се нијесу предали Турцима нити побјеглим пред њиховом силом већ су се забарикадирали у тврђим кућама и по околним пећинама. Свеједно, Турци су све куће попалили и димом их истјерали из пећина и склоништа и нагнали их на предају, а онда су почела мучења и убијања највиђенијих и оних којима су били најживнији, на челу са војводом Јаковом Даковићем. Његовог сина Анта, као најписменијег, нијесу убили, али су га ставили у најтеже окове и свакодневно саслушавали, пред његовим очима му оца посјекли и неколико блиских рођака и пријатеља задавили или уморили глађу и батинама.

Анта су једног дана довели и Дервиш-паши лично под шатор. Пошто га је преко „терџумана“ испитао да ли умије „књигу прочитати“, пружио му је једно писмо да му прочита:

„Утолико ми даде паша да му прочитам једно писмо, које пише Раде Савов Кривокапић из Цуца и сердар Андрија Перовић. Овако писмо изговара: 'Дервиш-паши, царскоме већилу, кои иде и царске земље обилази. И чули смо да сте примили (у смислу: заробили, прим.Б.С) војводу Јакова и његову дружину кои су пушку окренули на честитог цара. Молимо вас, ту има једно момче, Никола Лисов из нашега мјеста, кои је био у пећини с војводом Јаковом. То је момче војвода силом затворио са собом у пећину, но вас молимо да га нама пуштите. Ако узмислите ићи напријед, ми на вас пушке окретати нећемо...'

Утолико ево ти једнога Цуце и носи писмо од Стевана Перовића из Цуца, сина сердара Андрије, те га је исте те године поставио покојни књаз Данило да је сенат. Он води два солдата турска које су били уватили Граовљани и довели их истоме Стевану у Трешњево не би ли кога роба које је заробио Дервиш-паша, за њих извадили из робства. И питао је Стеван:

- Куд ми водите Граовљани ова два Турчина?

- Водимо ти, господаре Стеване, не би ли кога роба за њи' извадио које је заробио Дервиш-паша.

Утолико Стеван:

- О' тога, Граовљани нема збора, но и' ваља послати у Граово..."

А да су, упркос медаљама, похвалама и силним обећањима да ће их штити, остављени сами и препуштени на милост и немилост немилосрдника, Граховљани су дефинитивно схватили из одговора на писмо које су тих дана упутили и књазу Данилу и тражили помоћ:

„Господаре, јеве Турци на Граово – писао је војвода Јаков књазу Данилу – а ви ме господаре издадoste!

Господар њему одговара:

'Војвода Јакове, јеве Турци одовуда су три банде на Црну Гору. Ето тамо Цуца, помоћиће ви, но се, војводо не затварај у пећину, но се измакни (у

значењу: бјежите, склоните се, прим. Б.С). Ако Цетиње не начини Грахово, Грахово неће Цетиње...

Тако је погинула свака нада Граховљана и њихов отпор остао узалудан. Турци су спржили Грахово до потоњег кокошињца, опљачкали све што се опљачкат могло, а у ропство отјерали све виђеније људе и прваке. Многи нијесу преживјели тај стравични пут са Грахова преко Требиња, Љубиња и Стоца до Мостара. Они који су, ипак, преживјели, међу њима и војвода Анто Даковић, и касније ослобођени под притиском великих сила, у Грахово су се вратили само захваљујући помоћи аустријског конзула у Мостару који их је бродом пребацио до Котора. Тако су избјегли чекалице које су им Турци били припремали на путу од Мостара до Грахова преко њихове територије.

Перо Томов се, упркос жељи, позиву и обећањима књаза Данила, ипак није вратио у Црну Гору: судбина је била бржа, разболио се изненада и у јануару 1854. године умро у Котору у шездесет петој години – није му се остварила велика жеља да се врати и скраси на Његушима под кровом оца Тома, који је у том тренутку низао посљедње дане десете деценије живота. Његови посмртни остаци су из Котора испраћени са свим почастима које доликују једном државнику, а тако су дочекани и у Црној Гори. Само његовом сестрићу, Стевану Перовићу Цуци, ипак није допуштено да присуствује ујаковој сахрани и Црна Гора ће за њега од тада занавијек остати само пусти и далеки сан, неостварена жеља и празна нада. Он је тога изгледа био потпуно свјестан па ће у једој пјесми насталој тих дана завапити:

„Грдна срећо, ти сурова, ти жалости жића мога!

Зар не гледаш, зар не штедиш? Твога створа жалоснога...“

Само два мјесеца након смрти Пера Томова Петровића, умро је и његов син Раде, посљедњи од петорице, колико их је имао. Тако је са мушког краја утрнула лоза Тома Маркова Петровића. У, за оне прилике, огромној кули на Његушима остао је само убоги стогодишњи старац Томо са несрећном супругом Иваном, родом од Пророковића. Надживио је и на вјечни пут испратио све мушке изданке.

А кад му је, по прилици двије године касније, умрла и дична и поносна Ивана, којој, кажу, до смртне уре нико није видио сузу на оку за изгубљеним синовима и унуцима, Томо је остао да се још три године сам вије у кући-пећини. Скончао је, како пише у „Историјском лексикону Црне Горе“ на Божић 1859. године, напуштен, ојађен и рањен, а поврх свега понижен, увријеђен, згажен и кажњен од бездушног и незахвалног синовца са владарске столице, којег није ганула ни толика стричева трагедија, то што је дочекао да испрати све мушке потомке од свог срца.

Но, и у судбини Тома Маркова Петровића, изгледа, још једном се потврдила исконска: зло рађење, готово суђење, ко зло чини, зло ће и дочекати. Обистинило се да сваки дуг, кад тад неко мора да врати, сваки гријех да се испости.

А Томо Марков је, по подацима историчара др Живка М. Андријашевића, који је у свом „историчном есеју о судбини“ објављеном 2002. године у часопису „Стварање“ под насловом „Пет тужних шћери капетана Ћетка“, описао и судбину оца најславнијег пјесника-владара. Кад је Црна Гора почетком деветнаестог вијека заратила са Наполеоном и онако малена и пркосна се испријечила на његовом освајачком походу јасно му дајући до знања да је стала под барјак његовог највећег противника, царске Русије, владика Петар Први је, изгледа, и потом ипак мало тајно пактирао са Французима. Увиђајући, ваљда, каквој се опасности излаже, какву застрашујућу моћ има Наполеонова солдатека, он је покушао тајно да преговара са његовом револуционарном владом и обезбиједи за Црну Гору какву-такву одступницу уколико Русија поклекне пред француском армадом.

Жбири и шпијуни, противници вјештог подловћенског владике једва су и дочекали да то уврзу Русима у уши и помрсе му рачуне са „мајчицом“ и вјековном заштитницом овог јединог слободног крша на Балкану.

Услиједила је, наравно, оштра реакција Руса и пријетња да ће окренути леђа Црној Гори. Увиђајући да је ђаво однио шалу и да би могао имати несагледиве штете, владика је смислио како да се оправда и извуче из шкрипца: сву кривицу је свалио на свог личног секретара, старог опата Фрања Долча.

Крајем 1804. године, Петар Први је Русима, који су у то вријеме били у Боки которској, јавио да је иза његових леђа и мимо његовог знања и воље, са Французима шупотрио и тајно ковао планове опат Долчи. Руси су тражили да се опат због тога одмах затвори и казни, а мало потом њихови изасланици су банули у манастир Стањевиће да се и лично увјере да ли је тако поступљено. Опата Долча су заиста нашли у тамници и о томе одмах извијестили царску столицу. Живко Андријашевић цитира и дио њиховог извјештаја: „Долчи се налази у затвору код манастира, везан дугачким ланцима...“

Неправдом утучени старац ипак није клонуо. Упорно је понављао да је невин и да му је неко грдно подвалио, вјероватно и не слутећи да је све то масло његовог свијетлог господара. Увиђајући, ваљда, да прича непокорног заточеника може некако допријети и до Руса и све се објелоданити, владика је изгледа процијенио да је најсигурније ућуткати га за сва времена, јер само мртва уста не говоре.

Тај нечасни и прљави задатак је повјерио своме брату Тому, који је једне ноћи, почетком 1805. године сишао у тамницу и голим рукама задавио свезаног старца!

Томо Марков је истог часа себи свезао руке ланцима великог гријеха и објесио о врат тешки камен доживотне срамоте. Кад су заређале несреће и смрт се закосила у његовом дому, присјетио се, изгледа свог гријеха и до краја живота јадиковао и кајао се, али се учињено зло не да ничим поправити. Стизали су ударци судбине, све немилосрднији и тежи, до оног

потоњег, који му је, већ сасвим изнемоглом, бременом силних година и трагедијама скрханом, задао бездушни синовац Зеко Станков.

Наиме, кад је 1857. године објелодањена позната афера око наводне завјере, коју је група противника ковала против књаза Данила и кад је утврђено да су у томе, поред осталих, добрано учествовали и његови, па и Томови, најближи рођаци Ђорђије, Машан, Вуко и Крсто Петровић, плаховити и осветољубиви књаз је наредио одмазду без милости. Пошто су „звјереници“ успјели да побјегну и склопе се под скут Аустрије, књаз је наредио да им се куће разоре, и њихове и њихових блиских рођака, међу њима и Тома Маркова:

– Нека све зјапе као пуне пећине! – брекнуо је, како пише Живко Андријашевић, озлојеђени књаз.

Залуду је ојађени Томо клечао на старачким кољенима и преклињао да га поштеде, да такво зло и бруку не чине – перјаници су извршили наредбу његовог окрутног синовца и на старчевој кули поломили и развалили прозоре и врата и оставили несрећног старца да скапава у виранији јер му нико није смио пружити уточиште ни помоћи да поправи прозоре и врата.

Живко Андријашевић цитира и један путописни запис новосадског књижевника, публицисте и путописца Емила Чакре, који је 1858. године срео Тома Маркова на Његушима, који дан или мјесец прије него што је издахнуо:

„Он јадник јоште по земљици шета – записао је Чакра – док му се пород давно у прах претворио...“

Док је поворка са посмртним остацима Пера Томова одмицала уз которске стране према Његушима, његов сестрић Стеван Перовић и Мило Мартиновић су се паковали за пут у Беч, за пут без повратка. Од тога тренутка они постају отворени противници књаза Данила и непомирљиво истрајавају у кампањи противу њега и његове самовласничке, превртљиве политике.

Једино што је у том тренутку још молио и тражио, како тврди Исо Калач, било је да му се сачува и спаси свеска стихова која му је у родној кући остала у рукопису. Књаз Данило није чак ни то дозволио:

„Жртве у историји имају предност — пише Калач — јер се све сазна и ништа не остане скривено. Наиме, Стеван је оставио једну збирку поезије код стрица Радована, али Данилови перјаници су то нањушили, чешће долазили у Зовину, претресали његову радионицу или воденицу.

Радован их је ипак надмудрио: направио је мртвачки сандук са дуплим дном и ту сакрио стихове свога синовца. На питање перјаника зашто тај сандук чува, одговорио је: за себе. Поболијева, чешће му се тресе срце, умријеће и не жели да му неко други сандук гради. Међутим, десило се једно друго зло: док је спавао, Радован је једне ноћи испустио душу у сну. Умро, можда тога није био ни свјестан. Из страха да перјаници не дознају, ником свом није смио да каже гдје је похранио Стеванове пјесме и оне су доживјеле

судбину да буду сахрањене с њим и на тај начин осироте нашу романтичарску поезију и употпуне вријеме послије Његоша, када, осим Стевана Перовића Цуце, и нема пјесника.“

(Тајна ипак није остала тајна: када је Радованов брат Новица и остала родбина неколико година касније прекопавала његов гроб - Новица је лично о томе послије писао Тому Ораховцу – у гробу су нађени остаци свеске и све се сесазнало и разјаснило.)

Књаз Данило није био задовољан тиме што је Стевана прогнао из Црне Горе. И у Бечу му је био близу, био трн у оку, поготову што је знао да Стеван тамо ужива наклоност и заштиту лично цара Фрања Јосифа. Јаз мржње је посебно продубљивало и то што ни млади, гњевни пјесник није ћутао и мирио се са судбином која га је снашла, што је користио сваку згоду и прилику да у Бечу оцрни свога господара. Исо Калач пише да је Стеван Перовић, тако, у једној прилици Бечлијама овако представио књаза Данила:

„Да би се попео и сјео на Његошеву столицу, црном књазу Данилу су потребне степенице, мердевине, лотре или стубе. Данило — кепецуљак са зеленим очима које су мање него у пољског миша...“

Из Калачевог романа се потом сазнаје да се Стеван у Бечу поново вратио свом војничком позиву и постао питомац царске војне академије. Ту се спријатељио са неким Мујом Алићем, родом из Зенице, такође питомцем у тој академији. Но, за њим у Беч стиже већ помињани Марко Калуђеровић, продужена злотворска рука књаза Данила, којему је пропао паклени план да Стевана у Дубровнику пошаље на дно мора, рибама за ручак. Покушао је и ту, у Бечу, да се домогне Стеванове главе преко његовог пријатеља Муја Алића, али је овај, по прилици, прозрео његову намјеру, свезао пијаног Калуђеровића и предао га полицији, а о свему обавијестио Стевана. Полиција се, међутим, задовољила само протјеривањем Калуђеровића из Беча. Исо Калач цитира полицијску забиљешку о томе, која се, како тврди, чува у бечком Информационом бироу:

„Протјеран је из Аустрије Марко Милошев Калуђеровић, који је озбиљно намјеравао да убије сердара Стевана Перовића Цуцу и за убиство покушао да придобије питомца Муја Алића који је у истој војној академији са Стеваном. Атентатор је овдје био непрестано праћен, а од данас строго му се забрањује сваки повратак у Аустрију.“

Исо Калач даље тврди да је Стеван Перовић нешто касније у Бечу случајно избјегао још један припремљени атентата. Наиме, случајно је избјегао већу количину цигле која се, очигледно не случајно, на њега сручила док је пролазио поред неке вишеспратнице у изградњи. Сем тога, Перовић је имао и низ других врло директних и убједљивих упозорења да се око њега стеже обруч и плете злочиначка мрежа, замка коју притеже књаз Данило.

Исо Калач доказује да га је на опасност која му пријети упозорио и сам Иван Мажуранић са којим се Стеван срео и упознао ту у Бечу. Мажуранић

му је, наводно, у једној прилици испричао да је код њега у Загреб долазио са Цетиња поп Јоко Кусовац и молио га да му помогне да смакне Стевана Перовића Цуцу, највећег непријатеља Црне Горе, који се уортачио с црним ђаволом и шије планове чак и са Турцима, само да се домогне Данилове главе и црногорског престола...

Кад је потом на мистериозан начин убијен његов пријатељ Мујо Алић, кад се нанизало још неколико догађаја и сусрета, поред осталих и сусрет са Русом Никитом Сибировим, својевремено на Цетињу десном руком књаза Данила у свим мутним и злоносним работама, кад је, коначно, и пропаганда са цетињског двора против њега у појединим бечким новинама постала несносна Стеван Перовић је схватио да оно упозорење Ивана Мажуранића није било без основа, да је привила коса до камена и да му глава виси о концу.

Схватио је да му у Бечу више нема стојнице и сигурног мјеста, да му сем књаза Данила, тачније за рачун књаза Данила, о глави ради и руска и француска шпијунажа, а и бечки цар је све мање заинтересован да га штити и тако беспотребно квари своје односе и са цетињским двором и са свима у Европи који подржавају књаза Данила. Одлучио је, стога, да бјежи из Беча у Цариград, неће ли на Босвору како затурити трагове и умаћи целатима и гониоцима са Цетиња. Одласком из древне аустријске престонице, по свему судећи, сасвим је замукла и његова пјесничка лира:

„У Бечу је завршио с поезијом, а у Цариграду и са животом“ – каже Трифун Ђукић у предговору за књигу Стеванових стихова, који је готово сто година последије његове погибије објављена на Цетињу.

Да ли из страха који, како би рекао Његош, животу често образ каља, или опхрван носталгијом и превеликом жељом за родним крајем, тек Стеван Перовић је, изгледа, на путу према Цариграду промијенио ћуд, стишао своју мржњу према књазу Данилу или увидио да не може шут са рогатим: одлучио је да покуша изгладити своје односе са цетињским двором и у том смислу затражио помоћ и посредовање Порте и лично великог везира. Он се очито надао да ће и књаз Данило, упркос свему, коначно показати мало разумијевања за њега и прихватити његов предлог да он за почетак, пошто је то и по вољи великог везира, заступа интересе Црне Горе у Цариграду.

Добивши за то везирову подршку, Стеван је пресавио табак, стискао рањено и мржњом опхрвано срце и написао једно писмо лично књазу Данилу (Исо Калач тврди да је Стеван копију тог писма послао и својој љубави у Бечу, Хелги Вернер, те да је тим путем доспјело и остало сачувано у бечком Информационом бироу). То писмо, по Калачу, дословце гласи:

„Драги и велики књаже Данило, ујаче и брате,

Европске дипломате нијесу разумјеле ствари Црне Горе. Они нијесу познавали важност ових питања. Они нијесу знали цијенити нашу слободу коју смо ми бранили четири стољећа: они хладнокрвно посматрају сва дјела нашег херојског народа.

Црна Гора мора да поднесе један преображај. Ви сте разумјели њену потребу посматрајући са више оштроумним духом данашње стање...биједан положај Црне Горе долази од недостатака најпотребнијих средстава за живот. Ви сте предузели да испуните први преображај у корист отаџбине. Продужите напријед ка циљу, јер без тога наша ће отаџбина умријети. Међутим, овај преображај други свијет не жели да се изврши, нити ће пустити да Ви то извршите и по Вашој праведној жељи.

По мом мишљењу, моћи ће се цијела ствар довести у ред са Портом, без да се други мијеша у то.

Ради свих ових разлога вама је потребан један човјек који ће умјети у Ваше име радити, а тај човјек треба да буде снабдјевен разумијевањем, искуством, пун поштовања према Вама и не допуштајући да се уплаши од тешких послова што му се намећу од Ваше стране. Ја, књаже, ја сам овдје, ја ћу се драговољно оптеретити са овим патриотским предузећем, које ће бити за опште добро... Овластите ме једним писмом код Порте. Пошаљите ми једног од ваших људи и назначите ми у којим границама треба радити. Ја, књаже, за моју нацију и за Вас моћи ћу радити боље него сваки други. Ја ћу Вам показати колико Ваше жеље и добро народно држим у мом срцу. Ја ћу ово чинити драговољно као Ваш пуномоћник, без да будем по заповијести ма кога другога.

Ваш Стеван А. Перовић Цуца “

Умјесто да прихвати пружену руку, умјесто писма помирења и Стевановог акредитовања за изасланика Црне Горе у Цариграду, књаз Данило шаље оне који ће извршити његову давно изречену пресуду. Непуна два мјесеца након доласка у Цариград, 10. јуна 1857. године, у вечерњим сатима, Стеван Перовић је пао на цариградској калдрми као жртва атентата у којему су учествовале најмање двије особе, упркос директног упозорења које је турским властима стигло из Беча, а ове о томе, изгледа, обавијестиле и Стевана лично. Он је, међутим, по свему судећи, више вјеровао и више наде полагао у своје земљаке, Црногорце, који су га окруживали у Цариграду.

Исо Калач је у свом роману овако описао тај чин, драматичног и трагично окончаног живота Стевана Перовића, по многим мишљењима у том тренутку најумнијег и најљепшег Црногорца:

„Тог црног петка и завеска — 11. јуна 1857. године, још док су у истој кући спавали Стеван Перовић Цуца и Хасан Куч, још док је била ноћ и примицало се јутро, на врата је закуцао један човјек. Пробудили су се оба двојица, а и остала породица Хасана Куча. Изашао је Хасан да отвори врата, а за њим стајао Стеван — видјели су насмијаног Хакију Мухамеда Фуада Копрлију, који им се на некакав чудан и необјашњив начин подвукао под кожу, направио великим пријатељем и другом. Ближи од јаке за вратом, иако је Расим Унуаслан поручивао Хасану да се према том скорашњем потурчењаку држе опрезно. Насмијан, свечано одјевен — с ахмедијом око главе, бистрих и раздраганих очију, умиљат и ведар, широка и дубока срца

као Лим у Беранама без којег не би могао да живи ниједан Васојевић, јер га доживљава као вену кроз срце, као најбистрију и најслађу воду на свијету и захваљује се богу што им је такву воду подарио, завикао је:

— Муштулук, Стеване, муштулук!

— Какав муштулук?

— Дошло писмо од књаза Данила. Муштулук! Све твоје жеље прихвата. Благо теби. Ако ништа, прими ме за курира.

— И за муштулук си — рече Стеван, загрлише се и изљубише, братски погледаше и не заборавише да то ураде и са Хасаном.

Хасанова мајка их позва на кафу, али Хакија Мухамед Фуад Копрлу свечано, прерадосно и раздрагано рече да за то нема вакта, јер одмах треба да иду код великог везира који је подранио и чува књажево писмо. Жели од тога да направи свечаност, да га сердару предаде у присуству српског капућенаје Петронијевића, његовог најповјерљивијег секретара Момчила Тарабаковића и руског секретара или конзула Новикова. А може с њима и Хасан; лијепо — они су браћа, сваког дана се такве ствари не дешавају.

И Хасан упита:

— Што тако рано?

— Велики везир има хиљаду посјета, обавеза, долазница с разних страна свијета. Овај красни, велики — хазрети петак је одабрао да започне с уручивањем Даниловог писма — пуномоћије Стевану, којег толико воли и муштулукција, доносителъ најрадосније вијести и усрећитељ Андријиног и Маријиног сина, а Његошевог сестрића.

И само што је испушио цигарету дувана и попио шербет са Хасановом мајком Пашемом, Стеван и Хасан се обукоше најсвечаније и као сватови изађоше с Хакијом Мухамедом Фуадом Коприлијем. Ишли су сокацима, скретали лијево — десно и на Баиру Бујукдерском сretoше се и срдечно изруковаше: Стеван Перовић Цуца, Петронијевић, Тарабаковић, Хакија Мухамед Фуад Копрлу, Новиков и Хасан Куч. Не стигоше ни да се упитају за здравље, како су спавали, на какав су важан посао кренули код великог везира.

Стеван је за главу већи стајао између њих у лијепом, позлаћеном црногорском одијелу, накривљене капе као витез каквог до тада није виђао Цариград. Кренуше — Хасан Куч Стевану с лијеве стране; они други с десне и лијеве. И сасвим неочекивано два просјака — понизне и снисходљиве особе, офуцана, у одијелима од разних крпа, необријани и јадни. Божјаци — невољници, забалављени и јадни, стадоше испред Стевана Перовића Цуце — проговорише на драгом српском језику, затражише милостињу. Нешто га забоље за тим јадницима — помисли да би могао о њима и пјесму да напише — да се елегично изјада како се и у Цариграду, али најчешће код просјака и хамала, носача, чује лијепа српска ријеч. Обадвојици даде по дукат, што учини и Хасан Куч, што кренуше и други око њих да им удијеле макар и коју ситну пару. Ако ништа друго, оно образа ради и Стевана који је то први

учинио. Неочекивано — као да гром загрмје из ведрога неба, онај крупни просјак, испод прња и хиљаду закрпа на одијелу, потеже револвер — малу пушку, гађа двапут у Стевана, сина Андријиног и Маријиног.

Стеван паде, а Хасан Куч потеже револвер и стиже само да повиче:

— Шта урадите од човјека? Мајку вам вашу...!

Међутим, онај други први погоди Хасана Куча, софту, студента из Подгорице и њих двојица се нађоше као брат до брата...“

Треба рећи да овдје има одређених одступања и разлика у односу на оно што су историчари записали. Калач рецимо тврди да се догађај збио 11. јуна у праскозорје, а историчари да се то догодило дан раније око девет сати увече. Било како било, Стеван Перовић је убијен у Цариграду, а као убице су означени поп Јоко Кусовац и извјесни Андрија Смоковац.

Користећи већ споменуто Стеваново покајничко писмо, књаз Данило је покушавао и упињао се да пред Европом докаже да није имао разлога и да није умијешан у ликвидацију најпознатијег и најконтраверзнијег црногорског емигранта за којег је у почетку тврдио да се преко ујака Пера Томова покушава убацити у трку за црногорски престо тако што би га ујак посинио и на њега пренио династичка права, а потом да га жеља да сједне на столицу Светог Петра и Његоша није мимоишла ни након Перове смрти пошто је за ту ствар нашао помоћнике и савезнике у Бечу и Цариграду.

Књаза Данила није могла опрати ни гора ни вода, не само због тога што је кроз размјену повјерљивих дипломатских порука сва Европа, знатно прије атентата, не само знала да су Стевану Перовићу избројани дани него и ко је тачно одређен и са Цетиња упућен као егзекутор у Цариград. А сви покушаји правдања књаза Данила су пали у воду кад се поп Јоко Кусовац убрзо послџе атентата, сигурно не без нечије велике и свесрдне помоћи и у Цариграду и потом цијелим путем до под Орлов крш, појавио на Цетињу и кад га нико није упитао ни гдје је био.

У народном памћењу је, међутим, остало сачувано занимљиво и, чини се, доста увјерљиво и вјеродостојно предање о овом догађају, односно о томе како је дошло до свега, како се књаз Данило определијелио и наговорио попа Јока Кусовца да се прихвати тог невитешког чина и каква га је потом судбина стигла. Објављено је у Антологији црногорских анегдота коју је приредио Радосав Меденица (издање „Графичког завода“ из Титограда, 1967. године):

„Кад је умро владика Раде, у Црној је настала очајна борба око пријестола. Највише су се истицали Перо и Ђорђије, браћа Владичина. Они су били за теократску владавину. Књаз Данило је немилосрдно гонио и убијао све своје противнике. Један од претендената на црногорски престо бјеше и сестрић владике Рада, Стеван Перовић из Цуца, најљепши и најученији Црногорац свога доба. Књаз Данило је хтио пошто-пото да га смакне. Знао је за тврди карактер и одлучност јуначког попа Јока Кусовца.

— Попе Јоко, би ли ти све извршио што бих ти ја наредио?

— Бих, господару!

— Би ли ти жртвовао своју главу за добро свога господара и Црне Горе?

— Бих, да их имам десет.

— Е кад би, одржи своју ријеч: имаш да убијеш човјека.

— Вала, господару, кад сам се изрекао, немам куда натраг, па да ми речеш да убијем самога себе или свога рођенога брата, не враћам своју ријеч.

— Ни тебе, ни брата, него мога душманина, Стевана Перовића.

— А што ме нагрди, господару, од вишњегга бога платио, а да ли не знаш да ми је Стеван школски друг и причесни побратим?

— Ако ћеш лагати ја те нећу трагати.

— Ни ја ни ико мој од Косова до данас није лагао. Одржат ћу ти ријеч, па макар без главе остао, као што ћу без душе.

Са попом Јоком дошли су једнога дана у Цариград, гдје је Перовић стално боравио, и Андрија Смоковац и Крсто Приморац из Спича. Дуго су вребали док су успјели да Перовића убију. Кад се врати поп Јоко на Цетиње, књаз Данило га упита:

— Уби ли, попе Јоко, Стевана Перовића?

— Убих, господару, свога побратима и своју душу.

— За то ћу ти дати сердарство.

— Сердарство ми можеш дати, али се ја с њим не могу зорити, јер си ми оба ока затворио.

Зна се да поп Јоко више никад није излазио из своје куће до године 1858, за вријеме битке на Грахову. Тада је нарочито пошао да погине у боју. Зрно му је пребило ногу. Његов јуриш сљедовали су и његова браћа. Иво Мићков Кусовац посјекао је том приликом пашу. И послјије граховске битке поп Јоко је самог себе затворио у кућу. На самрти је рекао:

— Осрамоти ме књаз Данило, дабогда умро од исте чаше од које и Стеван.

Тако је и било.“

Нема никакве сумње, ова у цјелини цитирана „народна варијанта“ погибије Стевана Перовића Цуце само је доказ колико ни народ црногорски није одобравао тирански поступак свога господара. У неку руку разумије, налази неко оправдање чак и за подмукли и невитешки чин, срамотну улогу неке врсте плаћеног убице коју је одиграо поп Јоко Кусовац, али ничим не оправдава поступак његовог налогодавца, књаза Данила.

Прича о Јоку Кусовцу се нашла и у књизи Марка Вујачића „Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци“. Она се, у суштини, не разликује много од народног предања које је записао Радосав Меденица, али има неких појединости због којих заслужује да се нађе у овој књизи.

Вујачић најприје објашњава да поп Јоко Кусовац, прво као стотинаш једне љуботињске чете и четовођа на подручју Зете и око Скадарског језера, а

касније и као сердар љуботињски, „није узмицао најбољим црногорским јунацима.

Кад му је књаз Данило од њега затражио да у знак вјерности и оданости убије Стевана Перовића Цуцу, Кусовац се згрануо:

– Зар њега да убијем, господару!? Па он је владин сестрић и једна од најумнијих глава црногорских. Са Стеваном сам заједно ишао у школу и заједно се на Цетињу у играма натјецали. Шта се то помеђу вас збило, господаре, да мора главом платити?

– Није помеђу нас, попе Јоко – на то ће књаз – но помеђу њега и Црне Горе: сад је у Цариграду и све чини да јој напакости. Сипљући ватру на мене, он, несрећник, не зна да сипље и на Црну Гору. Поручивао сам му да се окане тога посла, али њега не држи памет, него носи вјетар: што га тамо у свијету више слушају, подстичу и подгаркавају, то се он више узноси, умишљајући да ће једног дана засјести на црногорски пријесто:

– Ма не може бит, господаре – опет ће Јоко – не чини то Стеван нидабог!

Чини, Јоко, чини – рећи ће књаз – и ако га не спријечим у томе још ће веће зло нанијети и мени и Црној Гори, него хоћеш ли се ти држати ријечи коју си ми дао?

Јоко је и у причи Марка Вујачића, баш као што вели народно предање, тешка срца пристао, проклињући господара што га гура у тако нечасни, срамотни злочин.

По повратку Јока Кусовца на Цетиње из Цариграда након извршеног атентата, на питање књаз Данила да ли је извршио задатак, одговара:

– Убих, господару, и жали боже онаквог делију. Себи си скинуо душманина а мене си оба ока извадио.

Потом се потпуно повукао и затворио у кућу, а кад би му дошао ко од пријатеља и запитао га шта се то са њим дешава да не излази, понављао би:

– Осрамоти ме књаз Данило, дабогда умро од исте чаше од које и Стеван!

„Пред Граховску битку – пише даље Марко Вујачић – кад је чуо да се Хусеин-паша креће на Црну Гору, Јоко се лијепо опреми и са својим Љуботињанима пође на Грахово. Први је кренуо у јуриш и први се тешко ранио, али га смрт, коју је дозивао, овога пута није хтјела да узме.

Са бојишта су рањенике носили у Црну Гору – да се лијече код својих кућа. Пред саму ноћ стигну носила пред кућу сердара Андрије Перовића. Војници упитају могу ли преноћити са рањеником. Мара, сердарева жена, изађе пред њих и упита како се зове рањеник. Кад јој рекоше да се зове Јоко Кусовац, она се занесе тијелом, али се брзо прибра и рече:

– Сретње ти ране, јуначе!

Није се двоумила већ нареди снахама да спреме кућу и преноћиште за граховског побједника, а она приђе носилима и поможе војницима да се рањеник добро смјести. Гледала га је и мислима на трагичну смрт свога сина Стевана, младог пјесника, кога је овај исти јунак са Грахова, из потаје, у сред

Цариграда убио. У њеном срцу поново се разгори стара незалијечена рана. Сузе су саме навирале и текле низ измучено лице. Рањени Јоко примијети да ова гостољубива и поштена жена за нечим великим оплакује, па упита:

– Каква ти је, сестро, голема невоља, те лијеш сузе без престанка?

Мајка Стеванова ништа не одговори, но се подиже од постеље и изађе напоље да више куће, на каменој литици, проведе ноћ у оплакивању свог сина.

Рањени Јоко се окријепи, превијен и угошћен у кући Перовића. Али кад сазнаде у чијем је дому починуо, би му то теже но рана коју је у боју задобио. Јер бол од тјелесне ране испуњаваше га поносом јунака, а бол што се налази у дому мајке чијег је сина убио и којој је до смрти највећу рану задао, раздираше му срце. Сву ноћ је јечао и Стеваново име спомињао, кунући књаза.

Изјутра, кад су га изнијели из куће да га носе у Љуботињ, Јоко се, гледајући Мару, придиже са носила и рече – да га сви чују:

– Опрости ми Стеванова мајко! Ја сам убио Стевана, а мртви Стеван ће, дао бог – убити мене!“

И Марко Вујачић потврђује да је поп Јоко Кусовац умро неколико година послје Граховске битке, али је живио у кући, потпуно повучен и у осами, стално јадикуюћи због онога што је учинио и кунући књаза који га је осрамотио.

Марија, херој-мајка је поживјела знатно дуже, а кад је умрла, сахранили су је у цркви на Трешњеви и ено јој надгробне плоче и данас на поду испред олтара. Био је то, изгледа, и једини случај да је жена вјечно починула у цркви, испред олтара, а на надгробној плочи пише: „Овдје почива храбра Марија Андрина, а сестра владике Рада Петровића, 1876.“

Убиство Стевана Перовића Цуце у Цариграду, догодило се, иначе, у, по много чему најнезгоднијем часу за књаза Данила. Он се само мјесец дана прије тога вратио из Париза гдје је током двомјесечног боравка постигао завидан политички успјех и стекао важну наклоност Наполеона Трећег. У тој ситуацији му је добродошло све што је могло бити потврда ослањања на Француску и поштовања њеног политичког утицаја.

Зато му је, рекло би се, добродошла и афера са Луком Радоњићем, која је избила на Цетињу за вријеме његовог боравка у Француској престоници. Радоњићеве наводне превратничке намјере и сан о престолу под Орловим кршем, војвода Мирко је доста успјешно повезао и са омраженим руским конзулом у Дубровнику Петром Николајевичем Стремоуховим, а доста основану сумњу је бацио и на аустријског окружног поглавара у Котору, Дојмија, тим више што је Дојми пружио уточиште Ђорђију Петровићу (он се затекао у Котору кад је афера објелодањена), његовим рођацима Машану, Крсту и Вуку Петровићу и књажевом личном секретару Милораду

Медаковићу, који су побјегли из Црне Горе чим су сазнали да је Лука Радоњић ухапшен и оптужен за покушај свргавања књаза Данила.

Тако је једним метком убио два зеца: искористио је прилику да изравна рачуне са својим љутим противницима на Цетињу, али и да својим главним пријатељима Французима увјерљиво докаже да му, сем Турака, о глави раде и Руси и Аустријанци.

Ђорђије Петровић се у то вријеме нашао у Котору и ту је сазнао за хапшење Луке Радоњића. Увиђајући, ваљда, да је враг однио шалу, он је одлучио да ту и остане и не враћа се на Цетиње. Затражио је политички азил, а одмах потом са Цетиња су к њему добјегли и његови блиски рођаци Вуко, Машан и Крсто Петровић, као и Машут Милић и секретар књаза Данила, Милорад Медаковић.

Књаз Данило као да је то једва и дочекао. Чим му је стигла депеша да је на Цетињу откривена завјера и припремана побуна, истог часа је наредио да се породица Ђорђија Петровића прогна са Цетиња и из Црне Горе, да се његова имовина конфискује, а Ђорђије и Милорад Медаковић раскринкају и пред народом огласе као издајници који су добили силно благо да буне народ против књаза.

Ђорђије Петровић и Милорад Медаковић су убрзо из Котора отпутовали у Беч гдје их је примио тамошњи руски представник, који је изразио безрезервну заинтересованост Русије за устанак у Црној Гори и обећао финансијску и сваку другу помоћ устаницима, а Ђорђију Петровићу и политички азил у Русији, уколико устанак случајно не би успио.

Но, војвода Мирко није допустио никаква изненађења. Ставио се одмах на чело Сената и у коријену сасјекао и сваку помисао о устанку.

На другој страни потпуно је изоловао и онемогућио и сваки утицај одбјеглих коловођа побуне, па је на крају од свега испало само то да је руски конзул у Дубровнику Стремоухов добио премјештај чим су руски планови пали у воду.

Тиме је пропала и потоња нада Ђорђија Петровића да ће се некако домоћи црногорског престола и он се, разочаран, скрасио у Задру, гдје је и умро десетак година касније.

(Књаз Данило је, иначе, поводом женидбе помиловао све политичке противнике изузев Стевана Перовића Цуце и Мила Мартиновића, старог и угледног сердара, који је под старост морао да бјежи и напушта Црну Гору:

„Ко би гођ дознао да се стаје са сердаром Милом и са Стеваном Цуцом — пријети књаз — на исти ће начин обршити какогођ и они и биће сваки лишен својега живота...“)

У овој афери је кључну улогу, изгледа, одиграо млади његушки капетан Машо Врбица, којему ће то, по свој прилици, бити одскочна даска до високих и важних положаја у књажевини, не само за владавине књаза Данила него још више за владавине његовог насљедника књаза и краља Николе.

Имао је само деветнаест година када га је, као комшију са Његуша, пријатеља и ватреног присталицу, књаз Данило упутио у Петроград да о трошку руске царске куће учи артиљеријску школу. Кад се двије године касније, по завршетку школе, вратио у Црну Гору, књаз га је одмах заглаварио и поставио за капетана на Његушима, што је, ван сваке сумње, било једно од најважнијих и најповјерљивијих капетанских мјеста у књажевини. Његуши су, поред тога што је у њима био коријен династичке лозе, били тврда бусија на граници према Аустрији, извидница и осматрачница над Котором са које је ваљало мотрити на опасну књажеву опозицију која је умакла и склонила се у которским бедемима.

Машо Врбица се у томе показао и вјешт и агилан преко сваке мјере јер је за кратко вријеме успио да организује цијелу мрежу шпијунаже тако да је у сваком тренутку знао гдје се ко од књажевих противника налази, шта ради и шта смјера, и о томе одмах јављао књазу Данилу или војводи Мирку. Моћ те шпијунаже је нарочито дошла до изражаја управо у поменутој афери са Луком Радоњићем. Тачније, Машо Врбица је одиграо главну улогу у разбијању моћне и утицајне групе црногорских емиграната у Котору са Ђорђијем Петровићем и књажевим личним секретаром Милорадом Медаковићем на челу, а са њима је пострадао и руски конзул у Дубровнику Стремоухов.

Кад су жбири из Котора дојавили како се тамо кује план за преврат на Цетињу и закњаживање Луке Стеванова Радоњића, изданка познате гувернадурске куће, у договору са војводом Мирком, Машо Врбица је, тобож, емигрирао са Његуша и прикључио се „завјереницима“ у Котору. Они га, по прилици, радо дочекали: није шала да један племенски капетан, и то његушки, окрене леђа омраженом подловћенском господару. Како је и очекивао и желио, од првог дана је задобио њихову наклоност и пуно повјерење, а он се није задовољио само тиме што је дефинитивно утврдио ко су коловође побуне, већ је, по наговору са Цетиња, настојао да у све увуче и до гуше уплете и конзула Стремоухова за којег се знало да није наклоњен црногорском књазу – да одатле крећу рђави абери који о књазу стижу на руски царски двор.

Обузети мржњом према књазу Данилу и његовом опаком брату, „завјереници“, па ни сами конзул Стремоухов, нијесу ништа посумњали, чак ни кад је Машо Врбица предложио да са Луком Радоњићем, бајаги тајно, крене у Црну Гору да на лицу мјеста извиде прилике и расположење народа за њихов наум, да искористе одсуство књаза Данила, који је у то вријеме био у Француској и преотму му престо без зрна барута и капи крви.

„Бунтовници“ се, по свему судећи, нијесу дозвали памети и схватили какву игру игра Машо Врбица ни када је са Цетиња стигао глас да је завјера откривена и да је Лука умјесто на престо, сјео на оптуженичку клупу, односно завршио у тамници, јер је Машо Врбица и послјије тога још неко вријеме успјешно изигравао књажевог љутог противника све док није видио леђа

конзулу Стремоухову. Он је смијењен и повучен из Дубровника због очигледне и непобитне умијешаности у ову превратничку аферу и покушаја свргавања црногорског књаза, владара који је уз пуну подршку и благослов руског императора сјео на црногорски престо.

Машо Врбица се тада вратио у Црну Гору на велика врата, кратко још посједио на капетанској столици на Његушима, а потом га је књаз, у знак захвалности за учињене услуге, наградио унапређењем у чин главнокомандајућег црногорске артиљерије. Тај вјетар ће снажно дувати у једра Маша Врбице и након погибије књаза Данила и пресудно утицати на његов метеорски успон и утицај у власти јер је и књаз Никола, очигледно, одмах увидио његове способности и његову спремност да учини што други не могу, неће или не смију.

Громовити војвода Машо, „велики љубитељ тајни“, догурао је до функције првог министра унутрашњих дјела Црне Горе, али се исто тако показао и као изузетно вјешт и способан организатор у пословима баратања са новцем и свим што новац доноси. Био је главни човјек за снабдијевање и финансије у великим подухватима изградње путева и других објеката по Црној Гори, што је вјешто и без великих скрупула искористио и за лично богаћење, дотле да је у једном тренутку постао један од најбогатијих па тиме и најутицајнијих људи у књажевини.

Ту је негдје пукла тиква и дошло до сукоба између Маша и суревњивог књаза Николе, који је кулминирао деведесетих година деветнаестог вијека одласком Маша Врбице из Црне Горе. Скрасио се у Босни гдје је као изгнаник, осиромашен, напуштен и заборављен, умро 1898. године, а слава и богатство су нестали оним истим ђавољим путем којим су и дошли: „За педесет година – како вели историчар Живко Андријашевић – нестало је и војводиног мушког потомства и свега што је био стекао и наслиједио...“

Заслијепљен силном мржњом према Стевану Перовићу Цуци и жељом да му се немилосрдно освети, књаз Данило је, изгледа, повјеровао да ће и његову главу моћи натоварити у прћију грехова које је афером око превратничке завјере већ натоварио Русији и Аустроугарској. Повјеровао је да је управо то тренутак кад свом сестрићу може скинути главу без икакве опасности да сумња може пасти на њега. У том увјерењу, чини се, највише га је учврстио сам Стеван Перовић.

Књаз Данило је, по свој прилици, био убијеђен да у џепу држи необориви алиби, да писмо, покајничко и мирољубиво, које му је тих дана приспјело из Цариграда од Стевана Перовића Цуце, развијава сваку сумњу да он више има било каквог разлога да жели његову смрт.

Ако је уопште и размишљао о посљедицама тог чина, жестоко се прерачунао и преварио, опасно угрозивши своју позицију, чак и код најоданијих пријатеља Француза, а његови противници су, као да су нешто тако једва и дочекали, гракнули у глас на његово тиранство и самовлашће.

Занимљиво је да чак ни упорни и неуморни Душан Вуксан, баш као ни историчари новијег доба, нијесу о том догађају, његовом одјеку и посљедицама, нашли много писаних докумената. Од свега је најзанимљивије једно писмо књаза Данила упућено француском министру иностраних послова, Валевском, које је Душан Вуксан објавио у „Записима” 1937. године. Из њега се јасно види не само покушај правдања пред Французима, него и сва његова безочност и бескрупулозност коју је испољавао у обрачунима са противницима:

„Господин Екар причао ми је о гласовима, који се шире по Цариграду — пише књаз Данило Валевском. — На мог рођака Перовића Цуцу почињен је атентат. У интересу, који је лако схватити, настоји се да се прикаже да сам ја виновник тог убиства и да се тај несретни случај искористи на моју штету. Ја сам о овом случају писао господину Турневилу, али како ми нијесу познати детаљи овог случаја, не могу друго него да протестујем против ове мрске оптужбе и да с индигнацијом одбијем од себе свако учешће у овом мучком убиству. Кажу, да је Перовић Цуца на неколико дана прије смрти био депешом опоменут из Беча, да се чува изасланика који су пошли из Црне Горе, да га убију. Кад је Цуца погођен из пушке, он је, природно, приписао своју смрт књазу Данилу; те му је ријечи диктовало сјећање на примљену опомену. Ето, на тој опомену, која је дошла из Беча, оснива се оптужба. Аустријска влада, када је већ тако добро обавијештена, мора знати како и од кога је дознала за тај пројекат мучког убиства. Али није интерес, да се задовољи правда, за чим иду у овој политици Аустрија и Русија, то је нападај, које оне управљају против мене. Оне хоће да ме привуку к себи, да ме компромитују у очима Његовог Величанства Цара и да изгубим Његову заштиту, отуда те инсинуације, сав важни интерес, који ја тобоже имам од смрти овога несретнога Цуце и узнемиреност у коју ме бацају тобожња његова права на престо црногорски. Ја сам владу наслиједио законито по тестаменту (којега је један примјерак предан тадањем руском конзулу у Дубровнику г. Гагићу) и изјавама владичиним, које је он дао у више пута по обичајима пред Сенатом и народом. Мој стриц Владика Петар II, остављајући мене за насљедника вршио је иста права, којим се је у његову корист служио Петар I и моји претходници, почевши од године 1697, а поврх тога власт се са мнош поново вратила на старији огранак породице Петровић. Кад је умро владика Петар II, ја сам био у Бечу, откуда сам се сам вратио, да преузmem нашљедство. Моји стричеви Перо и Ђорђије и остали чланови породице Петровића нити могаху, нити су се томе опирали, пошто је владичин избор нашљедника био већ одавно познат свој Црној Гори. Његово Величанство Цар Никола 1852. и Његово Величанство Цар аустријски 1853. признадоше ме. Послије рата с Омер пашом мој стриц Перо као данас стриц ми Ђорђије хтједе да ме збаци с престола и увуче у своју странку Перовића Цуцу, свога сестрића. Пошто Перо није имао ђеце, обећа Перовићу, да ће га прогласити својим нашљедником. На тај начин побуни се

против мене Перовић Цуца, да би довео Пера на власт, а не да тражи своја лична права, јер је добро знао, да његово сродство с Петровићима по женској линији није било довољно, да му да право да истиче своје претензије на престо црногорски. Он је тежио за посињењем за избором Периним, што би му у случају успјеха дало једину титулу, коју би могао супроставити правима деветорице Петровића, колико их сада има. Претензије, дакле, мога рођака биле су непознате у Црној Гори. У осталом и он сам признао је ништавост улоге, коју су му дали да игра у иностранству, јер ме у писму од 12 маја, непосредно прије његовог убиства, молио, да заборавим прошлост, да га сматрам за вјерна поданика и искрена рођака. Коначно, нудио ми се да буде мој отпрачник послова у Цариграду. Ови његови осјећаји и предлог, којим се завршава писмо (које ми је част послати Вашој Преузвишености) показују природу одношаја, који су се од себе почели успостављати између нас и породице Петровића према Порти. Озлојеђен претендент ни под који начин не би тражио од свога противника улогу отпрачника послова при једној држави, која га признаје. Напокон, зар сам се ја требао бојати, да ће Porta признати Цуцу и дати му војску против Црне Горе, кад ја стојим под заштитом Царевом и везан сам с уговором с Портом. Чим ми је господин Екар саопштио вијест о убиству Цуцину, одмах сам послао у Цариград Хрватбашу, поглавицу црногорске насеобине у Цариграду, а који је тада био у Црној Гори, с налогом да са свим својим силама помогне полицију у истрази. Ако ја и протестујем пред Вама, господине грофе, то није стога, што бих се ја бојао, да бисте Ви повјеровали овим клеветам, већ ми је стало до тога, да Вам покажем, колико ми је стало, да из Ваше свијести избришем ма и најмањи неугодни утисак и колико ми је за срце прирасло Ваше поштовање.“

Књаз Данило је, изгледа, стварно и успио да избрише „неугодни утисак“ који је догађај у Цариграду створио на париском двору — тако је барем књазу јавио његов лични пријатељ Екар, француски вицеkonzул у Скадру. Наводно му је Валевски рекао да књажево писмо, нарочито приложена копија писма Стевана Перовића Цуце, доказују да он нема везе са атентатом. Рекло би се да је све то ипак била дипломатија јер све је падало у воду пред необоривим доказима који су убрзо испливали на површину.

Наиме, и дипломате великих сила, и цариградска полиција, да се и не говори о књажевим доглавницима, па и народу црногорском — сви су знали да је главни извршилац господарева злочиначке воље поп Јоко Кусовац који, притиснут грижом савјести и кајањем, ни сам то од почетка није крио. Но, сем кајања и тих личних траума и несаница, поп Јоко и његови помагачи нијесу имали других невоља. Напротив, за учињено „јунаштво“ у Цариграду добили су од господара и дара и аферима.

О томе је у својим „Мемоарима“ краћи запис оставио и Симо Поповић. Из њега се лако закључује како је и колико књаз Данило безочно лагао у већ цитираном писму француском министру Валевском:

„Књаз је чешће по на њеколико дана излазио љетски на Ловћен и на Његуше, а зимски на Ријеку (*Црнојевиха, прим. Б.С*), а оданде на Вир (*Вирпазар, прим Б.С*) и на Орју Луку — пише Поповић о томе гдје се и како одмарао књаз, односно краљ Никола. - На Ловћену није имао тада куће, те је почивао под буквама у дебеле хладовине, или кад би на дуже пошао, под шатор, а на Његушу код свога рођака Ђура Петровића докле је оградио дворац на мјесту, ђе је била стара поземљуша у којој се родио. На Ријеци је одсједао на мостини: Тако се звала кућа крај моста на ријеци, која је била књаза Данила, па је он дарова попу Јоку Кусовцу, што је по његовој наредби поша у Цариград и тамо убио Стевана Перовића Цуцу, сестрића владике Рада. Стеван је био образован човјек, а растом и љепотом исти владика Раде. И пјесник је био. Њеке пјесме су му штампале и много личе владиним. Књаз Данило је послао да га убију што је, кажу одио за пријестолом црногорским. Погинуо је увече у Пери, шетајући под руку са својим пријатељем Новиковом, секретаром руског посланства, а доцније познатим послаником руским. Прича ми је Митрополит Сава Косановић (*митрополит дабробосански и књижевник, прим Б. С*), да му је Новиков у Цариграду последије толико година са великијем узбуђењем говорио о томе догађају, да је Новиков волио и јако цијенио Стевана Цуцу, а ужасно мрзио Књаза Данила због тога убиства, па је ту своју мржњу пренио и на Књаза Николу, чему је можда допринијело ново убиство у Цариграду, ускоро последије онога.“

Овдје Симо Поповић открива нови злочин попа Јока Кусовца којег је, пошто је огрезао у крви и гријеху, умрио искористити и књаз Никола у обрачунама са својим противницима и дужницима. Војвода Симо Поповић, угледник и штићеник краља Николе, који сигурно није имао никаквих личних разлога да своме господару придода и притовари било шта више од онога што је било и како је поступао, пише и о злочину који је он наручио и преко попа Јока Кусовца извршио у Цариграду:

„Исти Кусовац са Мићом Газиводом — пише даље Симо Поповић — убио је њекога Добрљанина, који је г. 1862. гађа књаза на границу више Цетиња и ранио му коња под њим. Добрљанин је побјегао у Скадар, а оданде у Цариград ђе га је стигла Књажева освета. Изасланици књажеви оба пута измакли су поћеру турске власти, а Књаз је њих и њихово потомство вазда добро држао и помагао за оне услуге. Зато су Кусовци даровану им кућу 'на мостину' држали вазда на расположење Књажево. Он је више пута, с Књегињом и ђецом, проводио сву зиму на Ријеци, излазећи често, шетњом или ловом низ ријеку до скадарског језера...“

Ово доказује да краљ Никола није књаза Данила, како каже војвода Симо Поповић, „обожава и узносио мимо људе“ само зато што му је био стриц и што је наслиједио његов престо, већ што је слиједио и његову тиранску владавину.

А да се убиство „њекога Добрљанина“ у Цариграду заиста и догодило, потврђује и један пасус из мрачне памфлет-књиге коју је припремила и објавила црногорска емиграција 1898. године. Тамо се књазу Николи, поред осталог, на душу ставља и ово:

„Преко војводе Ђура Матановића, односно Мића Газиводе, мучки сте у Цариграду убили Сава Радоњића са Липе добрске, разумије се и њега као атентатора на Ваш живот: Ђавола! Атентатори са сваке банде (стране) као да се цио свијет завјерио да Вас убије! Збиља ни да сте какав велики муж, као, не буди речено, Бонапарта или Гарибалди. Висости, какво је Ваше зечје срце, добро је што смијете изаћи и под тај бријест, колико бар да ноге отегнете!“

Овдје се не спомиње име попа Јока Кусовца тако да је неизвјесно да ли је тачна она тврдња војводе Сима Поповића, упркос неспорне чињенице да је он био далеко објективнији и непристраснији хроничар и свједок догађаја из тих времена, да његова сјећања нијесу оптерећена силном мржњом и злбом која куља из сваке ријечи књиге коју је припремила црногорска емиграција у Београду.

Изгледа да нема сасвим поузданог податка ни када је поп Јоко Кусовац умро, али је извјесно да је то било недуго послје граховске битке у којој је био тешко рањен. А сем горког кајања и клетви на рачун књаза Данила који га је „ухватио за ријеч“ и гурнуо у подмукао и нечасан злочин, у предању је — ваљда као опомена како завршавају слуге и извршиоци туђе воље — остала прича како су оног истог дана када је умро поп Јоко Кусовац са двора стигли покписари и узели натраг сабљу и коња које му је господар даровао, поред осталог, и за успејшно обављани задатак у Цариграду.

У трагању за цјеловитом истином о догађају који се 10. јуна 1857. године одиграо на Баиру бујукдерском у Цариграду, пажње је вриједно и оно што је крајем прошлог вијека о свему писао Новица Перовић, Стеванов брат, упркос свим резервама и сумњама у његову објективност (Стеван Перовић је, иначе, како тврде неки његови биографи, имао шесторо браће, а сем Стевана којег је посебно особио, Његош је у Русију на школовање слао и његовог брата Петра.)

Поред несумњиве љубоморе коју је сујетни и комплексима физичке неугледности оптерећени књаз Данило испољавао према стаситом и сваком љепотом обдареном Стевану Перовићу — уз то и најученијем Црногорцу свога доба — било је, како тврди Новица Перовић, неких сасвим конкретних разлога за мржњу и раскол до ископања међу њима.

Наиме, Новица Перовић доказује да је до првог сукоба и разлаза дошло због некаквих пара. Наводно, Његош је за живота уложио 50.000 форинти у бечку банку и оставио аманет да добит од тих пара иде сестри Марији и зету Андрији, Стевановим родитељима, а по њиховој смрти да се тај новац подијели народу црногорском. Расипни и на пару поклапни књаз је настојао

да се некако домогне тих пара, па је, изгледа, почео наговарати Стевана да му уступи Његошево заложно писмо на основу којег се паре могу подићи у банци, уз обећање да ће благо подијелити.

Новица Перовић тврди да је Стеван пристао да уступи Данилу ујаково писмо и омогућио му да се домогне пара, али књаз потом није испунио дато обећање — Стевану није дао ни гроша већ га је прогласио „правим отровом за Црну Гору“.

Увријеђен таквим књажевим поступком, Стеван је потом сасвим окренуо ћурак и почео да улази у отворени и све оштрији и немилосрднији сукоб с њим.

О овим Његошевим парама као разлогу раскола између Стевана Перовића – Цуце и књаза Данила говори и анегдота коју је записао Чедо Баћовић зборнику о Петровићима – Његошима:

„Кад се владика Раде лијечио, остави своме зету Андрији Перовићу и својим сестрићима у Банак Бечки форинти 50.000 и рече:

– Ево ти то, Андрија, даривам да се имаш нашто издржавати, е ако ја умрем, тебе ће влада црногорска помрзјети. А Марији, својој сестри, остављам у тестамент да јој иде из касе по 700 форинти.

И рече још:

– Ко развали овај тестамент, од њега не остало трага!

Па су га развалили и одузели јој од плате годишње по форинти 500, а давали су јој по 200 форинти док је умрла.

Послије рече књаз Данило Стевану, сину Андријину, а сестрићу владичину:

Дај ми, Стеване, оно писмо од онијех новаца те ти је оставио ујак у Банак Бечки, да их донесем и да их подијелимо. Задајем ти божју вјеру, ти ћеш бити иза мене најстарији у Сенат, док сам ја жив...

А Стеван помисли да ће бити истина и повјерова се на божју вјеру и даде му писмо и он паре донесе. Па му Стеван заиште пола пара, као што му је рекао, а он му одговори:

– Ја ти не знам ништа, ни мислим за то!

Тада Стеван виђе е га за све превари и отиде са својим ујацима Пером и Ђорђијем у Котор, и ту стану неколико, док их прими влада аустријска...“

А што се, пак, тиче самог атентата и атентатора на Стевана Перовића Цуцу, свакако је занимљиво и оно што је о томе написао један од потомака попа Јока Кусовца, Нико Кусовац, „сердар-бригадијер у пенсији“. Он је у „Записима“ 1931. године устврдио да се живо сјећа одлазака попа Јока у Цариград. Наводно, поп Јоко је тамо први пут повео 300 Црногораца на зараду, па кад је сазнао да се у древној престоници на Босфору налази његов побратим и школски друг Стеван Перовић, одмах је почео да кује и плете паклену завјеру. У то крваво коло је уплео и Андрију Смоковца (он му је био десна рука пошто је говорио неколико језика) и неког Крста Спичанина.

Кад је све утаначио и испланирао, поп Јоко је пожурио натраг на Цетиње да добије благослов од господара. Око тога, по прилици, није затрајао па се убрзо поново обрео у Цариграду и остварио скројени план.

Нико Кусовац у том напису објашњава и како су атентатори успјели да умакну из Цариграда након почињеног злочина на Баиру бујукдерском. Наводно, књаз Данило је, чим му је стигао глас да је Стеван убијен, преко неког Зеновића из Петровца на мору, организовао пресретање „Лојдовог“ брода на пучини, прије уласка у барску луку гдје је атентаторе чекала полиција. Заповједник брода је добро потплаћен да би допустио искрцавање Кусовца и дружине и тако су се они чамцем домогли обале и слободе, гдје их је чекала и заслужена награда: Смоковцу и Спичанину је књаз Данило додијелио неку земљу, паре и оружје, а попу Јоку Кусовцу приде чин сердара од Љуботиња „за награду јунаштва и улоге принесених отачаству своје и вјерности и оданости нашем Књажевском Височанству“, како пише у указу књаза Данила у којему се још напомиње да сердарство остаје насљедствено у породици „занавијек“ (то „занавијек“ је, како је већ речено, трајало само док је поп Јоко био жив).

А колика је стварно била мржња књаза Данила према Стевану Перовићу Цуци, колико ту мржњу није могла стишати ни њихова блиска родбинска веза, чак ни Стеванова смрт и подмукла ликвидација у Цариграду, највише говори Данилово понашање послјије атентата у Цариграду.

Док се на једној страни свим силама упињао да пред савезницима опере руке и докаже да са атентатом нема никакве везе, вјешто при том манипулишући и користећи оно већ спомињано измиритељско и покајничко писмо Стевана Перовића, ону његову понуду да се стави у службу књаза и отаџбине, књаз Данило на другој страни најстрожије забрањује да ико пусти сузу или изговори ријеч жаљења за Стеваном Перовићем. Отишао је толико далеко да је чак и његовим најближим забранио да га ожале и оплачу по древним, витешким црногорским обичајима, онако како су вазда жаљени јунаци и нарочито млади људи, поготову ако би нестали далеко од родног огњишта. Није се смјело ни име Стеваново споменути, а има доказа да је чак упутио своје перјанике у Цуце с наредбом да једно вријеме строго пазе на кућу Андрије Перовића и ако би у њој ико гласно закукао и залелекао за Стеваном да му онај час и остале синове „све на ватру изгоре...“

Нема никакве сумње да би тако и било јер ако је могао дићи руку на дјецу рођене сестре, зашто не би на брата од извање тетке (Марија, Стеванова мајка, била је сестра од стрица Даниловог оца Станка).

Коначно, и прича о страдању и подмуклој ликвидацији Стевана Перовића Цуце којом је, нема никакве сумње, дириговао лично књаз Данило, само додатно показује колико је он зарезивао свој Законик у који се толико заклињао и који данас неки проглашавају „правним спомеником“. Показује да је то био законик за све друге, али не и за онога који га је потписао и оне који зло чине по његовом налогу. У члану 27 Даниловог законика дословце

пише: „...за онога злочинца био Црногорац или Брђанин, кои без кривице и без нужде већ од силе и опачине убие брата Црногорца или Брђанина такови убице неможе се никаковим благом одкупити, већ ако се ухвати да буде огњем из пушака разнешен.“ Дакле: смрт за смрт!

Попу Јоку Кусовцу, како је већ речено, није ни длака с главе фалила већ га је господар обилато наградио за злочин на цариградском плочнику, а књаза Данила је „разнио огањ пушчани“ али не по његовом Законику него по једном много старијем, светом обичајном праву по којем су се нанесена срамота и укаљана част и образ само крвљу прали.

Поједини „историчари“, иначе, поготову у новије вријеме, на све начине покушавају да доведу у сумњу и релативизују и овај злочин књаза Данила, чак и да га некако натоваре у антрешел српске политике и односа Београда према Цетињу, односно тадашњем владару под Орловим кршем. Академик Бранко Павићевић, рецимо, у својој „Исторји Црне Горе“ објављеној 2004. године, признаје у по гласа да је Перовић убијен књажевом руком, али томе посвећује једва пола реченице:

„Књажева политика добијала је сваким даном нове противнике по појединим словенофилски орјентисаним круговима по појединим балканским земљама. У либералним круговима у Војводини започела је права кампања против књажевог апсолутизма. То је, у ствари, био револт против књажевог покушаја да се ослони на Западну Европу и Наполеона III. Таква кампања почела је да добија посебан интензитет последице убиства Стевана Перовића Цуце у Цариграду 1857. године. **Њега су тамо убили књажеви поузданици**“ (нагласио Б.С).

У томе, опет, најдаље и најотвореније иде Момчило Шалетић као гласноговорник такве „историје“.

Позивајући се на Данила Радојевића и Бранка Павићевића, он, рекло би се, тешка срца најприје признаје да је Стевана Перовића Цуцу, „док је био у шетњи са руским и пруским конзулом“, убио Јоко Кусовац, али онда додаје:

„Треба, ипак, рећи да се сва сазнања о извршиоцу овог убиства темеље на једном чланку у 'Српском дневнику' из Новог Сада од 20.VI 1857. године и писму Вука Поповића Вуку Караџићу, уз напомену да је Поповић увијек крајње малициозан кад је у питању књаз Данило. Он са особитим задовољством у писмима Вуку Караџићу преноси гласине и непоуздано описује поједине догађаје на основу онога што је чуо да други причају, а увијек апострофира оно што држи да је лоше за Књаза. Очигледно је да је желио и да угоди Вуку као досљедном тумачу српске политике.“

Овдје је изостала само Шалетићева констатација о „малициозности“ Вука Караџића кад је књаз Данило у питању. То би, ипак, било већ превише, јер чак ни Шалетић не може порећи да је хроми геније из Тршића био велики, лични пријатељ са четворицом посљедњих Петровића који су сједили на

цетињски трон – да је 1852. године лично из Беча допратио књаза Данила до Цетиња и присуствовао његовом „крунисању“, те да је више од пола вијека, готово до посљег дана живота играо улогу миротворца у односима Цетиња и Београда - да је – остало је записано – и умро над рукописом црногорских народних пјесама посвећених црногорској борби за слободу.

У вези са убиство Стевана Перовића Цуце Шалетић сије још једну „громовиту“ сумњу:

„Остаје отворено питање – пише он – да ли то убиство (*Стевана Перовића Цуце, прим.Б.С*) није посљедица бечке и петроградске политике према Књазу, јер одакле би из Беча, у коме је често боравио Медаковић, дошло Перовићу упозорење да се чува? Да ли сумња на Књаза у Црној Гори није управо лансирана из групе Ђорђија – Медаковић, који су имали моћне везе за ширење гласина? Коначно, зашто би Књаз баш тада, кад му је било изузетно важно да се Западу представи као цивилизован владар, наручио ово убиство, кад је раније, због клевета које је о њему лансирао Перовић, имао много више разлога да то учини. У сваком случају – закључује Шалетић – убица је и овога пута вођен нечијом моћном руком.“

Ако би се како још и могло разумјети и правдати то што Шалетић не зна или не жели да зна за толике претходне пропале покушаје атентата на Стевана Перовића Цуцу, ако не зна која је то моћна рука одвела попа Јока Кусовца у Цариград, морао би објаснити ко га је и како вратио из Цариграда на Цетиње и из чије је то моћне руке, за које заслуге, добио сердарски грб? Зашто је, коначно, до посљедњег даха проклињао књаза Данила и до смрти се више није појављивао међу људима?

Ако је и ово нека ујдурма и измишљотина опозиције књаза Данила, мора се признати да је то била нека заиста маштовита и инвентивна опозиција.

Овај громовити и готово незапамћени догађај у црногорској историји – убиство Стевана Перовића Цуце – дакако, није оставио равнодушним ни барда новијег српског и црногорског епског пјесништва Радована Бећировића Требјешког који је о Његошевом сестрићу и његовој трагичној судбини срочио десетерачку поему. Преносим је у цјелини:

*Тревила се велика несећа
У гласитој кући Петровића,
После смрти славнога Његоша,
На његово мјесто ко би доша?
Отимљу се браћа владичина
Око тога великога чина.
Ђуро, Перо и војвода Мило,
Ту је дошло до покоља било.
Али не да Петровић Данило,
Каже да је Његош за живота,
Њега као нашљедника конта.*

Да је руком написа повељу,
 Да му народ оставља и земљу.
 Стеван Андрић Перовић из Цуца,
 Тестаменат ради да избуца,
 Да доведе Пера или себе,
 Ој Његошу да је виђет тебе
 Ће се кољу браћа без потребе.
 На коме ће да остане круна.
 Секаше се три мјесеца пуна,
 Па позваше бана Церовића,
 Због престола и због Петровића,
 „Да он каже на коме је царство“,
 На самрти Његош шта је каза,
 Је ли земљи одредио књаза.
 Кад виђоше Церовића бана
 И Мудрога Перкова Стевана,
 Да Данилу приступише руци,
 Црногорци као горски вуци,
 Данила су прогласили књазом
 С Перовићем јадом и поразом.
 Но Данило кад дође до власти,
 Владичину браћу упропасти,
 Отвори их из ледне тамнице
 И у свијет зајми про границе.
 И побјеже Перовић Стеване,
 Да Данилу у руке не пане,
 Јер он важну играше улогу,
 Црногорци ако га помогну,
 Да би како до престола доша,
 Мјесто свога ујака Његоша.
 Слабо иде Данилу за руком,
 Да се с тијем обрачуна вуком,
 Јер му отуд опасност пријети,
 Мога би га ђаво донијети
 И нанијет штету црногорству
 Зато што је с Његошем у сродству,
 Па он поче да тражи некога,
 У зло ово да би му помога,
 Да га плати и да га задужи,
 Стеванова мајка да затужи.
 Па Данило размишљати оде,
 Да ли има попа ил' војводе,
 Перовићу на јаде да оде.

Па он попа дозива Кусовца
 И приморца Андрију Смоковца:
 „Чујете ли, вјерне моје слуге,
 Да идете, ту ви нема друге,
 Да у року од петнаест дана,
 Убијете Перовић Стевана.
 Те напасти људске да се трсим
 И односе наше да размрсим,
 Јер он мене пања код владара
 И многе ми неприлике ствара.
 Кажу да се у Стамболу крије,
 Но хитајте што можете прије,
 Да трагове своје не укрије,
 Ил' га неко други не убије.
 Док је мене и од мене трага,
 Вама неће нестанути блага.“
 Ово попу мило не бијаше,
 Ал' не могу, рећи не смијаше.
 „Страх животу често образ каља“,
 Ту уради попе да не ваља.
 Он свјештеник који чува вјеру,
 За Стеваном пође у поћеру.
 Обукоше калуђерску ризу,
 Да Стевану лакше приђу близу.
 Поставише капе камилавке,
 Босе ноге у кожне опанке,
 Око врата крстове од злата,
 А у руке ситне бројанице,
 Под мантије пушке леденице,
 А у њима зрна синџирлије,
 Кроз Стевана сунце да огрије.
 Отидоше од мора до мора,
 До обала мутнога Босфора.
 У Стамбол их истурише лађе,
 Но и ту се Црногорац нађе,
 Те им Цуцу Перовића каза,
 Рад хајтара црногорског књаза.
 То је Јово Митров Греговићу,
 Што о глави ради Перовићу.
 У сред града и велике вреве,
 Успјели су да Стевана треве.
 Лако им га познати бијаше,
 Ка да сунце из њега гријаше.

У толике сваке народности,
 Не бијаше онакве личности.
 Згодан, брате, ка вила бијела,
 На јунаку страшна одијела,
 Ко таквога има да обуче,
 Сабља му се по калдрми вуче,
 О рамену пушка прекоморка,
 А на глави капа црногорка
 И грб на њој књажева Сената,
 А црн перчин пао око врата.
 За пасом му двије леденице,
 А тргле га мрке науснице.
 На токама од паса до врата
 Шесет пуца од сувога злата.
 Многи гледа и за њима чезне,
 Ал' све то ће у крв да огрезне.
 Док ево ти издајника попа,
 Перовићу кућу да ископа.
 На сред пута и градске улице,
 Њему двије приђоше убице.
 Поп Стевана покорно затече,
 Полако му испоснички рече:
 „Виђу да си Србин Црногорац,
 А и ја сам отац светогорац,
 Па те молим, наш у Христу брате,
 Милостињу неку да нам дате,
 Ради среће и нашега здравља,
 За храм један народ што обнавља.
 Ја колико обијам свијета,
 Таквог људског не виђог цвијета,
 Каквога те Бог може створити,
 Стид је мене с тобом говорити.
 Благо теби, благо Црној Гори,
 Но нијесу такви људи спори.
 Ал' ми ћемо да молимо Бога,
 Ради здравља и живота твога...“
 Види попа како зановега,
 Страх га нешто и савјест га смета,
 Сашта братске очи да заклопи,
 Што љепшијех нема у Европи.
 Да обрља руке свештеничке,
 Ради глупе игре политичке.
 Све се дава крају и улици,

Није лако ударити Цуци.
 Свуд око њих под оружјем Турци.
 Стеван вади три лире у злату
 И пружа их словенину брату:
 „Ево вама ово мало пара,
 Ради здравља мога господара,
 Што ми не да кући да се вратим,
 Но ме тражи главом да му платим.
 Ни сам не зна зашто ни због чега,
 Бог велики нек сачува њега,
 Нека јаде Турцима задаје,
 А за ропство моје да се каје...“
 Поп због 'ваке страшне хуманости,
 Хоћаше му живот да опрости,
 Ал' су чим ће натраг да се врати,
 Морао би главом да га плати,
 Па кад шћаше да прихвати новац,
 Од попа се обрете зликовац.
 Из мантија пушке испотеза,
 Што су биле Петровића кнеза.
 И погибе на сред Цариграда,
 Стеван сестрић Петровића Рада,
 Ђе убише 'накога делију,
 Што личаше ујаку генију,
 И имаше пјесничкога дара,
 Син Андрије цуцкога сердара.
 А мајка му Петровића Мара
 Има су чим да се разговара,
 Седам сина има да је служи,
 Ал' довијек за Стеваном тужи.
 Жали сина, жали брата Рада,
 Што немаше од срца евлда...
 Он је звао Мушира Дервиша,
 Кад је била опасност највиша,
 Да се Црна Гора не прегази,
 Да Стевану на мегдан излази,
 Ђе год хоће на двије пољане,
 Ил' на Чезо или на Дољане,
 Али Турчин не хтје да изађе,
 Ни да за се замјеника нађе...

Лику Стевана Перовића Цуце и његовој трагичној судбини, Бећировић се враћа и у пјесми „Принудне мисли“ у којој у стихове претаче народно предање о витешком чину Стеванове мајке Марије. Она прима у кућу и вида

крвника, убицу свога сина, који се рањен враћа са граховског бојишта (Бећировић је, лако је запазити, у овој пјесми, можда и свејсно, због риме, попа Јока Кусовца прекрстио у Јово):

„А част нек је Перовића Мари,
 Истој сестри пјесника Његоша,
 На врата јој крвник бјеше доша.
 Рањена га носаху из рата,
 Али сестра великога брата,
 Не хтје пред њим затворити врата.
 Око њега јато соколова
 И носаху поп Кусовца Јова,
 Са Граховца поља од мегдана
 И на њему седам-осам рана.
 Он је закло Перовић Стевана,
 Мила сина Перовић Андрије,
 Од Његоша оста био није.
 И проклети поп Кусовац Јово,
 Разнесе му срце на олово.
 Оправи га књаз Данило Први,
 Те загази по невиној крви,
 Да не стрепи Петровић Даниле,
 Па га ноћас донијеше виле,
 Баш код мајке Стеванове Маре,
 Код велике Црногорке старе,
 Што уради што друга не може,
 Да крвнику на нужди поможе.
 Кусовца је предусрела попа,
 Који јој је Стевана закопа.
 На постељу његову га леже,
 Како ова Црногорка преже,
 Кауркиња из ломнијех Цуца,
 Стеванову кошуљу избуца,
 Те му осам замоташе рана,
 Зар кошуљом Перовић Стевана.
 Боже мили, немила састанка,
 Шта то ради Стеванова мајка.
 Није шала за цијелу вече,
 Уздржа се ништа да не рече,
 О Стевану да не проговори
 И Кусовца попа не прекори.
 Но кад Јово мало к себи дође,
 Око себе разгледати пође,
 У поноћи без бијела дана,

Позна слику Перовић Стевана,
 Кога уби на сред Цариграда.
 Нађоше га јади изненада,
 Кад му виђе слику о дувару,
 Препознаде Перовића Мару.
 Виђе попе колико је сати,
 Али му се доцкан покајати
 И мање га боли осам рана,
 Него једна Перовић Стевана.
 Те у зору и само свануће,
 Носе попа из крвничке куће.
 Оста да се прича убудуће,
 Како љуба Перовић Андрије,
 Мила сестра Његоша геније,
 Пред крвником врата не затвори,
 Нит' му каза нити га прекори.
 Бил' то друга урадила која,
 Као жена Његошева соја?“

За крај приче о Стевану Перовићу Цуци ево и неколико његових стихова у којима је пророчански, како то, ваљда, умију само пјесници, предвидио и наслутио свој скори трагични крај:

„Кога жалост и несрећа прати,
 Брзо ће га у земљу стрпати.
 За мном књаз убице спрема
 И младом ми смрт припрема...“

Или, још убједљивије дјелују његови стихови, које као да је написао на самртној ури, а за које Исо Калач вели да могу стајати и као епитаф на пјесниковом гробу, али и као велика опомена другима да је све смртно и пролазно:

„Ја умирем, све је смртно, природе је ово глас,
 Данас мене, ево, стиже, а сјутра ће редом вас...“

САМОВОЉНИК БЕЗ МИЛОСТИ

Од првог дана владавине јасно је ставио до знања да власт не жели дијелити ни са ким. Укинуо је општенародни збор, гурнуо у страну Сенат, судио без милости, за ријеч био спреман и главу да скине — о бунџијама и онима који су њему радили о глави да се и не збори. Једини ко је смио унеколико да му се супротстави, препорекне му и утиче на њега, био је његов брат војвода Мирко, и сам немилосрдник, којему посебно никада није заборављено оно што је учинио у Кучима...

Наклоност коју је придобио у народу на самом почетку владавине када је онако одлучно уклонио са владарске столице Пера Петровића и угасио сваку наду Ђорђију Петровићу да се и он можда домогне престола, када је испољио и храброст и умјешност за поштовање, књаз Данило је почео губити већ са првим знацима апсолутизма и самовлашћа. Да невоља буде већа, наступиле су неколике изузетно сушне и неродне године, завладала је велика глад, а поврх свега двогодишњи рат са Турцима, што је све повећавало незадовољство. Зато је велики број Црногораца остављао родна огњишта и кретао у свијет да негдје другдје свије гнијездо и нађе спас. Најчешће је то била Србија (по неким подацима од 1854. до 1860. године у источну Србију се преселило око 7.000 Црногораца, углавном у округе Неготина и Алексинца).

Књаз Данило је посебно пробудио незадовољство када је одмах након рата са Турцима почео да окреће леђа Русији, а да тајно шурује са Француском и Наполеоном Трећим. У томе је велику улогу играо француски вицеkonzул у Скадру Екар, дугогодишњи и по много чему контраверзни пријатељ књаза Данила, нарочито из времена кад је у двор под Орловим кршем стигла и књегиња Даринка.

Он је преко Француске, изгледа, био почео припремати терен да Црну Гору стави у вазални положај у односу на Турску, што је, наравно, изазвало бурне реакције, нарочито међу главарима брђанских племена. Он је, истина, за то понудио и одређену цијену — да Црној Гори присаједини Херцеговину, дио Босне, Санџак, дио старе Србије и велики дио Албаније са Скадром.

Све то, ипак, није било довољно да умири ни Црногорце ни европску дипломатију, која је све чинила да такву нагодбу осујети. Ту врсту самосталности под врховном влашћу Цариграда нико није прихватио — Црногорци, јер су више вољели слободу у голом кршу и тијесним границама, које су од искона чували и бранили, европске силе, јер би таква нагодба довела до великих поремећаја на Балкану и омогућила Турској да без зрна барута коначно стави руку и на тај пркосни и једини слободни камен на јужном дијелу полуострва.

Црногорски главари, прије свих Јоле Пилетић, поп Ристо Бошковић и Новица Церовић, књазу су недвосмислено ставили до знања да се мора оканити или таквих намјера или црногорског престола, а слична упозорења су стигла и из Беча и Москве. Пеко Вујовић у свом фељтону „Војвода Мирко Петровић, војсковођа и заслужни државник“, чак тврди да је и сам књажев брат био противу такве понижавајуће нагодбе, да је војвода Мирко лично потписао једно писмо које су сенатори упутили књазу Данилу у Париз за вријеме његове посјете Француској 1857. године:

„У случају да потпишеш такав уговор са Турцима — стајало је, наводно, у том писму — ја и велики дио главара напуштамо Црну Гору“, поручио је војвода Мирко брату.

Велико је питање, међутим, да ли би све то пренуло и одвратило од наума тврдоглавог и самовољног књаза да Турска није поставила додатне услове, такве да их ни он није могао прихватити.

О врлетности и напраситој нарави књаза Данила доста казује и то што се он олако, за ријеч, за мрк поглед или најситнији гест непослушности, одрицао и највјернијих и најоданијих људи. Тако се, рецимо, након двије године и осам мјесеци „вјерног и благопристојног“ служења, да не трепне, за трен, одрекао и из службе отпустио Вука Врчевића, личног секретара, а, како је већ речено, још горе је прошао Милорад Медаковић, личност од несумњивог угледа и реномеа у црногорском народу, дугогодишњи лични секретар и ађутант Даниловог стрица и великог, славног претходника Његоша. Медаковић, човјек, како ће се испоставити, који је оставио видне трагове у црногорској историји, из најбоље намјере је покушао да употреби све своје, не само политичко знање и искуство, да као добар познавалац прилика у Црној Гори и освједочени пријатељ и добротвор, равноправно расправља са књазом о државним и другим питањима. Убрзо је, међутим, схватио, не само да је то ћорав и узалудан посао, већ да мора бјежати и са Цетиња и из Црне Горе уопште.

У том погледу је сликовита и прича о Петру Стевановом Вукотићу, који је, изледа, само захваљујући одважности и смјелости сенатора и сердара Јола Пилетића спасио главу. Причу о томе објавио је Чедо Баћовић у својој опсежној књизи „Петровићи – Његоши у причи и анегдоти“:

„Ђорђије Петровић, као претендент на црногорски пријесто, био је протјеран из Црне Горе. Књаз Данило немилосрдно гони и убија његове присталице. Дошаптали му да је противу њега у завјери и Петар Вукотић, син Стевана Перкова, сенатора са Чева. Одмах је наредио перјаницима да оду и убију Петра. Стеван за то сазна, па пође код сердара Јола Пилетића, сенатора, и рече му:

– Јоле, моја се кућа ископа! Књаз Данило послао перјанике да убију мога сина Петра. Није крив. Кумим те богом, не дај да здрав и прав гине и да се мој дом угаси!

Сердар ћути, али истог часа посла перјаника Бора Томова да лети на коњу и врати перјанике. Кад се перјаници вратише, Јоле пође код књаза Данила:

– Господару, данас сам видио да плаче Стеван Перков Вукотић. Он је заслужио да пјева. Ти си послао перјанике да убију Петра. Бога ми, нећеш њега убити прије но што и моју главу не смакнеш.

– Оћу, ни бог му неће помоћи! Његову је главу већ ђаво понио, па да вриједи колико Цариград. Већ су моји перјаници стигли на Чево.

– Нијесу! Ја сам их вратио, јер Озринићи не би мировали. Петрова погибија осветила би се теби.

– Зар ти да газиш моју пресуду, орјате пиперски! – плану књаз и натегну двије леденице на њега.

– Куку теби ако убијеш мене! Знади да ја нијесам ођен дошао да чувам овце, него да ти не дам да чиниш богомрска дјела. Добро размисли шта радиш! Опрости живот Петру Стеванову. Није крив. Он ће замијенити свога знаменитог оца.

Књаз објеси руке, спусти обје леденице и рече:

– Теби и ђаволу поклањам Петра Стреванова...”

На другој страни сердара Шћепана Радојевића, гласитог јунака и четовођу из Голије, немилосрдности књажеве и сигурне смрти спасили су Турци. Не знајући за примирје са Турцима, које је наступило послије Граховске битке, да је књаз Данило утаничио са Никшићким капетаном Мушовићем да му Црногорци неће нападати караване на путу од Никшића до Гацка, сердар Шћепан западне са дружином у Дуги и убије два Турчина.

Чим је за то дознао, књаз Данило пошаље перјанике да доведу Шћепана на Цетиње да му он суди или да иде у Никшић и потури главу на пањ пред капетана Мушовића, а ако одбије и једно и друго да га перјаници убију истог часа.

Поносном јунаку је било милије да погине од турске него од црногорске пушке, па се умјесто на Цетиње упутио у Никшић. Капетан, задивљен Шћепановом куражношћу, јави најутицајнијим градским првацима ко му је дошао „у госте“ и на „ару Мушовића“ се брзо окупило шест бегова да пресуде „крвнику из Дуге“.

Да је било по вољи већине, Шћепанову главу би већ тог дана кљували гавранови на никшићком бедему, али тако није мислио главни међу њима – капетан Мушовић:

– Нас седам бегова – билежи његове ријечи Чедо Баћовић у својој већ поменутој књизи о Петровићима – Његошима – у име никшићких грађана, а по правди Алаха и Мухамеда, судимо. Ми ћемо и данас пресудити мудро сердару црногорском. Он је поступио као јунак. Дошао је пред наш суд, а могао је и побјећи. Тај витешки поступак заслужио је сваку хвалу. Харамбаша је крив што је побио Турке. За то је заслужио смрт. Но, ако ми данас осудимо и погубимо црногорског сердара, запамтите добро, Турци, да ће га Црногорци крваво осветити. Харамбаша Шћепан није зликовац, као што мисли стари бег Суљо. Он је само големи јунак, који брани своју државицу. Турци добро знају да је он човјечно и поштено поступао према нашој нејачи, женама и дјеци. Стари Аџалија то добро зна. Ради свега овога ја бих да пуштимо сердара да иде здраво и весело у Марковину, а он ће умјети ово наше добро добрим вратити...

Капетанова се не препориче. Капетан му дао „пресуду“ и написмено и Шћепан се из истих стопа запутио из Никшића на Цетиње, право пред господара:

– Како то, сердаре, оста жив? – питао га, како описује Чедо Баћовић, господар кад је приспио на двор под Орловим кршем. – Да нијеси, болан, умакао Турцима, па преварио и њих и мене?

– Ја не варам свога господара. Њему и богу само истину говорим. Ако мени не вјерујеш, ево ти писмо од Мушовића...

– Кад су ти опростили Турци – казао књаз Данило пошто је прочитао писмо – онда могу и Црногорци...

Књаз Данило, уствари, није трпио никога ко би му на било који начин могао угрозити самовлашће. При том је посебно био киван племенским старјешинама, војводама, капетанима и другим главарима којима је обећавао гром и пакао, истребљење, уколико дозна да се богате и гуле кожу потчињенима и народу. Он сам се, међутим, није тога досљедно држао. За илустрацију ево једног примјера о којем пише Дука Лондровић у фељтону о Новици Церовићу.

Наиме, у жељи да ућари и увећа иметак, књаз Данило је дао „под интерес“ 3.000 форинти пљеваљским трговцима Кујунџићима. Кад је схватио да су га лукаве Санџаклије изиграли, да неће да врате ни „главницу“, а камоли камату, књаз Данило позове Новицу Церовића и погоди се са њим да, како зна и умије, наплати дуг, а за награду да узме половину тих пара.

Чим је обавио посао, Новица је пожурио натраг на Цетиње. У Биљарди је, наводно, затекао самог војводу Мирка и потанко му испричао шта је учинио. Војводи Мирку се то не допадне, па почне грдити Новицу. У томе бане и књаз Данило и почне да виче на Мирка:

— Јесам ли ја господар или не? Преко моје ријечи не може нико, па ни ти Мирко, иако си ми рођени брат. И за тебе сам господар као и за све друге Црногорце!

У наступу љутње, замахну да удари брата, али га спријечи Новица, преклињући:

— Не, господаре, на брата, за име бога и Светога Јована...

А кад је Новица Церовић, несумњиво један од најутицајнијих и најугледнијих главара и сенатора, и сам противуречио господару, то га умало није главе коштало. Доживио је, међутим, један врло ружан гест од господара. И о томе пише Дука Лондровић:

„Једне вечери скупило се код књаза мноштво главара и сенатора. Повеле се ријеч о Србији и Црној Гори. У разговору се нагађало да ли су бољи Срби или Црногорици. Да би расправу окончао, књаз се обрати Новици који је за све вријеме тих разговора ћутао. Књаз му постави директно питање:

— Што ти мислиш, Ноко, који су бољи — Срби или Црногорци?

— Господару, они у Србији су јачи и богатији па су зато и бољи — одговори Новица, ненавикао да полтронише.

На те ријечи књаз плану. Изгуби контролу над собом, поче да псује и виче. Скочи у том наступу љутње и пљуне Новицу.

Плану и Новица па јурну на књаза, али скочише Перо Томов и Ђорђије са другим сенаторима и главарима те задржаше Новицу и поведоше га у другу просторију Биљарде да га смире и стишају...“

Био је то разлог да гласити дробњачки јунак, мозак операције у којој су Дробњаци, уз свесрдну помоћ са Цетиња, дошли главе злогласном турском зулумћару и харачлији, Смаил-аги Ченгићу, заувјек окрене леђа Цетињу и пресели се у Морачу. Књаз Данило је, додуше, покушао да изглади велику увреду коју је нанио Новици Церовићу тако што му је приредио свечани испраћај са Цетиња, онај који приличи таквом јунаку и војсковођи, потврђеном и доказаном пријатељу цетињског двора: док је напуштао црногорску престоницу, са Орловог крша су пуцали топови...

Књаз Данило је, иначе, био посебно немилосрдан према преступницима сваке врсте. За примјер, ево једног случаја о којему пише и књазу се жали которски циркуо (писмо је, наравно, нашао и објавио Душан Вуксан):

„... један официр код тврђаве Копачке би наскочен с оружаним рукама од некије Црногораца и тако свукоше га и однијеше му гаће, кошуљу, један прстен златни и неколико аспри...“

О овом случају је књазу потом писао и његов кум Мамула и од њега тражио објашњење. Књаз жури са одговором и каже да су кривци похватани и да ће бити најстроже кажњени.

Убрзо је и у Котор пошло слично књажево писмо у којем јавља да је кривац, извјесни Ђуро Стијепов Лазовић, да је осуђен на смрт „с тим додатком, да се исти на мјесту учињеног преступленија има стријељати, али само у граници црногорској.“

„Ова судејска пресуда извршена је у петак, 2. децембра. Саучесник Лазовићев осуђен је на полугодишњу робију јер је био наговорен“ – додаје се у писму.

Наспрам свих ових примјера који одсликавају једног тиранина који понекад у самовољи и самољубљу иде чак и до разврата, интересантно је да је књаз Данило каткад изигравао и пуританца и одређивао чак и какве се пјесме смију пјевати уз гусле. Дука Лондровић, тако, вели да се књазу због нечег нијесу допадале пјесме о женидбама и удадбама, о прељубама и бојевима и мегданима вођеним око невјеста и заручница и такве је пјесме изричито забрањиво. Исто тако је забрањивао и пјесме о хајдучким и ускочким подвизима и јунаштвима, поготову оне које су говориле о похарама и хајдучијама које су Црногорци, углавном из нужде, натјерани глађу и немаштинама, чинили по турским територијама — што је у једном тренутку уз струне гусала уздигнуто до нивоа подвига и јунаштва.

А докле је могао сегнути његов пакослук, говори и овај запис Чеда Баћовића:

„Књаз Данило обично је сједио под великим бријестом, пред двором, и увијек за појасом носио анџар и леденице, а око њега су се редовно купили

Црногорци. Он је имао обичај да загледа сваког како му стоји оружје за појасом, па ако му није све притегнуто како треба, окреше га како је он знао и умио.

Видећи једног дана ђе иде Томо Перов Поповић – Јабучанин, распалио чибук и раширио се, Данило га простријели очима и повикну на перјанике:

– Дану, узмите му ону симсију, па је сломите о оном ћошку.

Перјаници отрче, отму му симсију и сломе је. Кидисаше и за пушке, али им Данило мане руком, те Тома пустае...“

Књаз Данило је ишао чак дотле да је забрањивао и поједине исконске црногорске обичаје (нешто од тога је испољио и на својој свадби). Поред осталог, забранио је чак и да Црногорци по древном обичају жале умрле или погинуле. Како пише Јован Ердељановић, укинуо је, рецимо, обичај да мушкарци за несталом мушком главом гребу лице — што већа жалост, то више крви — а жене кидају косе, што је иначе, био обичај и код Арбанаса.

Или, прописао је и какву капу могу и морају носити Црногорци. Она се, по прилици, знатно разликовала од познате црногорске капе која представља и до данас саставни дио црногорске мушке националне ношње и била је много сличнија турском фесу.

Атанаску Ивановом Меденици из села Равни у Доњој Морачи, тада пограничном селу према турском Колашину, није се свидјела та капа па је од њене чоје направио дуванкесу. Нашао се, наравно, ко ће брже-боље дојавити књазу како је Меденица багателисао његову наредбу и злоупотребио црногорску капу. Књаз је једанак упутио перјанике који су без испита убили Меденицу.

Посебно је строго кажњавао све врсте празновјерја, гатање, чваровање, прорицање судбина, вјеровање у мађије и надљудске силе. Тај његов „закон“ је на својој кожи жестоко осјетио и чувени пророк Мато Глушац.

Књаз је 1857. године позвао старог, тада већ осамдесетогодишњег видовњака да „види“ шта је њему судбина одредила, а потом наредио да му ударе двадесет и пет по туру. По неким хроничарима, књаз је тако бездушно казнио старца, не због тога што се бави тим чиме се бави и што крши његов закон, већ стога што му је прорекао да су му избројани дани и да ће га стићи осветничко зрно. О том случају, поред осталих, пише и Светислав Мариновић у фељтону „Историја кажњавања у Црној Гори“:

„Чувеног херцеговачког пророка Мата Глушца, по наредби књаза Данила, јавно су избатали Цигани на Цетињу. Од задобијених повреда и понижења којем је био изложен, Глушац је умро. Прије него што је издахнуо, подигао је своје пророчке очи к небу и рекао:

– Зеко Мали (ово је погрдно име којим су Црногорци звали књаза Данила, обј. С.М), ти мени на правди Бога одвали двадесет пет тојага на пољу цетињском. Наредио Бог и свети Спас да од тебе остане зли глас докле год

траје Црне Горе и седморо Брда. Осветничка те рука убила прије него пшеница трипут родила, а земља ти кости не примила...

Зека Малог – књаза Данила, није прошло ни три године – каже Светислав Мариновић – на лађи у Котору, 1860. године, убио је, из освете за окаљану част своје сестре, Тодор Кадић...”

(Једна исправка: пророк Мато Глушац није, како пише С.Мариновић, умро од батина које је по наређењу књаза Данила добио на Цетињу 1857. године. Чедо Баћовић, који је много писао о овом пророку и мудрацу каже да је он поживио још пуних тринаест година, да је дочекао да се испуни његово пророчанство и клетва коју је упутио књазу. Умро је тек 1870. у деведесет шестој години, тачно на дан кад је рекао да ће кренути „на онај свијет“. Сахрањен је у Даниловграду поред цркве на Ђеранића главици, а на његовом гробу је својевремено, буквално из једног коријена никло шест гранатих кошћела.)

Књаз Данило се исто тако ревностно старао да чува „име и дјело“ и свих својих претходника, да замете трагове њихових злочина и по било коју цијену ућутка говоркања народа о томе. У том погледу је посебно карактеристична прича о гласитом васојевићком прваку Николи Милошевићу, којему је Његош дошао главе.

Никола Милошевић био је један од најзнаменитијих Васојевића из прве половине деветнаестог вијека. Син љеворечког кнеза Станише са Лопата и Јоване, ћерке гласовитог требјешког харамбаше Лазара Никшића, рођен је 1797. године на згаришту родитељске куће коју су Турци баш те године спалили у великом походу на Лијеву Ријеку.

Пет година касније, Никола је остао сироче без оца када су колашински Турци поново напали на Лијеву Ријеку. Двије године потом, његова већ преудата мајка одлучује да са оцем и око двјеста требјешких породица крене на сеобу у Русију. Станили су се у Новоросијском срезу, у Одеској губернији.

Седмогодишњи Никола, међутим, није заборавио родни крај и није му се замео траг у руским просторствима — и у његовом случају се потврдило правило да су сирочад најживајија и најспособнија дјеца.

Најпотпунији, а најсажетији портрет ове изузетно занимљиве и по много чему необичне и контроверзне личности која је оставила дубок траг не само у историји овог најбројнијег словенског племена на Балкану, и не само Црне Горе, дао је Радомир П. Губеринић у својој 1990. године објављеној књизи о Николи Милошевићу Васојевићу:

„Црногорски исељеник у Русији, високи руски официр и војни аташе у Цариграду, члан међународне комисије за разграничење Књажевине Србије са Турском, главни инжињер Књажевине Србије и први пројектант магистралног пута Београд — Бар, турски генерал кварталмајстер, енглески конзул, оснивач прве српске школе у Турској, иницијатор васојевичко-пољске тајне војне конвенције, путописац и пјесник, родословик и

картограф, Европљанин са четири држављанства који је говорио тринаест европских језика, оснивач регуларне књажевине Холмије (Васојевића), чији је био кнез...“

Овај човјек, у Васојевићима познат под именом Никола Консула, за којег је знала и којега је уважавала Европа, није био по вољи ни појединих моћних првака у самим Васојевићима, а ни самом Његошу за чије се владавине појавио у Васојевићима. Млади црногорски господар се није могао помирити са дјеловањем овог свестрано образованог и предузимљивог човјека којег је пратила европска харизма и углед, а нарочито не са стварањем засебне васојевићке књажевине, односно одвајањем и осамостаљивањем овог моћног племена. Зато је, сигурно у дослуху са Милошевићевим противницима у Васојевићима, сковао план како да му дође главе и заустави његов вртоглави успон и његову непослушну, пркосну природу.

Као најопасније противнике Николе Милошевића у Васојевићима, па дакако и као главне организаторе његовог смакнућа, Радомир Губеринић истиче игумана Мојсија Зечевића и војводу Сима Кастратовића. У договору са њима, Његош је, наводно, позвао Милошевића да дође на Цетиње. Ништа не слутећи, он је кренуо крајем маја 1844. године, али га је у Загарачу сачекала засједа у којој су, како тврди др Љубомир Дурковић, били Његошеви перјаници, Вуко, Тодор и Мића Тороман, сви са Његуша. Убијен је 30. маја 1844. године

Ђорђе Мушицки, на којег се такође позива Радомир Губеринић, не спомиње убице по имену, али и он недвосмислено потврђује да је Милошевић убијен из засједе на црногорској граници у Загарчу „ербо тај дан, позван од владике црногорског на договор, тек што на границу црногорску близу села Загарча ступи, из заседе из пушака убиен буде“:

„И тако овај отмени Србљин – вели даље Мушицки – својствима за висока предузимања богато обдарени муж, у средини свои трудова клонечиј се за добро свога отечества, свој јуначки живот изгуби у својој 46. години.“

Убијеног васојевићког кнеза је, изгледа, тек пет дана касније сахранио неки Петар Ћупић из Загарча, а о његовој смрти су почеле да колају свакојаке приче и нагађања. Његова удовица Настасија је писала и Његошу лично, а некако истовремено истим поводом му је писао и утицајни Сима Милутиновић Сарајлија. Његошев одговор је био веома чудан и сасвим другачије представља смрт васојевићког војводе од свих других.

Разумљиво је и врло јасно да млади црногорски господар на сваки начин жели одагнати било какву сумњу од себе, али то чини на потпуно неувјерљив начин. Он по имену и презимену оптужује извјесног Глигорија Вукотиног Божовића, двадесетшестогодишњег „турског ускока из Подгорице“ који се, наводно, упутио с Николом и пратио га до црногорске границе у близини Спужа. Пошто кнез није има пара да плати Божовићу договорену награду за то што га је пратио, дошло је до свађе у којој је Божовић, бајаги, потегао оружје и убио Милошевића, а потом одмах побјегао у Турску.

По другој верзији Милошевића су убили неки Загоре који су, тобож, бјежећи од некакве крвне освете били избјегли ту у Загарач однекуд из Ријечке нахије. Помислили, наводно, да је у питању Турчин и појагмили се на његово лијепо одијело и оружје, а кад су схватили да су убили хришћанина, утекли у Турску.

У трећој причи која је колала, а просута је изгледа опет са Цетиња и из владициног окружења, спомиње се некакав Шушић, Његошев доушник из Мостара, који се бајаги негдје упутио са кнезом васојевићким и с њим кренуо у Србију, али их је неко на том путу „код Корита, два сата далеко од Ђурђевих Ступова“ наводно напао и Милошевића убио, а Шушића опљачкао.

Истог смјера су и приче о Милошевићевој ликвидацији „на путу из Новог Пазара у Србију“ које су шириле дипломате појединих држава којима је очигледно било стало да се не дозна права истина и одагна сумња од цетињског двора, а могућност Његошеве умијешаности у овај злочин негира и Милош Велимировић који кривицу сваљује на „Загоре из Ријечке нахије насељене у Загарчу.“

Било како било, мјесто у Загарчу на којем је Милошевић убијен и првобитно сахрањен од тада се зове Консулов гроб (нијесам успио наћи Загарчанина који зна гдје је то мјесто или, можда, и послвије безмало сто седамдесет година постоје разлози да се то крије?). Он је одатле, изгледа по Његошевом наређењу, пренесен и сахрањен на загарачком гробљу, гдје су му, годину дана касније, супруга Анастасија, синови Алтоман, Бранислав и Светислав и ћерка Јелисавета подигли споменик на којем су, по наводима Радомира Губеринића (позива се на Ђ. Мушицког и Љ. Дурковића) били уклесани ови стихови:

*„Постој Србе, брате драгиј, и почуј ме мртва,
Кои сам ти за слободу и народност жртва.
Књаз Михаил Васојевић отац ми е био,
Од Бога ме у Лопате месту испросио:
Но за мало милова ме, ер паде у боју,
Од Турака, који зграбе кнежевину моју.
Ко сироче у Кучима, нађох избављења,
У Европи кад одрастох – духу просвештења.
И рад сврхе ослободит своје отечество,
Служио сам, кријућ име, и Османско царство.
Разгнурвши тму препона, пошто к цели дођох
Да ми труди носе плода...? ја крваво прођох,
Ер у Црној Гори, близу Загарача села,
Погоди ме властољубне политике стрела!“*

Позивајући се на Ђорђа Мушицког, Радомир Губеринић твди да је на споменику био уклесан и додатни текст:

„Књазу Николају Милошевићу Васојевићу, потомку од владитељске крви србске, рођеном 1787. у месту Лопате, од кнеза Михаила, независног владатеља брдског у Васојевићима, Гусињу, Плаву и др. племенима, 1843. од народа свога и племена единомушно и единогласно, за Господара, књаза и вожда, проглашенога и признатога, на 1844, на путу у Црну Гору, близу Загарача, изненада и преваре од политически гонитеља убиеном, неутешна супруга оставша са три сина и едном ћерком овај споменик поставила 1845. године.“

Но, ако су за Његошева живота и владавине, може бити и постојале какве сумње и недоумице око ликвидације кнеза Николе Милошевића, све сумње је развијао његов наследник књаз Данило. Он је 1857. године наредио да се поруши споменик који је Николи подигла супруга са дјецом и затре сваки траг и биљег око тога. Разлог: да ту не свраћају и не окупљају се Васојевићи на путу ка Котору и обратно или они који су и намјерно долазили да посјете Конзулов гроб, а очигледно је, уствари, желио да на тај начин некако спере љагу са имена свога стрица и владарске куће, али и да умањи славу овог чувеног Васојевића.

Уз све ово, књаз Данило је умио злобном и пакосном ријечи да завади и закрви људе, а како се то у неким случајевима завршавало говори и прича коју је записао Чедо Баћовић:

„Шутоњу Боркова, као добра јунака, узео је књаз Данило у своју гарду. Шутоња је био паметан човјек, али жустар и пријек. Једном књаз у шали рече:

– Бољи је Богдан Машов него по Пјешиваца.

Шуто дочека:

– Ја сам осредњи Пјешивац, па нек изађе Богдан на мегдан.

Богдан скочи и књаз их умири.

Сјутрадан Шутоња и Богдан су погинули натјечући се ко је бољи...“

Све ово је бацало у засјенак велике војничке побједе и несумњиве државничке успјехе књаза Данила и стварало нерасположење и одбојност народа према њему.

Не мање од његовог апсолутизма и бездушности, његове самовласничке тираније и превртљивости, његовог немилосрђа и непоправљиве пакости, углед књаза Данила је крњио и мржњу већине народа изазивао његов брат, војвода Мирко, који је био, ако не у свакој прилици иницијатор и подстрекач, а оно свакако слијепо послушни и најпоузданији извршилац књажеве воље и власти. У свему што је књаз Данило предузимао за своје деветогодишње владавине, у свим најтрагичнијим и најкрвавијим подухватима и одлукама, неизоставно се јавља његово име, готово без изузетака у главној улози:

„Војвода Мирко у свом самовлашћу више се руководио расположењем, које је, дошавши једном до власти задовољавао без обзира — пише војвода

Симо Поповић у својим 'Мемоарима'. — Књаз Данило му је допуштао велику власт, једнаку својој господарској, било то као брату, или је налазио јачу способност и неку надмоћност у њему.“

Симо Поповић тврди да је књаз Данило свом брату препустио чак и команду у боју на Грахову, а да је он остао на Цетињу, да, дакле, није ни учествовао у тој славној побједи црногорског оружја. Оно што је, ипак, сигурно јесте чињеница да је војвода Мирко командовао војском која је извршила похару Куча:

„Похару Куча извршио је Мирко — пише Поповић — онако грозно, а без потребе, без повода и разлога. Дајући маха неограниченој вољи и власти својој он није овакијем радом својијем доприносио угледу и добром имену Књаза и брата свога, што више био је тијем и узрок смрти Даниловој.“

Било како било, тек сигурно је да је углед Зека Станкова, захваљујући и понашању његовог брата Мирка, у народу вртоглаво падао, а мржња и нерасположење расло. О томе најубједљивије говори чињеница да је на првог црногорског световног владара и прије оног трагичног јулског предвечерја у Котору припремано неколико атентата и завјера које нијесу успјеле. Два су посебно карактеристична због тога што су откривени, а атентатори главом платили свој паклени наум.

Душан Вуксан је, тако, пронашао податке о плану једног атентата припреманог, изгледа, у јесен 1859. године у Ријеци Црнојевића. По том плану у ваздух су требало да одлете и књаз Данило и војвода Мирко са свом пратњом и родбином. О томе је сачуван записник о ислеђењу извјесног Станка Отова Пејовића пред црногорским Сенатом:

„Миња је признао — пише Д. Вуксан — да је са Станком пошао у Мајине код Чаприце (Руцковића) да прихвате 150 фунти праха, да га донесу на Ријеку (Црнојевића, прим. Б. С) и да лагумају кућу, у којој је сједио књаз и кућу, у којој је сједио војвода Мирко. Миња је рекао да прах овом приликом нијесу донијели, пошто је било рђаво вријеме. За Мињом изведен је Станко, али није хтио ништа признати. Суочен је са Васом Савовим Филиповићем, који га је видио када је пошао с мазгом у Мајине у друштву Мињином, а суочен је и с Мињом. Опазивши да га је друг издао, изда се и сам. Он је исповиједио, да га је Чаприца позвао и присовјетовао да убије Књаза, обећавајући му да ће срећан човјек бити ако то изврши; да је Чаприца купио 150 фунти праха и казао му да га потпали под кућом у којој је сједио Књаз на Ријеци и под кућом војводе Мирка; да му је препоручио да прах потпали онда, кад буду скупа с Књазом и сенатори, како по смрти Књажевој не би остао војвода Мирко као глава народа и како би одмах, почем би се умишљено злочинство извршило, Ђорђе на Цетиње дошао и прогласио се за господара (*мисли се на Ђорђија Петровића, прим. Б. С*). Почем је ово исказао рекао је: 'Проклет био и Ђорђије и Чаприца, који су ме на ово навели и не било им просто ни овог ни оног свијета.'

О овом неуспјелом атентату књаз Данило је одмах подробно обавијестио француског и руског конзула, Екара и Петковића, све доводећи у директну везу са Ђорђијем Петровићем — да је он био иницијатор и идејни вођа атентатора преко свог пријатеља Чаприце Руцовића (Ђорђијева сестра Гордана је била удата за Јока Руцовића). Рачунали су на Филипковића стога што су једног његовог рођака мало прије тога убили Црногорци у Будви. Иако се у први мах изрекао да би за освету, кад би могао, побио триста Црногораца, кад је чуо да се ради о глави првог Црногорца, Филипковић се покајао и ноћу похитао те јавио на Цетиње шта се спрема. Перјаници књаза Данила су се, наравно, домогли само Станка Оташева Пејовића и његова глава је подмирила цио рачун у овој завјери јер књаз на крају писма конзулу Петковићу каже да је „созаклетник овај смрћу кажњен.“

Смрт није избјегла ни једна друга завјереничка група која је тих дана изгледа такође радила књазу Данилу о глави, иако је откривена и суђено јој када је Данило већ био мртав.

Наиме, Душан Вуксан је пронашао у архиву књаза Николе податке о једном „судском процесу“, одржаном 7. августа 1860. године, на Ријечи Црнојевића, дакле само недјељу дана након погибије књаза Данила. Судило се Вукалу Богданову Дрецу, Прелу Мићунову и Јоку Белову који су наводно годину дана раније, а уз подстрек и сарадњу са Ђорђијем Петровићем и осталим црногорским емигрантима око њега, ковали завјеру противу књаза Данила. Пресуда овој завјереничкој тројци је сачувана у цјелости:

„Знано ово писмо за ову заминанцију бутомниках.

Прво показа Иво Милошев Вукала Богданова Дрецуна, да је оне ријечи, што је зборио, од Вукала чуо, а суд добавио Вукала на Ријеку (*судили су, иначе, главари Ријечке нахије, прим. Б. С*) и Вукале показа пред главарима од Ријечке нахије како је ходио и става се самотрећи друг Преле Мићов, Јоко Белов и они ставали се на град барицки с Филипом Савовијем и са попом Ђуром Грађанином. И с њима је био Саво Вуксанов Клаћ и та је састанак био по ноћи. И ту је био њима разговор како би уљегли у Црну Гору ускоци од Аустрије. И више њих је стојала стража, али је била ноћ, нијесу могли познати никога, и они су кажевали да су били дошли осам ускоках с њим и пошли два у Црницу, и два у Брда, а два на Његуше, а они два су били дошли за Ријечку нахију и ту су им кажевали, да ће брзо погинути господар и овако су им рекли онијема нашијема: кад погине господар запеће се Ђорђијин барјак у Глухи до и кад то виде Глуходољани и Бољевићи биће сва Црница готова, и један барјак на Његуше: рекли су им били за Ријечку нахију: 'Ето ви кућа Вукићевића и Ђурашковића и Поповића у Грађане.' И завикаће ти људи испод тијех барјака: 'Ко је Ђорђијин и ко љуби Ђорђију, нек иду к нама', и доће ви под те барјаке дружине доста и ко први дође биће дарован са господством, а потоњи благом и оружјем. И никаква им нијесу казали по имену, нити они никуда ходише. И шилгаше их у Грађане у Вранића

Ђуканова, а другоме никоме не ходише, зашто Вранић не кће у ту колеђу уљести, па већ не кћеше ни једноме Грађанину прикажевати, ни Ђурашковићу, ни никоме, но чекаше ону уру да дођу са барјацима. И ту им даде поп Ђуро и Филип Савов по један дукат: Прелу Мићунову и Вукалу Дрецуну и Јоку Белову, њима тројици три дуката. И суд посласмо и све ову троицу скочисмо и казаше сви три барабар за сваку ријеч од разговора. И тај им је разговор био 1859. мјесеца јуна.

И на ово испитивање би вас суд од Ријечке нахије.

И пошто дође Крстић Вранићев Грађанин, каза да је Вукале лага и да је он примио паре од дара бунтомника и осудисмо га исто као и оне на смрт...“

Ипак, ако треба тражити кључни разлог, варницу незадовољства и отпора народа који је тињао од самог почетка његове владавине, то је несумњиво, и изнад свега, чињеница да је књаз Данило већ на самом почетку своје владавине сву власт узео у руке. Након готово триста педесет година, колико је постојао и колико се континуирано може пратити у историји Црне Горе, он је укинуо такозвани општенародни збор на којем се вјековима одлучивало о свим највиталнијим питањима од интереса земље и народа. Био је то онај глас „из главе цијела народа“ на којем је право учешћа и одлучивања имао сваки за оружје способни човјек (постојао је, иначе, и посебни институт, такозвани главарски збор).

Општенародни збор до доласка књаза Данила на престо, био је она покретачка снага и израз воље народа, оно Његошево „коло“ из „Горског вијенца“, и тај „демократски облик одлучивања“ се може у црногорској историји пратити још од времена Црнојевића (нешто слично је постојало само у старој Грчкој). Књаз Данило је гурнуо у страну не само тај најдемократскији облик учешћа народа у власти, већ је у доброј мјери занемарио и улогу Сената, односно употребљавао га је само у мјери личних потреба и онолико колико је то он сматрао да је довољно. У свему осталоме он је сам дријешио и везао и једини ко му је донекле смио препоријечити и супротставити му се, био је његов брат, војвода Мирко.

ТОДОР**КАДИЋ**

„Док је буква на сред Бована, биће Бован буздован, кад нестане букве, биће Бован баздован“ — рекла је баба врачара. „Дајте да га крстимо, а онда да га задавимо. Примам гријех на моју душу, јер ја видим оно што ви не видите: несрећа се ноћас распртила у вашој кући“ — казао је светогорски калуђер. Кад је сазнао да књаз Данило за његову главу нуди чизму злата, Тодор Кадић је одлучио да му

је лично однесе, али је и наплати онолико колико он мисли да вриједи, а не онолико колико је књаз одредио...

У сутон посљедњег јулског дана 1860. године, из старог которског града је са пратњом и почасницима изашао црногорски господар књаз Данило Петровић са супругом, књегињом Даринком. Праћени шареном масом радозналост свијета, једно вријеме су шетали ривом, а онда кренули да се укрцају на бродић који ће их одвести до Прчња, гдје су проводили дане на одмору.

Књегиња и дио пратње већ су се били укрцали на брод, а књаз тек закорачио на мост кад је из масе која се тискала на обали одјекнуо пуцањ. Књаз је гласно јекнуо и занио се, али није пао у море већ у наручје пренеражене супруге.

У општој пометњи и бјежанији која је уследила на обали (чак се и књажев домаћин, которски окружни поглавар Дојми, који је до брода допратио црногорског суверена, дао у бјекство), снашао се једино Шкрњо Кусовац, један од неколицине књажевих пратилаца, који је потегао кубуру и пуцао на атентатора, али га није погодио.

Атентатору, међутим, није пошло за руком да умакне под окриљем ноћи и у конфузији која је завладала међу народом затеченим пред зидинама которског града, пао је у руке аустроугарске полиције прије него што је успио да замете траг у которским сокацима или умакне уз камените стране према Ловћену. Тешко рањеном књазу који је пренијет у кућу Бјеладиновића на Тргу од оружја, брзо је јављено да је на њега пуцао Тодор Кадић. Сјутрадан, отприлике у исто вријеме, из Котора је у свијет отишла вијест да је први црногорски световни владар из династије Петровића преминуо у тридесет четвртој години живота од посљедица атентата.

Прошле су од тада силне године. Смјењивала се олујна времена и низали догађаји, живот сијао и смрт жела, неке трагове вријеме заметало и заборав завијавао, друге откривали радознали трагачи по буцацима прошлости, а атентат у Котору је увијек остајао актуелан, занимљив и загонетан, никад до краја расвијетљен и разјашњен. Посебно када је ријеч о атентатору, његовој судбини и његовим стварним мотивима да дигне оружје на свога господара.

Ко је уствари био Тодор Кадић и којим је путевима господњим из родног села Бован у Бјелопавлићима доспио у Котор те вреле љетње ноћи?

Оно што је чуо од предака и савременика и Тодора Кадића и тих догађаја, казује пуковник Драгутин — Драго Филиповић, који, нажалост, није дочекао да своје казивање види у корицама првог издања ове књиге — умро је у дубокој старости у зиму 1997. године:

„Прво нешто о Кадићима и селу Бовану.

На крају бјелопавлићке равнице, тамо одакле почињу каменити предјели Бјелопавлића, око три километра сјевероисточно од Даниловграда, налазе се развалине села Бован. У њему су некада живјели Кадићи, братство које је према казивању старијих људи имало око седамдесет домаћинстава. Стари Црногорци су зборили да су то били прави фис-људи, да љепших и наочитијих људи у по једном црногорским племену, а не селу, није било. А уз љепоту били су и добри јунаци и добри домаћини. Стари Црногорци су веле зборили, кад би хтјели кога истаћи по љепоти и доброти: као да је од Кадића.

Кадићи су се, по прилици, први и спустили из каменитих и неприступачних брда до равнице, пркосећи Турцима и стално угрожавајући пут према Никшићу.

Село су подигли ту на рубу равнице, а и њихове куће су се разликовале од осталих. Као богати и имућни људи, они су довели с мора мајсторе, такозване „новљане“ и умјесто сувозидина зидали лијепе камене куће са клачним зидовима.

По једној легенди, неки од Кадића који се међу првима населио у Бовану, донио је однекуд из планине и на сред села посадио једну букву. За чудо, букви се ту нешто угодило, примила се и порасла као да је у планини. Сви су је пазили и чували као најљепшу воћку и она је временом постала збориште села. Под њом су се окупљали на сеоским славама и весељима или кад је ваљало одлучити о заједничким пословима и проблемима.

По тој легенди, наводно, на једном таквом братственичком весељу и окупу, сви су пјевали и играли, само је некаква баба — звали је баба врачара — сједјела по страни и плакала, а стално погледивала уз горостасну букву. Види то неко и пита је шта јој је и зашто плаче кад су сви остали весели и раздрагани:

— Е, моја ћецо, и ви бисте плакали да видите оно што ја видим. Неће дуго проћи, а од свега овога, ове силне љепоте људи, кућа и имања, неће остати ни трага. Упамтите добро: док је буква на сред Бована — биће Бован буздован, а кад нестане букве са сред Бована — биће Бован баздован! А како ја видим, букви су избројани дани...“

Сви су се грохотом насмијали бабином пророчанству и нико није марио за њега све док мало потом некаква страшна олуја није заиста оборила букву и док у селу нијесу заређале несреће и наступило ископање, баш како је баба казала.

„Ово је било једно од најјачих братстава у племену до 1860. године – пише Петар Шобајић у својој позантој књизи 'Бјелопавлићи и Пјешивци' први пут објављеној у Београду 1920. године – када је Тодор (*Кадић, прим, Б.С*) убио кнеза Данила, те су сви прогнати. Живели су у Боану где се и сад познају велике зидине њихових кућа. Када су прогнати из племена било их је 30 кућа; у Боану, нешто у Фрутку и Косовом Лугу, прешли су у Враку код Скадра и тамо сад живе.“

(Шобајић, иначе, за село у којем су живјели Кадићи, углавном употребљава име Боан а не Бован, али у једној напомени дословце каже: „Име селу Бован, где су живели Кадићи, је остатак из предхришћанског доба“ и додаје, позивајући се на К.Јиречека, да је тај израз, Бован, „служио код старих Срба за ознаку идола.“)

„За њих (*односи се на Кадиће, прим. Б.С*) – пише даље Шобајић – говоре да су у своје време били најјаче братство у племену. Имали су гласовитог јунака Манојла Кадића, кога и песма помиње ('Удар на Вука Мандушића', 'Срп. Огледало', с. 40). Мах су почели губити од онда, од краја 18. века, кад су се Бјелопавлићи припојили уз Црну Гору. Били су задрти племеници и нису хтели имати никекве везе са владикама и Црногорцима, њима су увек насупрот стајали. То их је и сломило, а ојачало њихове противнике Бошковиће, који су баш услед везе са Црногорцима све више јачали. Све док су били у племену, кажу да су ипак имали моћи и Милековићи су (*тако су на шире звали Кадиће, Шарановиће, Павличиће и Пелевиће по неком Милеку од којег воде порекло, прим.Б.С*), ако не били јачи, а оно једначили се по снази са Калуђеровићима. Кадићи су били крупни људи, стасити, прави сој. Кад је виђен крупан човек у племену, питало се је ли Кадић или је од одиве њихове, толико су одскакали од других племеника том особином. Од њих су се женили и с њима пријатељила најбоља братства у племену, а пријатељи су им били и гласити Црногорци, Ђуро Кусовац, Лазо Пророковић и Јован Машанов Вукотић с Чева. С многим братствима у племену су се крвили, хтели су свој престиж, те кажу да су били насилници и орјати. Од њих и од Јовановића из Павловића је пало по пет мртвих због овог случаја: оженио се био један Јовановић од њих, па га жена оставила и побегла у род, а Кадићи је, не питајући јој мужа, преудали у Пипере. За велико јунаштво, кад је чета Бјелопавлића 1833. године ушла ноћу у Спуж и донела топ с бедема градског, дадне владика Раде по леденицу својим перјаницима, који су били у чети, Виду Бошковићу и Мирчети Пешићу. Андрија Драгов Кадић је доказивао да је он заслужнији од оних што су добили дар и тражио да се неправда исправи и он задовољи. А кад не добије ништа, он оде с братом и убије Мирчету Пешића и брата му Тиодора, па бојећи се освете, побегне у Никшић. Пешићи се освете јер убију за то два Кадића...“

Шобајић истиче да је надгорњавање Кадића и Бошковића трајало све до убиства књаза Данила и истраге Кадића:

„Кад је због увреде и срамоте, коју је књаз Данило нанео племену дошав са својом свитом у манастир Острог, где је тражио да му перјаници доведу и жену Тодора Кадића (*у питању је, вероватно, омашка јер се несумњиво радило о сестри а не о жени Тодора Кадића, прим. Б.С*), овај убио кнеза, прогнати су Кадићи из племена. С тим случајем и прогонством Кадића изгубили су Милековићи потпуно дотадашњи мах и снагу. Предање осуђује сердара Мата Рамова Бошковића за изгнање Кадића из племена – 'јер их је он узео на душу' “- закључује Петар Шобајић.

Из тог времена је сачувана још једна легенда везана директно за Тодора Кадића, која, као и ова претходна, може бити плод маште оних који су касније покушавали објаснити трагедију Кадића, али је и као таква занимљива и необична и ваља је сачувати у традицији народних предања овога краја.

Наводно, негдје у првој половини деветнаестог вијека, кроз Бован је наишао некакав светогорски калуђер. Да ли је био наумио у Острог или куд друго, није ни важно, тек ноћ га је стигла у Бовану и ваљало му је ту негдје преконачити. Питао некога гдје би му било најгодније коначити и сви га упуте у кућу браће Алексе и Николе Кадића, великих домаћина и најгледнијих братственика, који су живјели под једним шљеменом и служили, не само Кадићима, као примјер братске слоге и домодржности.

Калуђер право њиховој кући:

— Помага бог домаћине!

— Бог ти помогао, пресвети оче! — срео га Алекса на вратима.

— Јеси ли рад коначијама ноћас, домаћине?

— Јесам, пресвети, и да вас је вишина, ма смо ноћас мало у неприлици.

— У каквој неприлици, забога?

— Жена ми је, да простиш, ђетиња и ево је на мукама данас од неко доба, никако да се растави с приновом...

— То је божје давање није неприлика, добри домаћине, сретњијема се ђеца рађају. И да знаш, ноћас нећу никуд испод твојега шљемена...

Алекса и Никола се порадовали ненадном госту. Још из Свете Горе! Понадали су се да би им калуђер могао донијети срећу, да би те ноћи бог могао бечнути на њихову кућу да у њој проплаче мушко дијете. Никола, наиме, није имао дјеце, а Алекса је имао седам кћери и сви су се понађивали да би у осмом бремену могло коначно бити мушко.

Жена се порађала у некаквој стаји поред куће. Помагала јој нека комшиница, рођака, шта ли, али калуђер, мимо тадашњих обичаја наредио да жену доведу у кућу, да наложе добру ватру и простру јој да се породи ту поред огња. Не било поговора: навардали велику ватру, прострли поред ње сламе, по њој пустину и смјестили породилу – све како је калуђер наредио.

Ноћ је била тмурна и кишовита, а у неко доба је окренула права олуја са муњама и громовима, небеса се расклапала и земља подрхтавала. Пред

зору, вријеме се смирило, али је громове замијенила грмљавина пушака из куће Кадића — Алекси се послуже седам кћери родио син.

У његову кућу се прије зоре сјазило цијело село, а на честитку су почели да пристижу и пријатељи из других околних села.

У неко доба устао и калуђер. Честитао Алекси наследника и некако невесео сјео поред ватре. Никола му брже пружи чашу да им благослови мушку принову. Калуђер узео ракију и наздравио:

— Волио бих да мој благослов буде жеља божја, али нека бог благослови како буде суђено јер он је свевишњи и свемоћни!

Калуђер онда устане и призове Алексу и Николу настрану:

— Ја знам, добри људи, да сте ово дијете дочекали у велику жељу, али, ако ћете мене послушати, дајте да га одмах крстимо, а онда да га задавимо. Примам гријех на моју душу јер ја видим оно што ви не видите: несрећа се ноћас распртила у вашој кући, дијете се родило у несрећну уру и оно ће бити несрећно не само за вашу кућу него и за цијело братство, јер нијесу ове ноћашње небеске прилике биле без неке...

Калуђерове ријечи као гром погодиле Алексу и Николу, њихову бригу опазили и остали укућани и други који су се ту затекли и весеље за час замијенила жалост.

Ледени мук и гробни тајац прекинуо Алекса:

— Нека буде по божјој вољи, пресвети оче!

— Никад! Само преко мене мртвога! — плануо Никола и свако видио да је нека голема мука. — То дијете смо толико жељели и једва дочекали, па зар сад отац и стриц да му узму живот. Ако је и од бога, гријех је и ко на њега руку пружи, моја ће му рука судити и неће се главе наносити!

— Опростите ми, браћо Кадићи, ја вам казах оно што сам видио и осјетио у овој мучној ноћи, ово су црни знаци и гризла би ме савјест, а и од бога би било и грехота и срамота да нијесам рекао оно што сам видио. Но, дако велики бог буде милостив и поправи његовом свемоћном руком да не буде онако како ја видјех — рече калуђер и оде из куће Кадића.

Поново плану весеље иако је брижни отац настојао да се у томе не прегони.

Дијете крстише и дадоше му име Тодор, али су га од првога дана од миља сви звали Тошко или Тошо.

Растао Тодор и напредовао као и остала дјеца, али је бистрином и чврстином карактера одскакао од вршњака. Био је ћудљив и плах и никад није могао претрпјети никакву увреду у игри.

Кад му је било седам година, отац га поведе у Острог да би научио да чита и пише, а послуже га је упутио на школовање на Цетиње, гдје је касније и службовао.

Кад му је било дванаест година, преживио је, како су једни казивали, ујед змије, а други ујед манитог пса. Отац и стриц су га због тога одвели у Жупу

Никшићку код некаквог видара. Старац, по прилици, био уман и имао доста успјеха у лијечењу тих ствари које се углавном сводило на заварчивање, гаскање, на траве и мелеме. Жупљанин фино примио Алексу и Николу, али чим је видио Тодора и завирио му у лијеви длан, брижно завртио главом:

— Шта је, пријатељу, ако бога знаш, има ли му спаса?! — гракнули у глас Алекса и Никола.

— Има му спаса, добри људи, могу ја њега од овога извидати, али не могу од онога што му је свевишњи записао и да је мој ја га не бих лијечио, јер зле биљега видим на њему, некакву несрећу носи и за себе и за другога...

— Е немој га ни видати, дабогда ми га стрелица заклала кад се тако несрећан и ненавачан родио! — рекао ојађени отац Алекса.

— Шта то рече, Алекса, да од бога нађеш, зар тако за своје дијете и то једвачека! — плануо Никола, па се окренуо ономе Жупљанину: извидај ти њега кад си рекао да можеш и немој случајно главом да се шалиш!

Видио Жупљанин злу прилику, да са Николом нема шале па употребио све што је знао и умιο и Тодору оничас било лакше.

Алекса и Никола крену одатле натраг у Бјелопавлиће. Кад су били у Сливље Никшићко, почину ту изнад понора Зете. Алекса, којему се била скупила мука на срце још од онога што му је приликом рођења сина рекао светогорски калуђер, а сада још присолио и видар из Жупе, зграби у једном тренутку Тодора и суне да га гурне у понор, али Никола буде бржи и отме му га из руку у посљедњем моменту:

— А шта си то наумио, Алекса, кукала ти мајка, зар хоћеш да нам угасиш дом, зар хоћеш да останемо за калијеж и бруку пред Бјелопавлићима и свијем Црногорцима како смо убијали своју ћецу? А знаш ли да ме мала веже и да могу од срамоте и што нећу да нам се душмани насладе, овога часа бих те убио и ја тебе бацио у понор...

— Немој ми се чудити, брате, дојадило ми је то што се над њим некакве црне слутње вију откад је пао челом на земљу. А у животу обично буде тако да се остваре зле слутње, никад оно добро и љепше...

— Не будали, Алекса, ја на своје дијете не бих могао дићи руку све да му на челу пише да доноси зло и несрећу. И упамти во вјеки: нека буде како буде и како је суђено, ми га нећемо бестрвити, док сам жив то нећу дозволити па кад бих знао да ће се због њега сви Бјелопавлићи истражити!

Тодор је порастао и стасао у врло лијепог момка, наочитог и отреситог, са свим особинама које су красиле и издвајале његов род и братство. Завршио је на Цетињу неку школу и описменио се и још за владавине владике Рада службовао на двору под Орловим кршем. Као јединца међу толико сестара, рано су га и оженили и у раној младости умијешали међу људе.

Он је, изгледа, остао на служби на Цетињу и након Његошеве смрти, односно и по доласку књаза Данила на црногорски престо.

Осветољубивом и назлобрзом књазу Данилу није било довољно то што је Бјелопавлиће прегазио с војском, што је попалио куће и побио људе, што је Бошковиће на челу с попом Ристом присилио да спас потраже под турским скутом, што је толико зла учинио својој сестри и зету, већ је потом почео да вреба и трага за свима који су оног дана под Острогом стали уз попа Риста и дигли глас због срамоте коју су књаз и његова свита нанијели Бјелопавлићима. Преко жбира и шпијуна је провјеравао поједине сумњиве људе који су на неки начин успјели да измакну његовом немилосрђу у првом налету.

Међу првима се нашао и поп Пуниша Павићевић, капетански писар у капетанији на Прентиној главици, односно у Мартинићима, а зет Тодора Кадића. У овој капетанији којој су припадала братства на лијевој обали ријеке Зете, од Вражегрмаца до Пипера (Петрушиновићи, Павковићи, Брајовићи и Мартинићи), након онако крвавог смјењивања Стевана Ђикнића, књаз Данило је за капетана поставио Тока Никина Шарановића, угледног племеника, али неписменог.

Једнога дана, био је по прилици некакав светац, бану на Прентину главицу перјаници и донесу Току писмо од књаза. Токо неписмен, призове Пунишу да прочита и види шта пише господар. Пуниша отвори писмо и има шта видјети: прочита своју смртну пресуду.

— Шта вели господар, Пуниша? — пита Токо.

— Поручује да порадиш нешто ту око оног спора између Лајовића и Савелића у Горњим Мартинићима — снађе се Пуниша на брзу руку, метне писмо за слав и беспримјетно се искраде између окупљеног народа, па право у Спуж. Није му било далеко, а и Турци га дочекали објеручке, знали они за Пунишу Бајова, угледног, младог, а врло паметног и прибраног сина чувеног капетана Баја Павићевића.

Пуниша тамо затеци и свога шуру Тодора који је службовао на Цетињу и ту му Тодор испричај шта је и како било и зашто је пребјегао Турцима.

Неколико дана прије тога, док је под бријестом поред Биљарде сједио и разговарао са окупљеним главарима, књаз Данило призове Тодора и каже му да треба да убије зета и остави сестру удовицом.

Тодор се почео правдати да то не може учинити, како да дигне руку на зета и уцвијели сестру:

— Е, баш зато — брекнуо књаз — ти да му пресудиш због тога што је са мојим зетом, попом Ристом, радио о мојој глави. Мени зет умаче да му моја рука не суди, а ти гледај да теби твој не утече јер је онда и твоја глава у торби...

Тодор се није поколебао, остао тврд да неће и не може дићи руку на зета, али га књаз није ту одмах казнио за непослушност већ му оставио ноћ да размисли и одлучи шта му ваља чинити.

Тодору је изгледа послије тога још неко отворио очи и охладио главу и казао му да је то вјешта и покварена игра књажева — да на тај начин жели

провјерити Тодора и присилити га да укаља руке зетовском крвљу како би од њега створио вјерног и понизног слугу, а у Бјелопавлиће посијао још једно зрно заваде и раздора. Кад је схватио да нема избора, Тодор у току ноћи побјегне са Цетиња и осване у Спужу међу Турцима...

Чим је сјутрадан сазнао да је Тодор побјегао, књаз Данило брже-боље спреми перјанике у Бјелопавлиће, неће ли претећи Тодора и убити Пунишу, али је, ето, судбина била бржа и праведнија — Пуниша се тога пута ипак спасио сасвим случајно, јер Тодор није стигао до њега да га опомене и упозори шта му се спрема.

Премало је сигурних и прецизних података шта се потом догађало и каквим су страдањима били изложени Тодор и његов зет Пуниша. Недуго послје бјекства, они су се некако преко Подгорице и Скадра обрели у Цариграду. Тодорова жена и двоје мушке дјеце су протјерани из Црне Горе, а Пунишина жена, односно Тодорова сестра је одведена на Цетиње. Књазу Данилу је, изгледа, било мало што је обрукао и обешчистио оне ноћи у Острогу већ је желио још неко вријеме да ужива у њеној љепоти. По неким подацима, он је држао у својим одајама око два мјесеца, а онда је преудао за једног Мартиновића, шуру војводе Мирка, односно млађег брата Миркове жене Стане.

Пошто је у то вријеме други Станин брат био црногорски конзул у Цариграду, вијест о преудаји Пунишине жене, односно Тодорове сестре, некако је преко њега стигла до Босфора и уврзена у уши Тодору и Пуниши. Плаховити и до срца увријеђени Тодор се није двоумио нити могао уздржати: чим је уграбио згуду, убио је конзула Мартиновића, свог недрагог и несуђеног пријатеља, иако он није био ни крив ни дужан за срамотни чин књаза Данила.

Био је то разлог за разлаз Тодора и Пунише, пошто је Пуниша одбио да са њим учествује у том атентату. Од тог часа свако је кренуо својим путем и за својом срећом и судбином. Тодор се неко вријеме крио у Цариграду код пријатеља и познаника. То му није било тешко, поготову зато што је у међувремену научио и неколико језика. Не зна се колико је ту остао и куд се одатле све кретао, тек у једном тренутку се обрео у Бару и јавио чувеном Селим-бегу са којим се од раније познавао. Тодор је изгледа осјетио да се у Цариграду плету конци око њега и да му Данило ради о глави, да је чак и награду расписао за његову главу, па је одлучио да је он сам донесе пред Данила, али и наплати много скупље него што је он уцијенио.

Тодоров долазак у Бар није остао незапажен. Нашло се и ту жбира и шпијуна који су дојавили књазу Данилу гдје се и код кога крије Кадић. Селим-бегу је убрзо стигло писмо са Цетиња у којему је Данило обећавао чизму злата за Тодорову главу. Лукави Турчин је очигледно умио искористити то писмо да код ватреног и увријеђеног Кадића распали мржњу и подстакне жељу за осветом. Удесио је згуду да му покаже писмо са Цетиња и потом

више, изгледа, није било разговора и убјеђивања: Тодор је одлучио да и по цијену своје главе убије Данила и освети му се за сва зла која му је нанио.

Нема, наравно, сигурних података како је даље било и како је Селим-бег помогао Тодору да се припреми за тај чин, али сам слушао од старијих људи да му је за то набавио специјално направљену кубуру коју би напунили и по неколико дана држали у морској води да би провјерили хоће ли потом опалити. Понављали су то неколико пута и пошто кубура ниједном није слагала, било је јасно да су нашли и одабрали сигурно и поуздано оружје. Кажу да се Селим-бег постарао да се парчад гвожђа и сачма којом је кубура напуњена залије змијским отровом како књазу не би било спаса чак и ако буде лакше рањен.

Тодору ипак није задрхтала рука и добро је циљао. Књазу није било спаса од те ране и да није било змијског отрова. Смртно рањеног су унијели у неку оближњу которску кућу, а Тодор се изгледа није много ни трудио да умакне из руку которске полиције нити му је више било до његове главе. Већ на првом саслушању све је признао и потанко испричао како је и зашто убио Данила“ – закључује своје казивање пуковник Драго Филиповић.

У народу је испредена легенда како је смртно рањени књаз тражио да му доведу Тодора и да му је Тодор, тобож, брк у брк све рекао. Мићун М. Павићевић, један од најплоднијих црногорских писаца из прве половине двадесетог вијека, ту легенду је унио у своју трећу књигу „Црногорци у причама и анегдотама“:

„Пошто је Тодор Кадић убио књаза Данила — пише М. Павићевић — овај је живио још неколико сати и замолио которску власт да му доведу Тодора из затвора да се са њим нешто разговори. Довели су му га. Књаз рече:

— Зашто ме уби, Тодоре, и ко те научи?

— Научио си ме ти и нико други, а убио сам те зато што си одузео част мојој сестри и преудао је иза жива мужа.

— Зар се то није могло платити ничим до мојом главом?

— Није, јер да си имао и стотину глава, не би могао платити сва зла која си на правди Бога, учинио Црногорцима и мене.

— Је ли ти жао што си ме убио?

— Јест ми жао што не могах претући и твога брата Мирка који је још већи крвопија од тебе.

— Ајде, збогом Тодоре, нећеш ни ти имати на рамена главе.

— Образ остаје, а глава моја није ни била.“

Књаз Данило је уистину издахнуо у кући Бјеладиновића у Котору тек двадесет и четири сата након рањавања, али нема ни помена да је у његовим предсмртним часовима заиста дошло до сусрета и разговора са Тодором Кадићем. Очигледно је да је народу био потребан такав „сусрет“ како би изразио и свој став, и о дјелу Зека манитог и о чину Тодора Кадића.

А чињеница да књаз није остао на мјесту мртав, доприноси да оно што је створила народна машта буде убједљивије и вјеродостојније.

РАЗЛИЧИТО О ИСТОМ

Мићун М. Павићевић: „Ишао је прерушен по Цеклину и Ријечкој нахији да чује како о њему мисле и зборе.“ Михаило Лалић: „Не кајем се за

кнеза — рекао је Тодор Кадић — био је злочинац. Жао ми је само што сам убио консула ни крива ни дужна...“ Игуман Никифор Симоновић: „Данила је убила аустријска политика...“ Црногорски емигранти: „Због крволоштва, њега је већи дио народа црногорског смртно мрзио...“

Убиство књаза Данила и све оно што му је претходило, владавина и понашање првог црногорског господара без мантије и камилавке, било је одувијек предмет пажње и живог занимања не само историчара и оних који су на све то гледали кроз призму факата и у свијетлу историјских кретања и збивања у Европи половином прошлог вијека.

Тако се, рецимо, Мићун М. Павићевић у својој трећој књизи „Црногорци у причама и анегдотама“ опширно бави овом интригирајућом темом, наглашавајући да је ријеч о ономе што је до тада било прикривено „дебелим плаштом заборављања и свјесног чувања“, те да „знатан дио ових прича долази из кругова оних који се нијесу гријали, или ако су — не дуго — на варљивом сунцу црногорског двора...“

Иако се и овом приликом заклиње и заклања иза оне чувене Цицеронове изреке: „Нека буде по правди, па ма сав свијет пропао“, Павићевић, очигледно, није био до краја објективан и непристрасан, није се успио сасвим ослободити одређене зловоље и сакрити у овом случају да је Бјелопавлић, да је на извјестан начин и лично погођен и дирнут свим оним што се ваљало и сплело на релацији књаз Данило — Бјелопавлићи:

„Данило је одмах иза владичине смрти — пише Павићевић — позајмио у Матановића, у Ђеклиће, или, како други тврде, у Ђурашковића на Цеклину, стотину цекина и са њима почео даривати поједине утицајне личности из племена и за себе их придобијати. Зна се да је лично ишао, прерушен, на ноћна сијела и народна хора по Цеклину и другим крајевима Ријечке нахије, да би чуо како о њему мисле и говоре појединци и сазнао како се развија његова акција у народу. У исту сврху послао је своје људе по свим племенима Црне Горе, а у Бјелопавлиће Петра Иванова Јовићевића, из Ријечке нахије који се мало послије и стално настанио у Бјелопавлиће, на Орјој Луци...“

Павићевић потом пише како је овај књажев провокатор залазио код виђенијих људи и искушавао их шта мисле о књазу. Они мало вјештији који су га прозрели умало га нијесу убили.

И поп Пуниша Павићевић, „један од најобразованијих Црногораца свога доба“, посумњао је у добре намјере Јовићевића, али није одмах реаговао већ је желио да се прво посавјетује са стрицем, попом Петром, капетаном. Закључили су да треба чим прије ићи на Цетиње и обавијестити господара о дјелатности Јовићевића, али је Јовићевић био бржи и у извјештају књазу Данилу Пунишу Павићевића означио као једног од најљућих противника у Бјелопавлићима.

Лукави књаз није одмах реаговао већ је желио прво да учврсти власт и од владарске столице удаљи и истисне Ђорђија Петровића. Једног дана је, како тврди Мићун Павићевић, окупио своје истомишљенике и пријатеље и распоредио их око Биљарде у којој је на столици владике Рада сједио Ђорђије. Онда је ушао у Биљарду и наредио Ђорђију да устане са столице. Кад се овај успротивио и грубо одбио његову заповијест, он га је мирно упутио да погледа кроз прозор. Ђорђију је било јасно да је у питању глава или столица и повукао се, да би већ у току ноћи са браћом Машаном и Вуком побјегао у Котор.

(Историјска истина је, међутим, другачија: претендент на престо био је Његошев брат Перо Томов, а Ђорђије Савов је био потпредсједник Сената и први је подржао књаза Данила и његово право на Његошеву столицу, сходно Његошевом тестаменту. Истина, и Ђорђије Савов ће касније показати претензије на црногорски престо и доћи у сукоб са књазом Данилом, посебно због књажевог наума да призна султанову врховну власт и 1857. године схватити да му више нема мјеста у Црној Гори.)

Но, ако се обавјештења Мићуна Павићевића о збивањима на двору могу доводити у сумњу, о збивањима у Бјелопавлићима је сигурно вјеродостојније писао:

„Пошто је примио извјештај од Петра Иванова о држању попа Пунише — пише М. Павићевић — Данило је одмах послао своје перјанике у Бјелопавлиће, са писмом-наредбом капетану Току Никину Шарановићу да Пунишу ухвати и мушкета на Прентину главицу, гдје је тада био вашар свега племена Бјелопавлићкога. Писмо је дошло оног истог дана када се и Пуниша припремао да пође на Цетиње. Токо је био неписмен човјек, а дужност писара обављао је сам Пуниша. Токо му уручи књажево писмо да га прочита. Пошто Пуниша прегледа писмо, рече капетану да није ништа важно и да ће му писмо прочитати кад сврши извјесне послове на пазар. Истога дана Пуниша је искочио у Спуж који је тада био под Турцима. Написао је два писма на адресу књаза Данила, доказујући му да га је Петар Иванов лажно представио и облагао. Писма је уручио једној жени која је позната била као поуздан писмоноша између Срба који су живјели под Турцима и оних у слободној Црној Гори и Бјелопавлићима. Овог писмоношу добро је познавао

сердар Мато Бошковић, блиски пријатељ по женској линији са Павићевићима, али, како је он сматран једном од најповјерљивијих личности књаза Данила у Бјелопавлиће, чим је сазнао за Пунишина писма упућена Данилу, у форми пријатељства узео их и уништио.

Пошто је књаз Данило видио да Токо Никин није мушкетар Пунишу, призвао је своје људе и почео их испитивати како би и преко кога могао пронаћи Пунишу, у Спуж или Подгорицу, и убити га. Савјетовали су га, да би Пунишу, једино могао убити његов шура, неустрашиви јунак, Тодор – Тошо Алексин Кадић. Књаз Данило позове Тодора и нареди му да убије Пунишу, па да ће га поставити за перјаника. Тодор, под пријетњом да ће бити убивен ако не изврши Данилову заповијест, привидно пристане. Дође у Спуж и извијести Пунишу о чему се ради. Из Спужа су заједнички преко Подгорице избјегли у Скадар, а одатле у Цариград. Тодор је био средњега узраста и доста груб, али веома жив и окретан. Пуниша горостас, управо један од најљепших људи послѣ Владике Рада у Црној Гори. Пуниша се запослио при руском посланству као каваз, а Тодор је обављао најтеже послове, као обичан обалски радник. Међу радницима је био знатан број Црногораца којима је био 'Хрват-баша' Мишан Стеванов Мартиновић. Он је једновремено отправљао и дужност црногорског консула у Цариграду.“

(И овдје има одређених одступања и разлика у Павићевићевом казивању око тога како су и куда поп Пуниша Павићевић и Тодор Кадић доспјели у Цариград и како су се тамо, пред сталним књажевим гониоцима притајили под лажним именима.)

„Пошто је Књаз Данило сазнао да су Тодор и Пуниша пребјегли у Цариград, пошаље своје перјанике у Рсојевиће у кућу попа Пунише да уграбе и доведу на Цетиње његову жену Даницу. Нијесу је нашли дома него у манастир Ждребаоник, на сами велики Госпођин-дан, ког се дана купи сабор пред манастиром. Перјаници су немилостиво ухватили Даницу, која је на сав глас кукала, пиштала и отимала се. Овај догађај страховито је утицао и на Тодора и на Пунишу. Још већма их поразио глас да се Даница, по Даниловој заповијести, морала насилно вјенчати са Кићуном Мартиновићем, рођеним братом „Хрват-баше“ Мишана. Овоме браку кумовао је брат Данилов, Мирко Петровић...“

У Задарском архиву се чува један извјештај которских власти, датиран 11. септембра 1859. године, у којему пише да је перјаник књаза Данила, Кићун Мартиновић, у недјељу, 4. септембра, вјенчао Даницу Кадић и одвео је у Бајице. Напомиње се такође да је Даница била жена Пунише Павићевића а сестра Тодора Кадића, те да је вјенчање обављено по књажевом наређењу и додаје да је Кадић зато 1859. године у Цариграду убио Кићуновог брата, „књажевог хрватбашу“. Ни овдје ни другдје нема података шта је и како даље било са Даницом чију љепоту сви без изузетка упоређују са вилом. Она,

изгледа, није задуго остала у том браку - умрла је, наводно, послије само двије године.

И овај случај показује колик је и какав самовољник и аутократа био књаз Данило, колико је он први газио свој Законик у који се толико заклињао и по којем је немилосрдно скидао главе и за најбезазленији гријех. Члан 69. његовог Законика, рецимо, дословце гласи: **„Који би чоек узео жену иза жива мужа или би уграбио ђевојку, коју му небуду ђевојчини родитељи или својта или близика ђевојчина, допуштила, која живие родитеља нема по закону и обичају наше православне источне вјере, такви да се има ћерат како безаконик и грабителъ туђе ђеце и да му стана у нашу земљу није; а његово имаће да се процијени и раздијели како и онога кои самовољно чоека убије (нагласио Б.С).“**

Наравно, они који сада књаза Данила кују у звијезде, његов Законик проглашавају „правним спомеником“, а њега примјером и узором младим нараштајима, и причу о преудаји сестре Тодора Кадиха проглашавају измишљотином и вјештом манипулацијом оних који су припремали Тодора за атентат, који су, тобож, на овај начин у њему распаљивали мржњу и жељу за осветом. При том се поприлично заплићу и падају у контрадикције јер су чињенице тврдоглаве:

Тако Момчило Шалетић најприје цитира шта је 27. септембра 1859. године о судбини Тодора Кадиха и Пунише Павићевића (по наводима Владана Ђорђевића у књизи Црна Гора и Аустрија 1814-1894, штампаној у Београду 1924. године) написао барон Мапула, кум књаза Данила:

„Црногорски поп Пуниша Павићевић и његов шурак Тодор Кадих, то су два у сваком погледу уредна човека, који су морали да беже из своје отаџбине само зато што су приврженици Кнежевога стрица Ђорђија Петровића, јер им је Кнез непрестано претио да ће их смакнути, тако да најзад нису били сигурни за своје животе и они су пре две године пребегли у Аустрију, при чему је Пуниша Павићевић своју младу, тек венчану му жену, која је сестра Тодора Кадиха, морао оставити у родитељској кући. Да би се осветио Пуниши због његових непријатељских осећања, затим да би га завадио са шураком, као и да би ову двојицу завадио са породицом Мила Мартиновића, једног од најугледнијих црногорских емиграната, Кнез Данило је приморао младу жену попа Пунише Павићевића да се преуда за једног Мартиновића и за живота законитог мужа, Данило је пре две недеље дао венчати Пунишевицу са Мартиновићем. Изузимајући грозно повређена осећања Пунишина, који је искрено волео своју жену, овде се мора пре свега узети у обзир страховита срамота, која, по схватању црногорског народа, пада на онога коме се жена за његова живота преуда за другог, па да се разуме крајње очајање које је обузело осрамоћеног мужа. Сасвим изван себе дошао је Пуниша са Тодором к мени, кукао је бескрајно због срамоте која му је нанесена, па је најзад изјавио да он од срамоте не може изаћи ни пред једног свог земљака и зато ме моли да допустим њему и његовом

шураку да оду до Беча не би ли тамо добили пасош за Русију одакле Црној Гори долази потпора, те да се тамо жале на Кнеза.“

Називајући све ово „пропагандном причом“, Шалетић се, уместо у потрагу за истином о чињеницама које наводи Барон Мамула, свом жестином окомљава на његов морални лик и доказује - као да је то неко изненађење које је потребно доказивати - да је он првенствено био одани службеник бечке царевине па тек онда вјенчани кум властодршца мале Црне Горе. При том призива у помоћ и Владимира Ђоровића који је написао да је „књажев кум уједно и његов заклето непријатељ...“

Упркос свему што стоји у овом Мамулином писму, што се о овом случају зна из небројених других извора, што су све те приче углавном сагласне и истовјетне, Шалетић, ипак, и о овоме има своју „логику“ и не допушта да ни овим поводом трунка какве сумње падне на свијетлог господара:

„Потпуно је логично – пише Шалетић - да та млада, лијепа, здрава жена (*односи се на Даницу – Вилајету, сестру Тодора Кадића а жену попа Пунише Павићевића, прим.Б.С*) прекине неизвјесност свога живота и уда се за човјека из уваженог братства Мартиновића, без обзира што је по ондашњим црногорским схватањима то била срамота за попа Пунишу, ако је она уопште знала, или могла знати да је он жив. Према томе није ту требала никаква друга сила до силе њене неизвјесне судбине. Уосталом, ко је могао, и да је хтио, ту жену натјерати на такав поступак против њене воље, јер би она нашла начин да се одупре, па макар дигла руку на себе...“

Овдје је, заиста, кметовање сувишно.

У доброј мјери сличну причу о књазу Данилу и Тодору Кадићу, о књажевом односу према Бјелопавлићима и страдању Кадића и његовог зета Пунише Павићевића, односно о разлозима атентата у Котору, објавио је и Михаило Лалић у роману „Ратна срећа“. Наравно, за разлику од Мићуна Павићевића, он опрезније барата подацима, поштује историјске чињенице и не упушта се превише у детаљисања заснована на несигурним предањима. Ево тог одломка у цјелини:

„... у вријеме кад је књаз Данило, познат и под именом Зеко Станков, почео да утврђује своју власт над Црном Гором, оно што данашњи интелегенти и марксистички називају модерном државом — послао је перјаника Петра Јовићевића да испита ко су присталице Пера и Ђорђија у Бјелопавлићима и Пиперима. Јовићевић је свратио у кућу попа Мира Бошковића и почео да буну против кнеза, а поп му је на то рекао: 'Тим путем ти, у моју кућу, боље да нијеси свраћао!... Попиј чашу и обрћи окле си дошао, е може бити друга!...' Јовићевић је продужио до Агице Радуловића, те наишао на кућу у градњи. Задржали су га ту на части. Били су заклали нешто за раднике, те су га и на ручак задржали, али кад је почео разговор против кнеза Данила, умучкали су га и запријетили му. Јовићевић је свратио код Кадића у Боан — то је село, последије тих догађаја све до данас остало пусто,

са зидинама. У кући Тодора Кадића затекао је домаћина и његовог зета, попа Пунишу Павићевића. Њих двојица су насјели искушењу те се изrekli против Зека, као и против његовог штићеника Бошковића. Одатле је Јовићевић продужио преко Пипера, али нигдје није имао успјеха осим код Божовића, потомака Тодора Мушкина. Ту му је домаћин рекао: 'Бих сагорио Петровиће да могу, дједа су ми убили, али им не могу ништа осим да ми буде горе, па зато нећу ни да макнем...' Из Пипера је Јовићевић при повратку свратио у Марка Марушића, но чим је почео да излаже своју шемакију против кнеза Данила, Марушић га је позвао на мегдан као хулитеља његовог владара.

Јовићевић је, изгледа, о свему тачно обавијестио кнеза. Кнез се на Божовиће није осврнуо, ваљда је сматрао да га њихова мржња не угрожава. У Бјелопавлиће је послао перјаника са запечаћеним писмом на руке капетана Тока Шарановића: да чим писмо добије, посијече Тодора Кадића и попа Пунишу Павићевића. Капетан није био писмен; перјаник га и није нашао код куће, него на Главици, пазаришту, под неким ладњаком. Кад му је перјаник предао писмо, капетан га је пружио своме писару, а то је био главом поп Пуниша Павићевић, о чијој се глави радило. Пуниша, чим је прочитао писмо, рекао је капетану: 'Ово ћемо послуже да решавамо, треба о томе да се размисли.' Онда се нашао у послу да измакне, пронашао Тодора Кадића, узели су оружје и пошли у Спуж, у турску тврђаву. Са собом су понијели кнежево писмо...

У то вријеме Црногорци ни без оружја нијесу у Спуж улазили — само жене, и то оне поружније. Једна од тих жена срела их је, зачудила се и питала куд то они иду у Турке; они су је ућуткали и отјерали. У Спужу су их Турци лијепо дочекали, као цијењене Брђане, и понудили им да им одробе (извуку из Бјелопавлића) породице па и да им код Спужа под својом заштитом, дају имања. Они на то нијесу пристали, но су пошли у Подгорицу. И тамо су били понуђени да остану, но они су продужили за Скадар. Ни у Скадру нијесу били ружно дочекани, добили су војничко снабдијевање и нијесу морали да раде. Но, приликом неких нереда, ријешено је да сав скитачки народ из Скадра буде пребачен у Истанбул — тако су се и њих двојица нашли на Босфору, а писмо им је остало у турској канцеларији. Ту у Цариграду нашли су неког Шофранца, којем нијесу казали права имена ни разлог што су се поскитали. Шофранац их је довео у Бујукдере, у руску цркву. Ту гдје је поп Иларијон били су тада други попови, видјели су да поп Пуниша зна понешто од богослужења, зато су му дали собу и храну. Пуниша је тражио да с њим може да станује и Тодор...

Капетан Токо Шарановић на Главици, кад је видио да му нема попа Пунише, питао је перјаника камо писмо, и зна ли барем шта пише у њему. Перјаник није знао шта је у писму. Токо, заједно с перјаником, пође на Цетиње да дозна шта му је било наређено. Кнез га је одмах питао: 'Јеси ли их смакао?' 'Ја не знам кога, господаре.' — 'Зар си их пустио, пасји сине?...

Платићеш их твојом главом!' И би га посјекао да га није војвода Мирко одбранио. Отада су одредили да капетан не поставља писара док му и то са Цетиња не одобре.

У Цариграду су Кадић и Павићевић пронашли црногорског консула Мартиновића. Често су код њега навраћали да питају за Црну Гору, али се нијесу казивали под правим именом. Једном је консул узео да чашћава њих и друге залутале Црногорце, па је рекао: 'Данас сам примио веселу вијест из домовине: брат ми се жени и то је господар одредио киме ће се оженити: од чувенога рода Кадића, сестром Тодора Кадића...' — 'Па он нема неударних сестара', рекао је Тодор. — 'Та му је сестра била удата за некога попа Павићевића, али су поп и шура му заједно некуд побјегли, а попадија је, кажу, чувена по љепоти, а и род јој је један од најбољих...'

Да се освети, Тодор је консула мучки убио. Прије тога био се погодио с неким Грком да их прими на свој брод као ложаче, те да их превезе до Одесе. Хтјели су да се жале руском Православном синоду на кнеза Данила — како од живих мужева одваја жене и удаје их. Ту се десила нека неприлика, болест, шта ли (или ја нијесам добро упамтио), те Пуниша није стигао на брод, но сам Тодор. Тодора су у Одеси Руси скинули с брода посумњали су у таквог Црногорца који им долази грчком лађом из Турске, па су га послали на неко острво код Одесе, гдје је остао годину дана. Ту би му и кости окапале да није некако наишао онај исти Грк с бродичем, те је Тодор с њим побјегао у Цариград...

Тодора је из Цариграда опет прогонство довело до Скадра — морао је свако да иде тамо одакле је дошао. У Скадру се Тодор јављао у консула руског и аустријског. Мора да се неком и жалио. Неки људи из тих консулата, пошто су открили Кадићеву жељу, и пошто су имали интереса за то, обећали су му да му омогуће да оствари шта је замислио. Послали су га код Селимбега у Бар, те је тамо неко вријеме живио доконо, па су му дали бокелско одијело и двије кубуре, па су га одвели у Грбаљ. На Тројици су га повезали с неким из Котора који га је одвео на пристаниште и рекао му: 'Ту буди ваздан, ти знаш шта ти је посао!' Он је ваздан чекао. Узео је те нешто јео, а увече ушао у кафану да попије вино. Чекао је кусур, кад су неки рекли: 'Ето га кнез црногорски!' Он је истрчао не сачекавши кусур од кафеџије. У мраку не би препознао кнеза да није неко креснуо да му припали цигарету. Онда је Кадић опалио из кубуре, па је ту кубуру бацио, а с оном другом побјегао према Тројици. Замрсио се у жбуњу, тако да су га ујутру ухватили. Као свједоци против њега појавили су се кафеџија, неки који су га видјели како се шуња по пристаништу, истовјетна кубура... Он није признавао, но тек на исповијести пред попом; поп је то пријавио. Кад су га питали каје ли се, рекао је: 'Не кајем се за кнеза, био је злочинац. Жао ми је само што сам убио консула ни крива ни дужна...' У затвору, све до смрти, посјећивала га је рођака која је била удата близу Котора. Он је њој испричао своје путовање и то што се о њему зна дошло нам је преко ње..."

Један занимљив запис о погибији књаза Данила оставио је двадесетих година прошлога вијека и Никифор Симоновић, игуман манастира Пива, у свом познатом „Љетопису...“:

„Један додаток за узроке и узрочаре смрти књаза Данила, што сам наслућуо некад као слуга, гдје већи говоре“ — пише овај свештеник бурне биографије, пустолов и знатижељник, путник и несмиреник, који је од сирочета, чобанчета и слуге доспио до једног од образованијих људи свога доба — „овај грдни свијет испитао, отрови му чашу искапио...“

„Кад је конгрес био у Паризу, не знам годину — пише даље игуман Никифор — послао је књаз Данило Ива Ракова, паметна, али нешколована човјека, а до ког од посланика и које велесиле — не знам.

Вук Караџић знао је за Ива, а тада се десио у Паризу, па је из новина дознао, да се границе Црне Горе ниђе не спомињу у протоколу Конгреса.

Караџић одмах нађе Ива Ракова и каже му све зло. Иво рече Вуку: 'Па шта ћу ја сад'. Вук му одговори: 'одмах ноћас иди влаком у Милан; ево ти депеша, коју одмах у Милану предај Квекићу, у Тријешће, да Данило иде у Париз, па ће он знати што ће радити, док се Конгрес није разишао'.

Иво послуша, учини тако, јави на Квекића а Квекић пошаље брод под Котор и јави зету, књазу Данилу и овај хитно крене и стигне у Париз око пола ноћи, и без заустава исти час пође у двор Наполеону, јави стражи да га пријаве код цара. Како Наполеон није био легао, јаве му за књаза Данила и Наполеон одговори: 'Реците књазу да сад није вријеме, но нек остане за сјутра, па ћу га примити са достојним војничким почастима'. Ово саопште Данилу а Данило одговори: 'Реци цару, да ће за мене бити највиша почаст, да само ноћас видим цареве очи, па онда како он нареди биће тако...'

Кад благородна душа француска чу ово, нареди: 'Нека дође таман у мој ође приватни кабинет' — и Данило крене. Кад је Данило стигао на врата од кабинета, Наполеон је стајао на ногама, унутар кабинета, да га предусретне, но, Данило кад је хтио да крочи, учинио је, као да се спотакао и пао баш на прагу и реко је: 'Ох, падох овдје на прагу' — Наполеон притрчи, дохвати га за руку, да га исправи, мислећи да му се уистину нешто догодило и рече: 'Шта би, дикте се' — Данило као муња, држећи руку Наполеонову — скочи на ноге и рече: 'Сад се могу дић кад ме Ваша моћна десница диже; сад ми није стало ни за дивљу турску ни...'

Наполеон види у чему је ствар и рече: 'Шта је, реци, помоћи ћу'. Књаз одговори: 'Величанство! Како шта је? Из историје знате да се мој претходник Петар I-ви борио за своју слободу са Вашим претходником Наполеоном I-вим кроз Боку Которску, а данас ми не дате граница, но ме остављате са Азијатом без њих и без права'. Наполеон тада рече: 'Иди ти и ником се не јављај — ја ћу знати кад ћу те звати'.

Данило пође у неки означени хотел, а Наполеон исте ноћи разашиље позиве и позове све чланове конгреса за сјутра на објед код себе.

Кад су се окупили и ручали, Наполеон затражи, да му се прочита протокол од сједнице. При читању о Балкану, упита Наполеон: 'Ама, има ли ту што о Црној Гори?' 'Нема — одговори паша — то је само једно бунтовно гнијздо наше царевине'. Наполеон онда рече: 'Мени је рапортирано, да је у Париз стигао књаз те земље, а знам да се та земља борила са Наполеоном I-вим и ја хоћу моју дужност да испуним. Сјутра у част тога књаза чиним ручак и вас свих позивам, па ћемо чути и њега'.

Тако је и било.

Иза церемонијалног пријема Данилова био је и објед, на којој је трпези с десне стране Наполеона сједио паша а с лијеве Данило.

Иза ручка дошло је до разговора и о Црној Гори. Посланик турски, паша (потурчени Маџар) силно и снажно нападао је књаза Данила, побијао је његове разлоге и у срдитости рекао Данилу: 'Хајдуче један, ти нијеси имао никад граница'. Ово добро дође Данилу, скочи на ноге, унесе руку у правцу паше и рече: 'Дивљи Азијате, ко ће са дивљацима имати граница, а ја, са образованом државом имам граница, а да је ово истина, позивам се на посланика Њ. В. Ћесара Бечког, он зна, да је мој претходник Петар II-ги (Владика Раде) учинио са њима границе и позива се на Бечки протокол, од године...' Ја сам годину заборавио, а биле су те границе, кад је Владика Раде продао Аустрији Ман. Мајине и у Поборе и тада редом изнад Котора и даље.

Посланик аустријски признао је да је тако и да је истина што Данило говори. И тада су признате границе Данилу и ходила је Европска Комисија и поставила их.

Турцима је било криво и 1859-те, почели су били купити војску за ударац на Црну Гору а и Грахово 58. да освете. Књаз Данило дозна за ово, а баш тада је била под Цариградом једна ескадра аустријске флоте, те видећи се изненађен, рече тадашњем најстаријем поглавару Боке: 'Куд ће сад ова турска војска' — Онај му одговори: 'Незнам' — Књаз му рече: 'Ви треба да знате, да су оно ваша врата, која ја чувам', и обрне руком пут Ловћена 'па тешко га вама, ако ја пођем за мир у Цариград.'

Поглавар ово одмах достави Бечу брзојавно, а из Беча — Беч, свом посланику на тамошњој флоти, која преда Турској ултиматум да у 24 сата призна границе Црне Горе, или прими рат са Аустријом. Турци почну отезати, али командант постави флоту у бојни ред, отвори прозоре, намјести топове и све спреми за пуцање по истеку 24 сата. Двадесет четврти сат је избио и ратни барјак почео се уз катаргу дизат, но у истом тренутку и Каић из Двора, на Долма Башчи, са бијелом заставом, понио је признање граница и ферман, као и повратак војске.

Књаз Данило је све ово знао и пошао је у Беч и изјавио благодарност, али бечка политика видјела је, да се преварила да није то потчињење под Аустрију и гледала је, док му је дошла главе у Котору, 1-ви авг. 1860. г.

Да је Данила убила аустријска политика, — ево и ово за доказ, што сам чуо и што је било:

Кад је књаз Никола освојио Бар, био је једном приликом на вечеру у кући Селим-бега Барског, са својим првацима, а од дипломата био је руски — Јонин, и аустријски — Темељ.

У разговору, за вечером Селим-бег рече: 'Мој нови и срећни, Господару, ко ти уби стрица књаза Данила?'. 'Што ме питаш, беже, уби га они Бјелопавлић'. — Ха, ха, ха, а није, Господару, Дина ми, нико без мене и тога Темеља те је до тебе. Темељ се узврпољи и почне се бранити, али му бег одговори: 'Ништа се не брани, ја сам му овдје пушку пунио иглама и другим, а ти си му паре давао и намјештао га овдје и у Котору'."

(Наравно, све да се тако и збило, да је и дошло до те вечере и да су се са књазом Николом за истом трпезом заиста окупили утицајни представници тадашњих трију великих европских сила, тешко је повјеровати да би, ако ни због чега другог, а оно из елементарне пристojности, Селим-бег сасуо у лице свом „новом и срећном Господару“ једну такву истину. Пријеки и опасни црногорски господар сигурно не би тек тако прешао преко овакве „искрености“ Селим-бега. А да ни Аустрија ни Турска, па ни Русија, нијесу биле превише жалосне што Тодор Кадић није промашио у Котору — то је сасвим сигурно.)

Пишући о погибији књаза Данила, и војвода Симо Поповић тражи мотиве за атентат у познатој причи о бруци коју су књаз Данило и његови перјаници учинили у Острогу. Та се прича у његовој интерпретацији ипак разликује у појединостима од осталих. Он, рецимо, тврди да се то догодило о Тројичину дне 1859. године, да је војвода Мирко, а не књаз Данило, запазио у колу снаху, а не сестру, Тодора Кадића, која је, како вели, била напустила мужа:

„Мирко је понуди С. М. из Бајица и ови је радо прими и поведе дома и вјенча се с њом” — пише Поповић и потом детаљно описује како је Тодор Кадић, увријеђен и осрамоћен, одатле пошао у Цариград те убио брата тог „С. М.”, а онда и књаза Данила, јер је сматрао да само књажевом главом може опрати срамоту и осветити се равном мјером.

А колико може бити шароликости и разлика у казивањима о једном те истом догађају, поготову кад га прекрије патина времена и у све се уплету разноврсни интереси и навијачке страсти, добрано казује и прича о погибији књаза Данила коју је у књизи „Петровићи – Његоши у причи и анегдоти“ објавио Чедо Баћовић:

„Ђорђије Савов Петровић с оном групом Црногораца те су избјегли у Аустрију, није мировао, но је писмима бунио народ по Црној Гори. У то је био уплетен и неки Тодор Кадић из села Вучице у Бјелопавлићима који је у то доба био капетански писар у Бјелопавлићима (*истина је, наравно, да је Тодор Кадић био родом из Бована и да није био капетански писар у Бјелопавлићима већ неки службеник на двору на Цетињу, прим.Б.С.*)

За то се дозна и он би осуђен на мушкетање. Ова пресуда дође с Цетиња на Прентину Главицу и писмоноша како не нађе капетана, преда пресуду истоме Кадићу. Кад Кадић прими писмо, прочита га и видјевши да је осуђен на смрт, по поузданом пријатељу пошаље писмо капетану, а сам пође кући у Вучицу и у ноћ с фамилијом и рођацима ускочи у Спуж и одатле пође у Цариград. Дошавши у Цариград, нађе тамо Мишана Стефанова Мартиновића, који је био тамо капетан над Црногорцима, који су били на заради. Тодор да би напакостио књазу, убије Мишана. И доиста ову погибију тешко прими књаз, јер је Мишан био најугледнији Црногорац у Цариграду и јер му је свршавао многе послове у Цариграду.

По убиству Мишана, Кадић Турском и Аустријом дође у Бар, гдје се упозна с Алилом Бећовијем, јунаком и главаром туђемилским. У ово доба пође књаз Данило с књагињом у Прчањ на бање. Књаз је имао четири кабадахије: Тома Матова Мартиновића, Шкрња Грујичина Кусовца, Тома Мићкова Кусовца и Сава Грујичина Вујовића. Кад год би књаз ходио из Прчња у Котор, нико није смио да га прати, осим онај коме би он наредио. У томе је књаз био веома строг и није се нимало чувао. Причали су Шкрњо и Томо да су често затјецали војводу Ива Ракова ђе плаче. Кад га једном упиташе шта му је, он им одговори: 'Да ли не видите, очи ви испале, ђе ће ови чоек све да нас нагрди; неко ће убити њега, а ми ћемо одовле сви поћи срамотни међу Црногорце!'

Споменуо сам Алила Бећова, а ево какве он има везе с убијством књаза Данила. Кад сам се једном приликом бавио у Туђемилима, видјех више куће Сава Баше, код кога сам био одсио, једну огромну куновину, на чијој је једној грани био забијен све клинац до клинца. Зачудих се и упитих присутне зашто су ови клинци забијени у ову грану. Један Турчин, неки Хасан, рече: 'Џанум, овдје је био вазда туђемилски скуп, па је сваки имао свој клинац кад дође да пушку објеси. На овом мјесту удешена је и погибија књаза Данила!' Кад га ја запитих како је то било, Хасан настави: 'Алил Бећов послао је за Кадића у Бар и он дође међу нас. Алил га лијепо дочека и сазове све Туђемилђане баш на ово мјесто. Ту на равнину простре струку, извади мараму, рашири је на струку и рече: Туђемилђани, нека сваки приступа редом и доноси ми своју пушку. Туђемилђани све приносе пушке, а Алил од сваке с копањице истресе прашнике на мараму. Кад то сврши, рече: Ако Бог дадне да се нађе барем једна пушка талична, да не би овај прах шкрока, него да упали... Тада Алил напуни једну пушку и даде је Кадићу. Затим пође с Кадићем у кућу, гдје су дуго остали, послѣ чега крене Кадић за Котор...'

Кад је књаз на дан погибије кретао из Прчња у Котор, запита га Томо Мићков ко ће ићи с њим. Он одговори љутито: 'Томо Матов!' Томо не реци то Тому Матову, већ Шкрњу да му је рекао господар да иде за њим. Шкрњо рече: 'Ја нећу тамо стопу да ђавољу, да ме данас срамоте кроз оне сокаке которске!' Кад му Томо рече да за господаром не смије да пође нико осим коме је наређено, онда Шкрњо пође у Котор, а све идући за књазом од

кантуна до кантуна, кријући се да га не спази, јер нико није смио ићи за њим да се не би рекло да Црногорци чувају књаза у Котору.

Идући тако дође књаз до барке, да се врати у Прчањ. Прва уљеже у барку књагиња, а кад књаз заступи на барку, опали Кадић пушку и нагна бјежати. Шкрња потрчи за њим, а у то стиже и полиција те их ухвати обојицу. Шкрња одмах пугне, а Кадића поведу у притвор. Касније се дознало да је књаз убијен оном пушком Алиловом, коју је дао Кадићу у Туђемилима.

Књаз убрзо умрије и би пренесен на Цетиње и укопан 2. августа 1860. године.

Кад се закњази син Мирков, Никола, он скупи све кабадахије Данилове и рече им: 'За смрт Данилову ви нијесте ништа криви, јер ту нијесте ни били, нити сте смјели од књаза, него останите ви сви на своја мјеста код мене.' Тада постави Шкрња старешином над свима кабадахијама, даде му Данилов крст и рече му: 'Да није тебе било, не би смо знали ни ко уби књаза, него би га скрили кроз Котор, а имао је ко'."

(Лако је, наравно, закључити да је казивач ове приче наклоњен књазу, да је у питању можда чак и неко из његове пратње. То је посебно јасно ако се узме у обзир како причу поједностављује и избјегава све оне појединости које би указивале на мотив атентата, зашто се Кадић латио оружја да са књазом изравна рачуне, наглашавајући улогу туђемилског бега и наводећи на закључак да је Кадић, уствари, плаћени убица, да је пуцао за туђи интерес.)

Уз све ограде и резерве које заслужује књига оптерећена мржњом и злонамјером, какав је случај са књигом „Неколико крвавих слика из албума Петровић-Његошевог дома“, којом се црногорска емиграција из Београда обрачунава са књазом Николом крајем прошлог вијека, интересантно је видјети како је у овој књизи описано убиство књаза Данила и како су тумачени разлози Кадићевог самоубилачког подухвата:

„Одвратно нам је и сувише постало даље набрајати недјела Вашег стрица и оца — пишу емигранти књазу Николи — јер се довољно види и из ово неколико примјера какви су били (убистава ове природе, т. ј. политичких, Вашег стрица и оца рачуна се у Црну Гору, као што знате, на неко 8-900!), као и то, да је неминовно морало наступити оно вријеме: да се пролита крв са крвљу освети; — то се догодило, дакле, и са кнезом Данилом, а ево како:

Због крволоштва, њега је већи дио народа црногорског смртно мрзио, а особито Бјелопавлићи од којих је преко сто и педесет најотменијих људи, у року од девет година, уједно са Вашим оцем поубијано преко перјаника; па знајући да га Бјелопавлићи страховито мрзе, дао је своју рођену сестру Јану чувеном јунаку и војводи попу Ристу Бошковићу за жену, е да би му овај својим упливом повратио љубав и задобио оданост Бјелопавлића, у што је релативно успио. На тај начин дакле, Данило се и усудио да дође у манастир Острог једног Тројичина-дне, гдје се о тој слави манастирској скупи обично

цио народ из Бјелопавлића, а много свијета такође из остале Црне Горе и Ерцеговине.

У те прилике, обичај је, да родитељи доведу собом и своје кћери, а у цијељи, да би их заручили и поудавали. То се и дан-дањи практикује, и обичај је, да све дјевојке и скоро удате невјесте, што их ту дође, сједну једна до друге на једном дугом сједишту, које је од камена око цијеле цркве саграђено. На том сједишту може их се поређати преко четири стотине. И том приликом, кад је Данило био, оне су као обично сјеђеле једна до друге, а међу њима је била и жена попа Пунише из Бјелопавлића; — жена млада и необично лијепа, коју је пијани књаз, прошавши туда, спазио и на њу свој поглед зауставио. Увече, пошто се добро избанчио и испјанчио, наредио је својим перјаницима, да сваки узме по једну од ових дјевојака, а њему да доведу жену попа Пунише, која је била сестра Тодора Кадића, доцније његовог (Даниловог) убице.

Дјевојке су се отимале колико су могле, али најзад, биле су објачане од ових звјерова и својих гнусних обесчаститеља, те тако неко тридесет од њих буду силом одведене у одаје манастирске, гдје су их сердари, војводе и перјаници кнежеви, читаву ноћ држали и силовали, а Данило, разумије се, украћевао је часове те ноћи са женом попа Пунише — сестром Тодора Кадића, који је провео неко вријеме као слуга у кујини кнежева двора на Цетињу.

Међу овим дјевојкама биле су три-четири из породице Бошковића, а оне остале из најугледнијих бјелопавлицких кућа.

За ту љагу, коју им је срамотна и крволочна звијер из Вашег дома нанијела, Бјелопавлићи, на челу са попом Ристом Бошковићем, попом Пунишом и Тодором Кадићем — сви листом усташе на оружје. Данило је у толико, као сваки подлац и кукавица, загребао са својом срамотном свитом преко Чева на Цетиње, и у бјекству преко ријеке Зете изгубио капу и један опанак. Овдје је срамни јунак скупии сву Ријечку и Катунску нахију, те ударио на Бјелопавлиће и угушио устанак. Тада поп Пуниша, Тодор Кадић и кућа Бошковића са попом Ристом на челу, ускоче у Скадар. Данило у толико доведе Тодорову сестру на Цетиње гдје је проводио блудство са њом један мјесец дана, па је онда удао за Кићуном Стевановијем Мартиновићем. Томе браку кумовао је отац Вашег Височанства, војвода Мирко!

Брат Кићунов, Мишан, доста отмен Црногорац, живио је тада у Цариграду као консул црногорски. Тамо је и Тодор из Скадра отишао, те убио Мишана, али не прије него што му је рекао: 'Најприје тебе хоћу да убијем, као брата онога, који се усудио да узме моју сестру иза њеног живог мужа, па онда Данила, који је моју сестру обешчистио и на силу за твојим братом удао, а послѣе, онога Мирка, који је кумовао твоме брату при вјенчању с мојом сестром.' Овај Мишан био је, као што рекосмо консул црногорски у Цариграду, те је по наредби Даниловој много неприлика код турских власти чинио Тодору, и, неколико га пута дао уапсити. Ово може послужити за

примјер г. г. радикалским властима у Србији, кад кнез Никола тужи каквог емигранта црногорског, а такође и оним плаћеним лајавцима око разних и већ поменутих филијала 'Гласа Црногорца', који неправедно грде све виђеније људе из емиграције црногорске!

Тодор је тада утекао из Цариграда — пише даље у овој мрачној књизи, сроченој искључиво на основу личних виђења и без икакве тврде и вјеродостојне аргументације — и за три године послје тога није нико могао знати, гдје се налази — он се крио у околини Бара и Спича, вребајући и дању и ноћу прилику да упане кришом на Цетиње, те да убије и Данила и Мирка, док му се најпосље и указала та прилика.

Једног љета (то је било 1860. год.), Данило сађе са својом женом, књегињом Даринком, и свитом у Котор на купање. Ту је Данило пробавио све до своје смрти. Тодор је тада био у Бару, и, чујући да је Данило у Котору, отиђе тамо. Но претходно томе обукао се у цивилно одијело и обривао бркове да га не би познали; а уз то при поласку из Бара узео је собом једну подужу кумбуру (пиштољ) и сасуо у исту четири фишека барута, а врх овога: један куршум и дванаест коњских ексера (чавала).

Књаз се Данило спуштавао у барку, да из Котора иде на Прчањ, Тодор му се између перјаника примакао, те га и убије, али не на мртво, будући је посље тога живио пет сати (*зна се, наравно, да је књаз Данило ранама подлегао тек након двадесет и четири сата, прим. Б. С*). У томе времену замолио је књаз которску власт, да му Тодора (који је већ ухваћен и ухапшен био) доведу да га 'нешто' пита. Тодора су довели и књаз га је упитао: 'Ко те научи (!!!), Тодоре, да ме убијеш и зашто (!) ме уби?!' — на чему му је Тодор одговорио дословце овако: 'Научио си ме ти, господару, да те убијем; а убио сам те зато што си нагрдио моју сестру и преудао поред њеног живог мужа за другијем!; убио сам те зато, да не живимо више ни ти ни ја!; убио сам те и зато што ми нијеси давао мира нигдје у бијелом свијету, а пошто си ме исћерао из Црне Горе!; најпослије убио сам те и зато, што си доста црногорских домова у црно завио и нагрдио, е да би се твоји насљедници сјећали ове твоје смрти, да не чине оно што си ти с твојим братом Мирком чинио, и да не би силом свог положаја, обешчашћивали кћери и жене поштених Црногораца!' — па даље додао је и ово: 'и знај, не жалим што ћу и ја погубљен бити, јер сам се одавно на смрт ријешо, али жалим и никад прежалити не могу, што ме онај солдат (војник) аустријски ухвати прије, него бих и твога брата Мирка убио, који је у крви своје рођене браће и осталих Црногораца темељ престолу твоје куће поставио!' "

Аутори потом дају и свој суд о разлозима погибије књаза Данила:

„... да књаза Данила није убио нико и ничији уплив са стране, већ да је он сам себе убио, т. ј. да га је једино његово безакоње убило!...

У кратко рећи: кнеза Данила убили су оних девет стотина мрамора, које је са својим срамним братом кроз цијелу Црну Гору посадио, а то убијство извршио је над њим по своме личном и властитом убјеђењу један часни,

витешки и јуначки војник црногорски, чију је сестру Данило насилно обешчистио, па по том', поред њенога живог мужа, за другим преудао!"

А докле сеже мржња и пакост аутора ове књиге, најбоље се види на страни 81, гдје, цитирајући „зле језике“, на основу односа књаза Николе и војводе Мирка према књегињи Даринки последије погибије књаза Данила, чак изводе закључак да је у организовање атентата у Котору тобож био умијешан и сам војвода Мирко — да је он смакао брата да би на црногорски престо довео сина! Чак се напомиње и да је то остварио уз помоћ једног Турчина — Селим-бега барског!

Сваки коментар је овдје, наравно, сувишан.

Ништа бољу судбину од Тодора Кадића није доживио ни његов зет, поп Пуниша Павићевић, око којег, посебно око његовог смакнућа и трагичног краја, такође постоји више различитих, често и дијаметрално супротних верзија. Несумњиво је само да му на крају није помогло чак ни то што је Тодор убио књаза Данила и признао да је сам убио и конзула Мартиновића — дакле с Пунише скинуо сваку сумњу и одговорност.

Михаило Лалић у већ поменутом одломку из романа „Ратна срећа“ каже да су се Тодор и Пуниша растали у Цариграду одмах након убиства конзула Мартиновића:

„Пуниша је из Цариграда био пошао у Бугарску, па стигао у Србију. Из Србије су га прогнали преко Саве. Неки поп из Сријема помогао му је да се пребаци до у Босну. Преобукао се у турско, те преко Сарајева стигао на Сливје код Никшића. У Сливју је био пазар гдје Црногорке доносе млијеко и сир на продају и сједе код тога. Ту је он препознао своју снаху и питао је како су код куће. Она га није препознала и сунула је, а он јој се казао. Она га је повезала с рођацима у Рсојевићима.

Рођаци попа Пунише поручили су на Цетиње, кнезу Мирку и Николи, да им је брат, који није ништа крив, дошао, и да моле да дођу на Цетиње да се поклоне. Из Цетиња су поручили нека дођу. Брат попа Пунише сам је пошао према Цетињу да ствар извиди и осигура. Није ни стигао до Цетиња. У Загарачу, гдје су и прије мучки убијали оне које не желе да виде на Цетињу, код неке јаме, убио га је неко — никад се није дознало ко. Павићевићи су се окупили те га мртвог пренијели и сахранили. Пуниша је последије живио код рођака, оболио, изнемогао. Тако је и смрт дочекао проклињући онога ко га је научио да чита. Кажу да је говорио: 'Оно с чиме се друге земље к добру крећу, у Црној Гори се на зло обрне...' "

Драго Филиповић, међутим, казује да Пуниша није дочекао старост нити се главе наносио пошто је стигао у Црну Гору:

„Када је сазнао шта је Тодор учинио и да је књаз Данило погинуо, Пуниша се понадао да је тиме дошао и крај његовим мукама, па се пријавио властима, рачунајући да у свему нема никакве његове кривице, а поготову не у атентату у Котору. Румуни су га, међутим, одмах протјерали и предали

србијанској власти, а ова Црној Гори. Млади књаз Никола, а посебно његов немилосрдни отац, војвода Мирко, нијесу се двоумили: одмах су Пунишу осудили на смрт. Једна делегација виђенијих Бјелопавлића је ишла на Цетиње да моли за Пунишу и војвода Мирко је изгледа био попуштио и пристао да му се смртна казна замијени вјечитом робијом, али га је прекорила његова жена Стана:

— Лако је опраштати туђим крвницима. Ти си убио Тодора Кадића и затро све Кадиће те осветио брата, а ономе који је убио мога брата сада опрашташ живот...

Више није било поговора: Пуниша Бајов је доведен на Ћеранића главицу, која је нешто касније по књазу Данилу добила име Даниловград, и стријељан испред цркве Свете Ћекле, гдје му се и данас налази гроб...

Много опширнију и детаљнију причу о страдању Пунише Павићевића, наравно, оставио је Мићун М. Павићевић, што је и разумљиво ако се има у виду да су били племеници и рођаци, да у Бјелопавлићима судбина Пунише Павићевића није пала у засјенак судбине Тодора Кадића и страдања овог гласовитог бјелопавлићког братства:

„Кад је Тодор убио Књаза Данила – пише Павићевић – Пуниша је још био на служби у Цариграду. Одмах послје смрти Данилове напустио је Цариград и дошао у Босну, с намјером да се поврати у Црну Гору, пошто се претходно обавијести да му је сигуран повратак. Из Босне је тајно дошао у Никшић и био примљен као гост на 'ар Мушовића'. Послао је одмах улака код свога стрица, капетана Петра и браће од стричева и позвао их на састанак. Кроз два дана, код њега су се нашли, стриц Петар, браћа од стричева: Гашо, Драго, Радивоје и Лука Рњови. Извијестили су га на који му је начин жена отета, мајка Анђа и браћа Суља и Кењо проћерани, а цјелокупно имање заплијењено и упропашћено...”

Упркос свему, Пуниша је одлучио да на Цетиње упути брата од стрица Гаша Рњова и од књаза Николе и оца му, великог војводе Мирка, заиште милост и дозволу да се врати у Црну Гору. Мићун Павићевић тврди да је Гашо на Цетињу од господара и његовог оца добио „стотину Божјих вјера”, да Пуниши ништа бити неће и да заједно са њим што прије дође на Цетиње:

„Пуниша је сјетан и невесео слушао Гаша — наставља Мићун Павићевић — па му напоследку рече: 'А вјерујеш ли им, Гашо?!' — 'Како не вјерујем, јеси ли при себе?' — 'Е благо теби, Гашо, кад си без памети, а ја им не вјерујем ништа. Иди дома а мене што Бог да.' Гашо се, тужан и жалостан, повратио ка својој кући. Дубоко у ноћ, дошао је на Кунак и свратио да преноћи у кућу свога побратима Берка Пекова. Кад је Гашо ушао, Берко се скаменио од чуда и рекао: 'А јеси ли ти то, побратиме, ако Бога знаш?' — 'Јесам Берко, што ти је?' — 'Знам све. Ти си ишао по наредби да доведеш Пунишу. Мени је наређено те сам послао десет војника да сачекају тебе и њега па чим наиђете да вас побију. И ето Бог је јачи од свакога. Срећа је што је Пуниша

био паметнији од тебе.' Скочи и загрли свога побратима. Гашо је тек тада видио у какву је замку пао.

Чим су Пунишини рођаци имали први састанак са њим у Никшићу, поп 'Каменица' одмах је доставио Књазу Николи и његову оцу да је лично видио састанак Пунишин са својим рођацима. Књаз и војвода Мирко, чим су ту вијест добили, одлучили су да убију, ако им успије, не само Пунишу, него и његова стрица Петра и браћу од стричева. Све то вјеровали су да ће извести преко Гаша који није знао о чему се ради. Но, пошто се Гашо врати с Пунишом из Никшића, увидјели су да је њихов план пропао. Послије неколико дана пошаљу шест наоружаних перјаника на Рсојевиће, да им везане доведу капетана Петра и Гаша са браћом. Перјаницима је наређено, ако у путу буду чули, да су Књаз и војвода пошли са Цетиња, да Павићевиће у путу везане побију. Ако се срету са Књазом и војводом, који су тих дана имали да пропутују кроз Катунску Нахију, онда ће им они наредити шта те са њима радити. Перјаници су дошли ноћно у Петрову кућу. Он је сједио, тужан и невесео покрај ватре, и штипавицама џарао по жару. Кад је видио перјанике, није се ни окретао, само им је прихватио Бога и рекао да сједу. Држећи штипавице у рукама, узео је и лопату искрај огња, па штипавицама повлачио преко лопате као гудалом преко гусала и запјевао: 'Сва се Босна на Алију креће, а Алија главе не окреће.' 'А је ли ве упутио војвода Мирко противу мене и моје куће?' Перјаници су ћутали. Кад је било вријеме од вечере, Петар је по обичају гостопримства позвао госте на вечеру. Они су сви стидљиво и погружено сјели за софром. Петрова жена Борика, по обичају који је тада владао, прихвати им оружје и видјећи о чему се ради, однесе у побочну собу и закључа. Једновремено, тајно обавијести Петрове синовце о доласку перјаника и злу које им се спрема. Одмах су дошли Гашо, Лука, Драго, Радивоје и Милосав, тобож на сједницу код свога стрица Петра. Перјаници се уплашише. Петар им рече: 'Не бој те се. Ви сте дошли у људску кућу. Извршите све што Вам је наређено. Сјутра рано ја ћу сам својом руком повезати све своје синовце и с њима заједно отпутовати на Цетиње.' Перјаници су тек тада открили Петру зашто су дошли. У разданак, Петар је дао перјаницима њихово оружје. Све своје синовце је сам повезао, он узјахао на коња, напунио бисаге довољно хране и за перјанике и за своје синовце и себе. Отпутовали су преко данашњег Данилова града, преко Загарача па уз Бијелу Рудину, право ка Цетињу. У чести шумарака на Бијелој Рудини, починули су да се одморе и ручају. Чуо се топот коња. Долазио је Господар и пратња. Петар нареди перјаницима да и њега свежу појасом. Везе су биле удешене да су руке од лаката биле слободне толико, да се са њима може прихватити храна. Кад је наступио Господар, војвода Мирко и свита, перјаници и Петрови синовци уморени су и изашли пред њима, док је Петар безбрижно продужио ручак. Тада је војвода Мирко пришао Петру и узвикнуо: 'А једеш ли отрови?' — 'А што сам ти отровао, отровала те мука црногорска, све ти арама било, што сам ти ја и други поштени Црногорци

учинили.' У пратњи се налазио и поп 'Каменица'. Војвода се Мирко обрати попу и рече му: 'Причај сада попе о састанку Петрову и његових синоваца са Пунишом.' Поп се збуни и поче муцати. Петар га погледа оштро и презривим погледом и рече: 'Откуд си ти могао видјети наш састанак са Пунишом кад си тога дана вршио погреб у Горње Рсојевиће?' 'Каменица' преблијеђе у лице и признаде да он није видио њихов састанак, већ да му је неко о томе причао. Петар, онако везан скочи на ноге, притрча попу и удари га ногом у трбух, тако силно да је овај наглавачке пао низ једну камениту стрменицу и послије дужег котрљања као мртав лежао у локви своје властите крви. Сва је пратња овај приказ радо посматрала и пала у грохотан смијех. Књаз Никола окрену се своме оцу и рече: 'Ови су људи прави,' и нареди перјаницима да их ослободе веза. — 'Немој нас Господару одрешиват, већ не стријељај ако смо криви, а ако нијесмо, нека нашу чашу попију достављачи, који су нам ово припремили.' Књаз се окрену војводи Мирку и нехотично се изрече да би заиста требало да ови лажови попију чашу која је намијењена била Петру и његовим синовцима. Војвода Мирко, сав зажарен у лицу, чупајући од срџбе десни брк, тихо и полако рече своме сину: 'Немој тако, Господару, и овакви ти могу ваљати.' Књаз ослободи Петра и његове синовце похвали и обдари."

Све ово није значило и помиловање за попа Пунишу Павићевића који се у међувремену, изгледа, поново вратио у Цариград. Књаз Никола и војвода Мирко су и даље ковали паклени план како да се домогну његове главе. Најпослије су одлучили да искористе велико пријатељство и побратимство између Ђура Матановића и Пунише Павићевића. Позвали су, тврди Мићун Павићевић, Ђура и наредили му да иде у Цариград и врати Пунишу у Црну Гору, уз књажеву тврду божју вјеру да му се ништа рђаво догодити неће:

„Ђуро је успио да Пунишу придобије за повратак у отаџбину. Дошли су заједно до Скадра, а одатле лађом до Ријеке Црнојевића. Пуниша је био обучен у најраскошнијем златном одијелу. И саме чизме извезене су му биле чистијем златнијем ширитима. Чим су се искрцали на Ријеци Црнојевића, наоружани перјаници опколили су Пунишу, разоружали га и с њега свукли златно одијело и чизме, па му обукли просјачко одијело и један стари арбанашки грудњак од памука. Пуниша је узвикнуо као рањен лав: 'А што би ово побратиме, црн ти образ био, а твоја се кућа ископала!' — 'Амин, ако сам ти крив,' одговори Ђуро и бризну у плач, као мало дијете.

Пунишу свезана упуте командиру Бају Бошковићу, ради извршења смртне казне. Без суђења и преслушања, затворе га у ондашњој караули 'Ријечкој кули' која се налазила на данашњем Даниловом граду. Међу стражарима, који су чували Пунишу, био је и Петар Шуњин Велашевић, барјактар, а доцније капетан Петрушински. Мајка Петрова, Бегица, била шћер попа Богете Павићевића, рођака Пунишина. Сви остали стражари били су поспали. Петар је наговарао Пунишу да побјеже, а овај му рече: 'Не бјежи Пуниша од смрти, а што би с тобом било. Нијесам крив ни Богу ни народу.'

Сјутра дан извели су Пунишу код цркве Свете Ђекле, на стрелиште. Он је громким гласом почео објашњавати народу како је преварен и на божју вјеру доведен и да су га на Ријеци Црнојевића свукли и нагрдили просјачким одјелом. 'Нека је срам вјероломнике!' Командир Бајо Бошковић прекидао је Пунишу, а овај му је узвикнуо: 'Узимаш ми живот невиноме. То што је на тебе моје је. Ја ћу, ипак умријети као јунак.' Пушке су загрмјеле, Пуниша је посрнуо, па се рањен наслонио на лакат, а руку подметнуо под главу као наслон. Тада је дотрчао сусјед из његовог села Мирко Кољеншић са Сретње, опалио пушком и прибио га. Мирко је за ово награђен, тако да је постао и командир Павковицког баталиона.“

Тешко је заиста рећи колико је Мићун Павићевић био објективан и непристрасан и колико се, гледано у цјелини, његова прича може узети као вјеродостојна, поготову ако је ријеч о појединостима. У сваком случају она почива на ономе о чему се дуго, врло дуго у народу говоркало и што је временом сигурно, као и свако усмено предање, помало досољавано.

ЗАСЛУЖИО

САМ

СМРТ

Тодор Кадић: „Хтио је да ми одузме живот јер сам одбио да послушам његове крвничке наредбе. Приморан сам био да оставим отаџбину, старе родитеље, младу супругу и два невина сина, да би сачувао главу. Књаз даде побити пет чланова моје родбине, конфисковао моју имовину и присилио моју сестру да се преуда још за живота мужа... Моје

кривице и оне књажеве биле су претешке земљи, па је морала да нас прождере..."

Занимљиво је да француска штампа, тешко је рећи из којих разлога, о убиству књаза Данила није прекрстила ниједног слова, али су зато француски вицеkonzул у Скадру Ијасент Екар, и књажев лични љекар Пол Тедески оставили доста интересантне документе који се чувају у француском архиву.

Прво је Тедески непуна два и по сата послје атентата у Котору, свом Министарству спољних послова упутио слједећу депешу:

„Вечерас у седам часова и три четврти пуцао је из пиштоља из непосредне близине један непознати убица на књаза Црне Горе, у тренутку кад се књаз шетао. Пројектили су прошли кроз крсти и задржали се у трбушној дупљи. Извадио сам једно велико зрно, више комадића олова и фитиле за пуњење метака. Лијеви дио трбушне прегаче је паралисан”.

У слједећем телеграму, упућеном двадесет и четири сата касније он јавља:

„Црногорски књаз подлегао је ранама. Одвратни атентат који је тако несрећно прекратио живот Његовог Височанства, изазвао је општу жалост и констернацију у читавој Црној Гори. Убица се налази у рукама Которског суда. То је црногорски емигрант Тошо Кадих”.

Сличне депеше Министарству и својој амбасади у Цариграду упутио је и вицеkonzул Екар. Ни један ни други се не баве шпекулацијама око мотива атентата нити му на било који начин приписују политичке мотиве, а камоли да оптужују било кога другога или сугеришу нечију умијешаност. То се посебно добро види из опширног Екаровог извјештаја упућеног министру Тувнелу, пет дана послје атентата:

„Као што сам имао част да пишем Вашој Екселенцији, књаз Данило је боравио већ неко вријеме у Прчању, једном селу у Боки на купању. *(Прчањ је, иначе, био и Његошево омиљено љетовалиште, а књаз Данило је тог љета био одсјео у кући капетана Тома Липовца, прим. Б. С.)* У недјељу, 12. августа *(по новом календару, прим. Б. С.)* био је на ручку код которског окружног капетана. Послје ручка шетао се неко вријеме са аустријским представницима власти, по обали гдје је свирала музика. Затим је отишао да уђе у свој брод. У тренутку кад је опраштајући се пружио руку господину Дојмију, одјекнуо је пуцањ из непосредне близине. Метак га је погодио у крста, сломио му кичму и прошао кроз мали трбух. Посрнувши, Његово Височанство је пало у наручје књегиње Даринке, која је овом приликом показала заиста примјерну храброст. Затим је Његово Височанство било

одмах пренесено у кућу господина Бјеладиновића, његова пријатеља. Ту му је доктор Тедески, пошто је опрао рану, извадио седам пројектила, између којих су била два повезана зрна. Доктор је констатовао да је рана смртоносна.“

Екар даље пише да је атентатор по извршеном атентату оружје бацио у море, да је у општем метежу ипак примијећен и ухваћен, те да се ради о Тошу Кадићу који је прије двије године побјегао из своје земље и склонио се у Цариграду гдје је „крајем прошле године“ убио црногорског хрватбашу.

„Приморан да се склања од турске границе — пише даље Екар — овај је злочинац дошао у Задар. Овдје је примљен као политички избјеглица. Када је доцније протјеран са аустријске територије, он је побјегао у Туђемиле (село у барској околини) код неког Али Бега. Одатле је заједно с Турцима узео учешћа у борби коју су ту скоро Црногорци водили са становницима Туђемила и тада је убио два своја сународника. 10 августа је отишао од Али Бега да убије Књаза. Да не би промашио циљ, он се прерушио у Бокелја и ставио на главу сламни шешир који му је скривао лице. Прошле недеље, пошто је два дана обилазио око стана Књажева, он је дошао у Котор и да не би био препознат, пресједио је у једном чамцу до заласка сунца. Оружје којим се послужио био је пиштољ турске коњице...“

„Црна Гора изгубила је много — наглашава између осталог у наставку извјештаја француски конзул — јер је Књаз Данило био интелигентан, енергичан и јаке воље да обави оно што је било добро. Његово обожавање Њег. Величанства Цара Наполеона ишло је до фанатизма. Човјек је могао од њега створити све, само када би се послужио именом Његовог Царског Величанства и када би му предочио ефекат његових поступака. Мене лично, дубоко је узбудила ова кобна смрт, јер сам осјећао велику наклоност према Књазу Данилу...“

„О атентату на књаза Данила наћи ће се још архивских података, нарочито у Бечу, али, вјероватно, они неће измијенити изложено гледиште. Тешко ће се доказати, на примјер, да је он био израз политичког или социјалног незадовољства неке одређене друштвене класе или покрета са утврђеним циљем, организационом структуром и програмом, јер друштвеноекономска база и зрелост политичке свијести у ондашњој Црној Гори то још нијесу условљавале. Исто тако, атентат се не може схватити као израз неких прогресивних тенденција и окарактерисати га као напредно дјело. Погрешно је, затим, сматрати да је атентат био у служби неке стране државе и да су га оне припремале или ма чим помагале. **Атентат није био ништа друго него лична освета једног дубоко увријеђеног, обесправљеног и пониженог човјека . Његове узроке треба тражити у самим приликама које су владале у Црној Гори, у деспотизму једног самодршца, који је сматрао, ради обезбјеђења своје власти, учвршћивања државне организације и спровођења реформа, да му је дозвољено да неодговорно насрће и на најосјетљивији лични и**

породични морал. У датим условима, отпор према томе био је легитиман и гледиште наше старе родољубиве историјографије, која је сматрала атентат као дјело издаје и туђинске пропаганде, није оправдано, ма колико да је то гледиште могло да послужи политичким циљевима у једном датом периоду наше прошлости (*нагласио Б.С*) — истиче у закључку своје расправе др Андрија Лаиновић.

И др Владимир Ћоровић, „принц српске историјографије“, такође је недвосмислен у свом капиталном, тек недавно објављеном дјелу „Илустрована историја Срба“. Он, пишући о атентату у Котору, не спомиње име атентатора, али је изричит: „Извесни људи хтели су представити кнежеву погибију као дело аустријске акције против њега и његових планова, али се то није могло доказати.“

Чињеница да је Тодор Кадих једно вријеме уочи атентата боравио на турској територији, да се тамо вјероватно наоружао и припремио за атентат (што је Кадих у доброј мјери и сам признао на суду), наметала је у Црној Гори – тога има чак и данас у неким круговима – закључак да је Турска, стара крвница, организовала атентат — да је Тодор Кадих пуцао из њеног оружја. Стога су се, како стоји у једном задарском документу, неки Црногорци спремали да иду у Цариград и свога књаза освете тако што ће убити лично султана.

Ипак, ни након вијек и по од атентата у Котору, готово ништа није много јасније него што је било одмах послвије овог догађаја који је, за чудо, изазвао знатно мање узбуђења и потреса него што се у први мах очекивало, како на унутрашњем још мање на спољно-политичком плану. Ствари су се измијениле, углавном, само утолико што је вријеме развијало прашину и скинуло вео тајности са онога о чему се одмах послвије убиства књаза Данила није смјело говорити или се говорало тек у пола гласа, а на другој страни стишало страсти и пристрасност и оних који су држали страну убијеном црногорском владару и оних који су у мираз његових грехова трпали и оно што му је припадало и оно са чим није имао никакве везе.

Почетна конфузија која је завладала тог предвечерја на которској риви кад је одјекнуо пуцањ, контрадикције које су се тада појавиле чак и у изјавама најближих очевидаца — чак и људи из непосредне књажеве пратње, дакле оних који су били непосредно задужени да брину и прате сваки његов потез — у овом или оном облику, оволикој или оноликој мјери, преноси се све до данас, с мало наде да вријеме може разагнати тмуше историје и дефинитивно, сасвим објективно судити и оцијенити како је било.

Да су контрадикције и разлике само у процјенама и закључцима, не би ни било чудо, али је чудно колико разлика има чак и у чињеницама. Све то само још једном потврђује толико пута доказано и потврђено правило да је свједок најнесигурнија категорија и најризичнији ослонац у трагању за истином.

До дана данашњег, тако, траје двоумица шта се заправо догодило тог посљедњег јулског дана те 1860. године (по старом календару) на обали испред бедема Котора, чијом је пушком пуцао Тодор Кадић — да ли је он био унајмљени убица (и од кога) или вук самотњак, очајник без дома и породице, који је схватио да се ономе који га је покитао по свијету и нанио му срамоту, може осветити само ако му скине главу са рамена.

Потпуно је разумљиво што се у првим извјештајима и реаговањима, нарочито са Цетиња, Кадић квалификује као крвник, издајник, плаћени убица и извршилац воље неких страних мрачних сила, што готово нико не говори о разлозима његовог бјекства из земље, о узроцима његове стравичне мржње према књазу Данилу, која му је помутила ум и затворила све видике и излазе осим једног: да се са њим погледа преко нишана. Није то било само због тога што је ваљало искористити тај тренутак и пребацити кривицу на непријатеље Црне Горе, прије свих Аустрију и Турску, већ још више што је требало чувати образ књазу и некако пред свијетом умањити срамоту што се, ето, нашао један Црногорац који је окренуо оружје на свога господара.

Није, међутим, разумљиво што бројни историчари и данас прихватају то, здраво за готово и без ваљаних доказа у чин Тодора Кадића петљају прсте европских агентура, понајвише аустријске и турске, или тврде чак да је и иза овог успјелог атентата стајао Ђорђије Петровић као и иза једног претходног који није успио, мада је он у том тренутку већ био политички сасвим мртав и, далеко од свих збивања у Црној Гори и око Црне Горе, чамио у Задру потпуној изолацији и страху од књажеве мржње и освете, поготову послјије убиства Стевана Перовића Цуце.

У том погледу опет предњачи академик Бранко Павићевић који на завршној страни своје „Историје Црне Горе – саздање црногорске националне државе 1796 – 1878“, том први, супротно основним постулатима историјске науке и историчара, лансира своје, ничим поткријепљено виђење атентата у Котору и даје своје, „нове“ оцјене и квалификације тог догађаја и разлога Тодора Кадића да дигне руку на господара, али и оних који су га, тобож, инспирисали и навели на тај чин. При том прво упире прстом управо на Ђорђија Петровића:

„Добрим познаваоцима Ђорђијине нарави – пише Павићевић – није могла промаћи из вида ни његова страсна жеља да се докопа владарске столице *(добро је, међутим, познато да је Ђорђије Петровић одбио владарски трон који му је својевремено понудио стриц, Петар Први Петровић Његош, прије него што је за престолонаследника одредио свог другог синовца, Рада Томова, прим.Б.С)*. А кад такве страсти почну да обузимају – онда ништа није чудно! Кад је пошао у емиграцију, код њега су се одиграле такве промјене у структури моралних назора и политичких размишљања – да га је тешко било препознати. Сваким даном код њега је нарастала осветољубивост и похлепа за влашћу. Савременици су се питали: шта се одиграло с једним човјеком изразито благе нарави. Увријеђеност због

поступка према њему 1857. претворила се у праву мржњу. А кад ова особина преовлада људском психом, тешко је напушта. Ђорђевије Петровић је примјер како се људске природе мијењају и како и зашто се понекад нека етичка начела лако замјењују правилима понашања што не могу да издрже мјерила строгих моралних закона (*уз сво уважавање и знања и звања академика Павићевића, уз сво поштовање његове способности да са временске дистанце од преко сто педесет година слика лик и анализира психологију једног изгнанника, његове трауме, моралне ломове и душевне вратоломије, то је ипак посао психолога, романијера и приповједача, а озбиљни историчар би морао да се позове на документа на којима заснива овакве оцјене и закључке, прим.Б.С).*

Некада се сматрало – наставља академик Павићевић – да Ђорђевије није био непосредно повезан са атентатом Тодора Кадића, али је то мишљење оспорено (*ни ријечи, ни у фусноти, ко је то, гдје, када и на основу чега оспорио и негирао закључке до којих је, рецимо, дуготрајним истраживањима и копањем по европским архивима дошао др Андрија Лаиновић, прим.Б.С).* Ђорђевијина умијешаност у припремама претходних атентата на црногорског владара позната је (*чак и под претпоставком да су те сумње биле оправдане, да ли је то и доказ да је Ђорђевије Петровић био умијешан и у припрему успјелог атентата на которској риви!?, прим. Б.С).* Зна се – каже даље Павићевић – да су све политичко-превратничке радње, припремане и суптилно вођене ван Црне Горе, а потпомагане од политичких органа и тајних служби неколико држава, што су брзо срушиле углед једној истакнутој личности црногорске историје, углед стицан, иначе, изузетним напорима и прегалаштвом пуних двадесет година (*сем што наставља у са произвољностима типа 'зна се', није, заиста, сасвим јасно на кога се односи овај закључак академика Павићевића, да ли на Ђорђевија Петровића или кога другога, прим. Б.С).*

Засебну групу црногорских емиграната представљали су Пуниша Павићевић и Тодор Кадић – тврди даље Павићевић. - Чим су пребјегли на аустријску територију, власти Монархије су оцијениле да су у питању лично увријеђене личности, невеликих моралних квалитета, чија је мотивација за напуштање отаџбине имала изразито личне разлоге (*академик Павићевић поново паушално о „невеликим моралним квалитетима“ Кадића и Павићевића и њиховим „изразито личним разлозима“ за напуштање отаџбине - ни ријечи о томе да су једва унијели живу главу пред разјареним књазом који их је, уз то, и тешко увриједио и осрамотио, да се и не говори о књажевим најамницима и плаћеним крвопијама, који су их у стопу пратили и вребали прилику да им одрубe главе као и толиким другим који су се усудили да му се супротставе , прим. Б.С).* Узалуд су и Кадић и Павићевић покушавали да се представе као политички прогнаници – мало је ко томе вјеровао! Пошто у почетку нијесу наишли на очекивано разумијевање код емиграције у Задру (*овдје је опет нешто презувано и*

нејасно: Павићевић прво тврди да је Ђорђе Петровић био „мозак“ атентата у Котору, а сад каже да Кадић и Павићевић нијесу наишли на разумијевање црногорске емиграције у Задру, у којој је управо Ђорђе Петровић био најистакнутија личност, прим.Б.С), нити су добили од власти у Бечу оно што су очекивали, кренули су у Турску, ношени једино мишљу како да се освете црногорском владару. Власти у Турској су им не само дале уточиште већ и загарантовале заштиту. Свуда су дочекивани с пажњом, добијали визе за пасоше без икаквих тешкоћа или задржавања, одређивана им је чак и оружана пратња и осигуравано слободно кретање по свим провинцијама турског царства. По опасним просторима и путевима пратиле су их заптије. Кад су одлазили из Мостара за Никшић преко Дуге, и из Никшића за Подгорицу, кретали су се само под заштитом заптија. Ако се аустријским властима могу учинити приговори због понашања њихових полицијских органа у августу 1860. године у Котору, отоманске (власти), посебно оне у Скадарском ејалету, могу се директно окривити због тога што нијесу ставиле до знања црногорским државним органима податке о кретању личности за које се сигурно знало да спремају атентат на књаза Данила“ – закључује академик Бранко Павићевић, који до краја доследно изриче судове и изводи закључке без иједног доказа, а због нечег, да ли случајно или намјерно - није ваљда из страха од Петровића! – име Тодора Кадића чак није унио у регистар имена на крају првог тома своје „Историје...“.

Заиста је тешко и замислити да један тако угледни и звањима и признањима овјенчани историчар у публикацији која има претензије озбиљног научног дјела, испољи толико произвољности, да не кажем неозбиљности, на само једној страни текста. Сем што је до краја остао дужан да разјасни тврдњу о повезаности Ђорђе Петровића са атентатом у Котору, на стакленим ногама и у свери маште, на којој би му позавидио и Исо Калач, писац романа о Стевану Перовићу Цуци, остала је и цијела прича о кретању Тодора Кадића и Пунише Павићевића, посебно о њиховом боравку у Турској и наводно безбрижном и безбједном крстарењу и шетњи по цијелом турском вилајету, све уз будну пратњу заптија.

Да све буде чудније, Павићевић остаје доследан тој својој „науци“ и у другом тому „Историје Црне Горе – саздање црногорске националне државе 1796 – 1878“, гдје се још једном враћа и осврће на атентат у Котору, опет без иједног конкретног доказа, без класичног и уобичајеног научног апарата - без прецизног навођења извора на којима темељи своју причу, а каткад и као да заборавља шта је написао у претходном тому:

„Кад је на црногорској политичкој позорници дошло до сукоба политичких струја у државном врху – пише Павићевић - најљућа политичка опозиција књазу Данилу и војводи Мирку конституисала се оног тренутка кад је на чело опозиције стао Ђорђе Петровић и кад је са аустријске територије почео да дјелује против Црне Горе и њеног владара. **Свако је знао** (нагласио Б.С) да

је Ђорђевије Петровић био обилато помаган од званичних власти Монархије. **Мало је посматрача било обавијештено** (нагласио Б.С) о томе да је Ђорђевија помагала и руска тајна дипломатска служба. **Опозициона група Ђорђевија Петровића је енергично одбила да сарађује са Пунишом Павићевићем и Тодором Кадићем** (Павићевић очигледно заборавља да је у претходном тому устврдио да је Ђорђевије Петровић био директно повезан и умијешан у атентат који је у Котору извршио Тодор Кадић, прим.Б.С).

Из извора руског и аустријског поријекла (којих?, прим. Б.С) види се да су Тодора Кадића и Пунишу Павићевића пратили 1860. од Мостара до Никшића и од Никшића до Подгорице и Скадра специјални полицијски одреди. То су биле злогласне отоманске заптије. Требало је овој двојници црногорских емиграната осигурати путовање и максимално обезбиједити личну сигурност. Како су се пребацили из Скадра до Бара – не види се из датих материјала (којих?, прим.Б.С). О њиховом путовању од Бара до Котора **са сигурношћу се може претпоставити** (нагласио Б.С) да су се договориле турска и аустријска тајна служба. И једна и друга су биле обавијештене о смјерањима Тодора Кадића“ – тврди Павићевић.

На основу ових најновијих „научних“ открића академика Павићевића, испада, поред осталог, да је и Пуниша Павићевић био у Котору са Тодором Кадићем и вјероватно однекуд из прикрајка посматрао како он пуца на господара!

И Момчило Шалетић је врло директан и недвосмислен у тврдњи да је иза атентата у Котору стајао Ђорђевије Петровић:

„Данилова владавина је од првог дана била снажно обиљежена унутрашњим сукобљавањима са моћном опозицијом коју је предводио Перо Петровић, као и Ђорђевије Петровић (он је предводио и формирао опозициону струју и према Петру II), и они ће, удружени са својим присталицама, непрекидно покушавати да младога Књаза уклоне са власти. На крају им је то и успјело послуже више покушаја атентата, које су против њега организовали.“

Шалетић, иначе, и на другом мјесту, позивајући се, додуше, на историчара Живка Андријашевића, још директније тврди да су Тодор Кадић и његов зет поп Пуниша Павићевић били повезани са Ђорђевијем Петровићем:

„За све вријеме свога двогодишњег боравка на територији и под заштитом Аустроугарске, политичка емиграција на челу са Ђорђевијем, држала се на окупу, и нимало не треба сумњати да су Кадић и Павићевић били у тијесном контакту са групом око Ђорђевија и са њим лично“ – каже Шалетић, али ни овдје, нити при навођењу многих других сличних голих тврдњи ничим их тврдим не поткрепљује – све је у свери претпоставки и личних виђења. Не објашњава, рецимо, како је то та толико „моћна“ и тако монолитна опозиција комуницирала и како су то њене вође дириговале и организовале толике атентате ако су живјели у дубокој илегалу, далеко од Црне Горе и удаљени

један од другог толико да би то и у условима савремених средстава комуникације представљало проблем.

Врхунац, ипак, представља то што у новије вријеме поједини црногорски новоисторичари у по гласа спомињу и Србију, да она стоји иза атентата у Котору, да је књазу Данилу са српског двора, тобож, стигла отрована чаша – простије: да је Тодор Кадић био српски плаћеник...

Сигурно је и непобитно да је књаз Данило, посебно посљедњих неколико година владавине откада се потпуно окренуо Француској, био трн у оку великих сила, нарочито Турске и Аустрије, па и Русије. Сигурно је да ниједна од њих није спустила заставу на пола копља кад се сазнало за атентат у Котору, да њихове полиције, нарочито аустријска и турска, нијесу предузеле све што су могле и морале предузети да тај атентат осујете. Али, исто је тако сигурно да нема ваљаних доказа који би убједљиво и непобитно потврдили њихово директно учешће и улогу у овом атентату.

Управо то доказује др Андрија Лаиновић у „Годишњаку“ поморског музеја у Котору, број 5, за 1956. годину, а на основу изучавања аустријских и француских архива.

Тако у једном извјештају који је 6. јула 1860. године (*др Андрија Лаиновић у овом тексту датуме наводи по новом календару, прим. Б. С*) из Котора у Задар упутио которски окружни капетан Дојми пише „да се црногорски емигрант Тодор Кадић који је у септембру прошле године (*дакле, 1859, прим, Б. С*), са својим зетом Пунишом Павићевићем био протјеран ван наше границе, поново појавио у овом крају из Цариграда. Одговорите хоћу ли га вратити натраг или га упутити вама.“

Истог дана из Задра је стигла депеша:

„Кадића одмах протјерати, јер нема основа да буде поново примљен...“

Дојми је очито тако и поступио и отказао гостопримство Кадићу који је прешао на турску територију и станио се у селу Туђемиле код Бара, код неког Алила Бећова Сулечића, код којег је остао неко вријеме. Ту се највјероватније и наоружао и припремио за атентат.

Извод из расправе и кривичног поступка, односно запис о држању Тодора Кадића на суду и при извршењу смртне казне над њим, који је пронађен у архиви Окружног суда у Котору, због свега наведеног представља драгоцен докуменат, упркос евидентној наклоности аутора према Кадићу. Чини се ипак да је Кадић био врло искрен и у предсмртним часовима говорио истину. Овај докуменат који је са италијанског, тада службеног језика у Котору, превео прота Јован Бућин, заслужује зато да буде у цјелости објављен, не само зато што је до сада објављиван углавном у изводима:

КРИВИЧНА РАСПРАВА

при Окружном суду у Котору против Тодора (Тоша) Кадића из Бјелопавлића у Црној Гори, убице црногорског владара књаза Данила Петровића Његоша, одржана 18. септембра 1860. године

Тодо или Тодор Кадић Алексин из Бована у Бјелопавлићима, Црна Гора, стар 30 година, висока стаса, коса, очи, обрве и брци црни; висока чела, нос, подбрадак и уста правилни, лице обло и од краста оштећено, чврстог тјелесног састава, погледа живог, обличја генијалног, мајестралног хода, православне вјере, ожењен са породом, посједник. Говори: српски, талијански, арбанашки, понешто турски, а пише српском ћирилицом.

Окривљен ради тајног уморства његовог величанства књаза Црне Горе, Данила Петровића Његоша, вечери 12. августа у 7 сати и 45 минута, године 1860. путем експлозије кубуре на капсул.

Окривљени је био саслушан исте вечери свестрано и на темељу поведених извида током поступка, проистекли су на његову штету следећи докази и поводи:

а) Његов нагли долазак на мјесто учина послје његовог прогнанства и забране да никада не стане ногом на аустријско земљиште.

б) Његова преобука у ношњи Браићкој да не би био упознат.

ц) Што је отишао на винарску трабакулу (брод) да пије вино, што је тада навукао свој шешир до очију да га не би познали по лицу и што је употребио особиту хитњу кад је силазио са поменутог брода, опазивши да се књаз упутио да уђе у лађу и што није обратио пажњу да му заповједник трабакуле врати кусур на предати му новац за исплату попивеног вина.

д) Положена заклетва двају очигледних свједока Тасовца и Покорнија, који су опазили да убица држи у руци пушку на капсул и да је опалио на свога владара, па је бацио на земљу.

е) Његово бјежање послје учина.

ф) Што се на њему нашла пашњача (што се на српски зове ћемер) који служи да се у њој држе пушке, па односећи са пушкама носећи 14 метака и неколико капсула, са опаском да су и једно и друго тачно саодговарали пушци и

г) што је окривљени својевољно изјавио на саслушању мржњу која је постојала између њега и књаза са узрока који ће се накнадно изнијети.

Ублажавајућих околности у корист оптуженика нема, ако се изузме његово пређашње добро владање и што је био подбоден на злочин због претрпљених прогонстава од стране Књажевине, олакшавајуће које му ништа не помажу у садашњем случају. Одбрана Кадићева током поступка и током расправа је у простом нијекању.

На темељу тих неповољних околности, стављен је окривљеник под оптужбу дана 6. септембра 1860. године у 5 сати поподне и истодобно би завршен казнени поступак, те би одређена главна расправа за дан 18. истог мјесеца.

Државни тужилац предложио је смртну казну, означивши злочин као потајно уморство. Бранитељ Никола Д. Ђовани ц. к. окружни савјетник, напротив је означио злочин као просто покушајно уморство и предложио да се оптужени ослободи ради помањкања доказа.

Дана 19. септембра у 6 сати послје подне Окружни суд је прогласио да је Кадићу пресуђена смртна казна.

Дана 20. осуђеник је у 10. сати прије подне уложио жалбу против поменуте пресуде и његов бранитељ дана 26. септембра предао је следећу притужбу.

Високом призивном суду

Висина среће увијек је предигра предстојећих несрећа које, кад започну не престају него прогоне и уништавају прогоњеног самртника. Тодор Кадић, рођен у Бјелопавлићима — Црна Гора код родитеља поштених, добростојећих и упливних, проводио је блажени живот, окићен љубављу своје младе супруге и миловањем невиних двају синова, Тодор Кадић бјеше срећан човјек.

Једне ноћи 1857. године ненадно би позван да приступи у Сенат гдје је сазнао да се од њега тражи, под пријетњом смрти, исказ имена педесеторице књажевих противника, међу којима има бити означен и његов зет, свештеник Павићевић, чија је смртна пресуда била већ раније изречена.

Потпуни новајлија у мистериозној сплетки, запрепашћен идејом лажне оптужбе у послу тако важном и деликатном и претрашен што је сјутрашњи дан био последњи дан његовог живота и зета му, одлучује ради спаса зета и свога живота, да с њим заједно побјегне у сусједну турску државу. Наум би извршен исте ноћи, и праведник побјеже, претходно положивши заклетву отаџбинским планинама и родној земљи, да до тог часа није учинио никакво рђаво дјело кажњиво, па ни замјерку.

Осамљен у том негостољубивом земљишту, са презиром одби предлог да убије свога зета и да се поврати својој кући. У огромној својој жалости подиже мисао на милостивог орла аустриског и под његовим крилима нађе уточиште и одмаралиште.

Али у списима судбине би записано да Кадић неће за дуго уживати мир јер чим прођоше 2 године, спаде га нови и претешки бол, вијешћу да му је сестра Даница, жена попа Павићевића, била присиљена да се преуда за жива мужа.

Озлојеђен тим срамотним чином који поништава законе, промисли на човјечју правду, заштитницу права, захвали се на аустријску помоћ и упути се у Беч и Цариград да од руских представника добије пасош да се потужи светом Синоду на претрпљену срамоту.

Будући му буде свуда одбијена молба, без запослења и животних средстава продужи повратити пут и у Галцу оболи од богиња и остаде

напуштен од овог истог Павићевића, узрочника свих својих несрећа, а без своје кривице.

Физички уморан, а и морално, обрати се неизмјерној доброту аустријског дома и у јулу 1860. године долази у Котор, али би испраћен до границе Турске гдје се је, ненавичен, одао најнижим и најтежим радовима. Али, како стоји записано, да је слободно молити и да, што му је у мјесецу јулу било одбијено, могло би му бити дозвољено у августу — повратити се у Котор 12. августа 1860. године послије подне, да умоли дозволу за селидбу у Задар. Судбоносни повратак! Оно исто послије подне спопаде га посљедња и најгрознија несрећа.

Дошавши на Которску риву, како бијаше празнички дан, те у страху да не буде познат и ухапшен, па да то избјегне, упути се на брод да попије чашу вина и ту се задржао до мрака, с намјером да се сјутрадан пријави политичкој власти. Али након мало времена чује пуцањ из пушке, један, па други, па трећи, иза чега настаде трка људи на једну и на другу страну. Повучен знатижељом, и он, бојећи се какве несреће, хитно скочи с брода на коме се налазио и дошавши на обалу, не знајући шта се десило, поче и он трчати попут других, вичући: „Стани, стани, стани...” не знајући ни сам шта се догодило и с обзиром да је Кадић међу првима трчао, би ухапшен и када је стигла јавна сила би приведен пред с. кр. Окружни суд, који је на темељу неких сумњицења провео саодговарајући поступак.

У току поступка истиче се на терет Кадића у стицању прилика такве околности, да на први поглед изгледају несавладљиве, али како ће се у току видјети, биле су сасвим ослабљене.

Међутим, хоће се да је дошао законски доказ извршеног злочина издајничког уморства на темељу кажњавања под заклетвом двојице свједока о учину: Тасовца и Покорнија (али који нијесу достојни да им се вјерује) и на темељу површног љекарског прегледа ране.

И ако ће славни, признати, суд којему Кадић приноси ову притужбу савјесно проучити свеукупни ток казнене парнице како је то и препуштено високом судском двору који управља непристрасном аустријском правдом — и буде оцијењено доказима оно што се по закону може и мора схватити као доказано, и буде повјеровао ономе који је једини достојан повјерења, ипак колико год је Кадић најинтимније и вјерски освједочен о горњем, опет да удовољи природном осјећању одбране и да се данашње излагање не схвати као посљедња лабудова пјесма и његова предана молба осуђеника на смрт, најсмјерније молим да му буде спашен живот и најпонижније подносим своје опаске.

I . Однос на свједоке

На првом мјесту апсолутно је немогуће да је свједок Покорни могао, услед касне вечери, опазити да је лице Кадића нагрђено крастама, као и други свједок Тасовац да је могао упознати да је кубура била на капсул.

Моли се затим високи апелациони суд да изволи својим проницљивим оком прегледати топографски план и расудити да ли је хумано могуће (узевши у обзир позицију у којој се налазио уморени књаз у часу убића, да га је Кадић био у стању ранити)...

Књаз је био рањен с леђа, што Кадић није могао извршити јер би у том случају свакако озлиједио које друго лице, које је стајало с чела. У сваком случају, ма какву брзину да је Кадић у тој пригодби употребио да се увуче у гомилу и да извади скривену пушку у прсима, да је упери и опали; сви ти покрети захтијевали су сувише времена довољног да се спријечи атентат, а поготову Тасовац, у колико је под заклетвом суду освједочио да је од часа у коме се с Кадићем налазио на броду и с њим испијао вино, посумњао у његову злу намјеру, па да га је с брода пратио до мјеста учина и обраћао на њега пажњу. Тасовац није знао ништа да каже о судбини пушке, која је нађена на 20 корака од рањеног Књаза.

И Тасовац и Покорни сагласно и под заклетвом су посвједочили да су у руци убице видјели кубуру и видјели када је опалио на свог владара, и тада је бацио на земљу и стао бјежати. Но, да је то тако било, зашто поменути свједоци нијесу први пошли у потјеру за Кадићем. Та тврдња Тасовца и Покорног очито је лажна, јер кад је пукла пушка, свак је остао у сумњи шта се збило, нагађања су била различита — неки су мислили да је неки Црногорац из књажеве пратње пуцао да поздрави Књаза, кад се упутио да се повезе до Главате, други су држали да су се пушке сенатора судариле међусобно у овој стисци и проузроковале експлозију.

Два сенатора из пратње Књажеве повадише ханџере и почеше трчати пут моста у простој предпоставци да је пут те стране побјегао убица, неки пак, у заносу стадоше пузати по обали, али судбина је хтјела да је злосрећни Кадић слиједио ове последње, и то му је било довољно да упадне у мрежу и постане жртва последње и најгрозније своје несреће.

II. Године живота осуђеника

Да буде проглашена смртна пресуда по параграфу 284 и 285 казн. Закона, треба да буде доказано законито и потпуно, да је кривац своје признање, или на основу исказа заклетих свједока навршио 20 година. Доба рађања треба да буде потврђено крштеницом или путем примања вјеродостојног акта — није довољна изјава окривљеника, а лјекарске изјаве о томе немају основног критеријума. Да Кадић није био оболио од краста и да није пострадао у последњим годинама од тешких несрећа, какав би тада био исказ лјекара?

III. О аутопсији (парање леша)

У погледу, пак, прописа параграфа 284, не осврћући се на вјеродостојност коју заслужују два свједока, Кадих препушта призивном суду да ријеши да ли се у конкретном случају, без парања мртваца може законито утврдити и потпуно доказати дјело са свим важним околностима, те да ли се може прогласити смртна пресуда? Он, међутим, при свим обзирима то пориче. Аутопсија уопште није била извршена, довољно је то примијетити. Оне исте вечери догађаја, љекарска комисија прегледала је ране Књажеве и изјавила да су безувјетно тешке, и када је почела да вади метке, извукла је један дио, јер болесник није више могао поднијети болове, и тако је рањеник остао напуштен цијелу ноћ од лијечника, препуштајући га на такав начин природи. Наступајућег јутра 13, љекарска комисија поново је прегледала рану и тек тада је прогласила смртоносном. Човјечја природа без сумње довољно је чврста, али с друге стране истинито је, да ако не буде припомогнута потребним љековима, него се запустити као што је овдје случај, природна је последица да мора угинути. Увече истога дана Књаз је издахнуо око истога сата када је био рањен. Љекарска комисија после мало сати хтјела је да преузме аутопсију леша, али Црногорци, који су се ту налазили, услед неког сујевјерја, енергично су се одупирали, о чему је ц. кр. поглаварство писмено извијестило Окружни суд, уз изјаву да није хтјело постати узрочником хрђавих последица које су могле наступити у случају употребе силе. Ето, дакле, кривицом љекарске комисије, занемарена је, али боље рећи, пропуштена је она битна операција, крајње обележје закона, без које се не може извршити смртна казна. Бивало је много случајева у којима су поједине ране проглашене за смртоносне, но које су потребним лијечењем биле излијечене.

У погледу фишека и капсула које су се нашле при Кадиху, као и обзиром на ћемер, без односне пушке, опажа се да је Кадих и једно и друго био прибавио за одбрану свог живота за вријеме свог путовања и да је ту пушку био присиљен продати ради свог издржавања. Што су пронађене каписле потпуно саодговарале кубури, што би се хтјело приписати да је власништво Кадиха, не може се приписати другоме него простом случају јер на свијету има хиљаде пушака једног те истог облика и мјере, као што је она што се приписује Кадиху.

Најпослије, Кадиху није било ни на крај памети да убије Књаза Данила, јер тим апсолутно не би побољшао своје стање.

У тој предпоставци и прилазећи са свим преко прекршаја на параграф 323, чему нема што да приговори, Тодор Кадих најпонижније моли високи призивни суд, да измијени пресуду првог суда и да га ријеши оптужбе, ради помањкања доказа.

Но, ако би услед неповољних комбинација околности које су истакнуте у истрази, ипак морали изрећи пресуду, тада моли судије да буду благи у трајању казне и моли их да се удостоје препоручити га милости царској.

Но, ако најпослије, противу сваког очекивања и нада, високи призивни суд, из разлога непознатих сиромашном заточенику, буде присиљен да потврди пресуду Окружног суда, Тодор Кадих неће проклињати ни суд ни закон, него као син несрећни, са стрпљењем који је могао претрпјети толико невоље у животу, приступити ће мирно вишњем и непогрешивом суду небеском, пред који ће приступити и они који су криви за његову несрећу.

Биљешке о примјерном понашању осуђеника од часа хапшења до краја његова живота, и о његовим изјавама у погледу смишљености и морала

Приведен под војничком пратњом у Окружни суд, постављен је да сједне на једну од клупа које су постављене за сједиште лицима позваним у суд. Кад је стигао г. предсједник упитао је оптуженог одакле је и како се зове. На тај упит Кадих (коме је тамнички кључар дигао шешир са главе) није ништа одговорио. Тада га је кључар Веселин презирним начином ухватио за раме и присилио да устане, јер је био остао да сједи. Кадих се тада обратио кључару и рече му на српском језику: „Брат мој мили, ако будем означен кривцем каквог злочина, овдје је правда да ме казни, а Ви немате права да ме злостављате”. Затим се окренуо предсједнику и рекао му: „Ја сам из Бјелопавлића, из Црне Горе, рођен сам у Бовану и зovem се Тодор Кадих”.

Те вечери узет је у записник опћенити и повраћен у тамницу.

Дана 6. септембра стављен је под оптужбу и закључен је поступак. Судац истражитељ, ц. кр. саветник Матија Глиго, доставио му је до знања да је све завршено, па га је замолио да му каже да ли је мрзио покојног Књаза, нашто му је Кадих одговорио: „Кунем Вам се богом да немам никакве мржње према Књазу, али ипак, молим Вас да ми свучете кошуљу, па је Ви обуците, а затим ме судите”. Те кратке али значајне ријечи, из уста простог сељака као што је био Кадих, занијеле су судију за све вријеме истражног трајања. Ни у тамници, ни на путу из апса до суда, ни пред судијом, никада није дао повода каквој замјерци, него у сваком сусрету, сваком одговору, није никада употријебио какав непристојан гест или псовку.

Његови одговори били су кратки, оштроумни и уљудни. Није јадиковао ни проклињао, али није никада никога замолио да има сажаљења према његовом претужном стању. Једном ријечју држао се увијек примјерно и достојно опште похвале.

Вечери 18. септембра, првог дана расправе, када се завршило расправљање, Кадих се упутио излазним вратима расправне сале и опазио тамничког кључара Веселина гдје сједећи на степеницама слатко спава. Кадих, да га не би старешина (стражар) изгрдио или казнио, хитро га је продрмао и када се овај пробудио рекао му: „Мој драги, ти спаваш? Устани

и брже ми стави окове.“ Ето тако сељак Кадиф тим племенитим чином даде доказе племенитим осјећањима и надокнади увреду коју му је Веселин нанио оне вечери када је био ухапшен.

Када је током расправе Кадифу био пребачен његов злочин, доказујући кожни колан, пушчане метке, каписле, што му је било одузето при хапшењу, затим кубура, струка и окрвављена Књажева долама, није се ни најмање снебио ни промијенио боју лица, одричући оно што је морао одрицати и признајући само оно што није могао никако одрицати. Једнаком чврстином показао се је, када је на 6 сати послѣ подне, дана 18. септембра, саслушао у расправној сали смртну пресуду.

Када је предсједник суда г. Хенрик Поточљак завршио читање пресуде на српском језику, осуђеник изјави да од свега што му је прочитано није разумио ништа. А пошто му је предсједник казао да је осуђен на смрт, просто је уздрмао раменима рекавши му: „Добро је... нека је хвала богу.“ На питање предсједника да ли ће се жалити противу пресуде изгледало је као да га није разумио, али када му је бранитељ казао чега се тиче, одговорио је да ће се промислити. Затим би одведен у тамницу.

Дана 20. септембра 1860. године рано изјутра изјави старешини тамнице Јовану Полаку жељу да се састане са г. предсједником и када је предсједнику било достављено, Кадиф би у 10 сати прије подне одведен судији коме упутѣ ове ријечи: „Господине, иако сам потпуно увјерен да ће остати неплодан сваки покушај мог бранитеља да ми сачува живот, ипак, у нади да ћу међутим моћи загрлити моју несрећну породицу, пријављујем жалбу противу пресуде овог Окружног суда, која ми је јуче била прочитана.“

Кад се повратио у тамницу, постављена му је дупла стража и би позван ковач да јаче утврди тамничка врата као и гвоздену решетку на прозорима, да припреми вериге и залије их у зид, како би се ноћу осигурало да не устане из кревета. На све те опрезности Кадиф није уста отворио, него је подсмјехом показивао презир и подругљивост.

Првог дана када му је прочитана судбоносна пресуда, пјевуцкао је у тамници и говорио да је Књаз погинуо као пас, а да ће он умријети као хришћанин. Следећег дана, мислећи о себи, затражи да му донесу из тамничке православне капеле духовну књигу коју је по цио дан читао, припремајући се грозном часу који је очекивао.

У уторак 30. септембра 1860. године упућена је парабродом притужба његовог бранитеља на виши суд.

Између 3-4 особе које су се налазиле у ћелији Кадифа, бијаше неки Илић из Леденица. Овај једнога дана поче говорити о неком случају који се догодио неком свештенику, па рече Кадифу: „Попови знају учити народ да се као хришћани моле, али они не врше своје дужности како је прописано“. На то Кадиф одговори:

„Мој драги, ако божји служитељи, одређени да пасу своје стадо, не раде онако како уче, религија стога не губи ништа, али стога ми немамо права да

радимо као злицие, него да мислимо о својој савјести, и да оставимо другима да сваки мисли о својој сопственој”. Но како је Кадих, као што је речено, сваког дана читао духовну књигу, Илић, видећи да је побијеђен, употрејеби другу прилику па му рече: „Било је људи који су, док су с једне стране читали молитвењаке, с друге стране убијали људе на јавним мјестима.“ „Ни ти, ни нико други не може рећи да сам ја ма кога убио, бог то само зна, а ако ја будем нађен као кривац, он ће ме казнити на другом свијету. Правда је наша да ме осуди на смрт на овом свијету, а ја се свом понизношћу покоравам, али нико се неће насладити да ме види на вјешалима као плачљиву бабу, него у потпуној безбрижности. Уосталом, ако неки човјек бива гоњен, од другог потлачен, заплијени му се имовина и бива доведен до лудила, у том случају не може му се замјерити, али никад му се неће замјерити као да је убио свог сопственог оца, јер божји и човјечански закон човјеку заповиједа да подноси сваку неприлику од родитеља, а ако га убије, постао би свакако сажален.“

10. октобра у 4 сата, приспје Лојдовим парабродом целат, а око 4,5 сати послје подне, Кадих је приведен у Окружни суд, гдје му је речено да је тај суд, дописом својим број 645, упутио апелационом суду призив осуђеника, који га је заједно са парничким списима доставио његовом величанству Краљу, а овај га је упутио Врховном суду (касније) да поведе поступак. Врховни суд је својим рјешењем број 14.156 од 26. септембра 1860. године, број 646, а призивни суд рјешењем бр. 3339. саопштава ово високо решење, тако да се осуђени има објесити дана 13. октобра у 9. сати прије подне. На то жалосно саслушање Кадих, без икаквог снебивања и плашења мирно изусту ове ријечи: „Срећно било Цару и овом свијетлом суду, а на чудо и на јаде ономе који ме је на ово нагнао”. Затим се дубоко поклони суду и присутнима. Затим је враћен у тамницу и одведен у цркву св. Николе која се налази код тамнице.

За вријеме тог кратког пута Кадих опази вреву народа привученог љубопитством, који с чуђењем посматраше његову баснословну безбрижност. Он се поче смијати и, машући главом, рече кључару Веселину који му стајаше са лијеве стране: „Изгледа да ови нијесу никада видјели људи, или мисле да ни они неће никада умријети. Умријећете и ви сви, моји драги, врло вјероватно другом смрћу, али ипак ћете умријети.“

Истог дана посјетио га је Которски православни парох Константин Јовановић да га упита жели ли се измирити са богом, али он му одговори: „Данас, господине, нећу, али изволите доћи сјутра и сазнаћете све.“ Те ноћи заспао је само неколико минута, а остало је провео у картању.

Јутром 13, извршио је свету тајну исповијед, затим даде позвати судског истражитеља и државног тужиоца, и с њима се разговарао један сат. Мало затим нашли су се у капелици војни православни свештеник, парох Косто Јовановић и неколико официра и неколико приватних особа, којима је Кадих одржао свој говор: „Господо моја! Свакоме човјеку је мило живјет, па га стога

сама природа обавезује да на његово држање употрејеби све могуће силе, али кад сва настојања остану бесплодна и кад види да му се приближава последњи час, потребно му је да се исповиједи. Ја сам се исповиједио најприје Богу, па судијама, а сад ћу вама господо моја.

Сада покојни Књаз Данило Петровић хтио је да ми одузме живот јер сам одбио да послушам његове крвничке наредбе. Тај мој одбитак поштедио је живот многим невиним људима. Приморан сам био да оставим отаџбину, старе родитеље, младу супругу и два невина сина да би сачувао главу. Књаз даде побити пет чланова моје родбине, конфисковао моју имовину и присилио моју сестру да се преуда још за живота мужа, који је био присиљен да бјежи и да сачува живот. Моје пребивање у Аустрији није се хтјело трпјети, нијесам могао добити пасош за Русију да би се код светог Синода потужио на претрпљену срамоту због преудаје сестре. С једне стране гонио ме је Књаз, а с друге стране Француски вицеkonzул у Скадру. Обојица су тражили моју смрт. При свим тим гоњењима, и поред наговарања, никад нијесам, нити се хтио одлучити да убијем Књаза, али када сам дознао да је на моју главу ставио барбарску уцјену од 500 форинти ријешим се да наплатим свој живот за цијену много вишу, да га убијем ма гдје га будем затекао. У ту сврху опскрбио сам се кубуром великог калибра, напунио сам је до врха цијеви сваковрсним зрнима и упутих се Котору те стигох оне судбоносне вечери, када је покојни Књаз шетао по обали. Умијешао сам се у гомилу народа у часу када се укрцавао у лађу пут Главата и тражио сам очима гдје је. У оном грозном часу замало вечерњи мрак да не учини да убијем невинога, умјесто њега. Са једне стране Књажеве стајаше неки сенатор, у једнакој долами као и он, и држећи да је он онај кога сам имао убити, повукох кубуру, уперивши је на сенатора, али у том часу Књаз се окрену да припали цигарету од неког присутног, па га при свјетлости пламичка познадох, и кад је заузео првошње мјесто, циљајући на њега, опалих из пушке коју нијесам бацио на земљу, како је лажно било свједочено, него ми је велика отпорна снага пуцања истргла из руке. Ето како се догодило. Свједоци који су на моју штету свједочили, нијесу видјели кад сам ја испразнио пушку, него само онај који је Књаза огрнуо струком.“

Оног истог дана, осуђеник, опазивши да долази много народа к њему рече: „За све вријеме мог истраживања нико није долазио да ме посјети, а сада долази толико свијета као да сам светац. Али исто да сачувате у успомени сиромашног Кадића, даћу вам бројеве да играте на лутрији.“ И стварно, подијелио је бројеве свима који су то жељели па је дао и пароху Косту Јовановићу од новца што су му посјетиоци давали за душу, узео 5 сребрних комада по 10 новчића и пружи пароху рекавши: „Узми оче, и играјте, ако је судбина додијелила да будем несрећан, барем Ви будите срећни.“

На нечије питање, боји ли се смрти, он одговори: „Зашто би се бојао? Доста сам свијета обишао, видио сам стријељање и вјешање великих особа.

У осталом, неки умиру начином како вам рекох сада, други умиру као утопљеници, неки у ватри изгоре, неким осјеку главу, многи умру на бојишту, а неки природном смрћу на постељи итд. итд. — и сви се они муче. Ја сам смрт заслужио, моје кривице и оне Књажеве биле су претешке земљи, па је морала да нас прождере. Обојица смо били кривци и ето нас до мало обојица под земљом, али ја умирем с једном жалости што сам пролио невину крв. За вријеме мог бављења у Цариград, убио сам, без икакве његове кривице, брата онога који се, по наредби Књажевој, оженио мојом сестром. То је једино што ме гризе савјест, али је Бог велик и милостив па се уздам да ће ми опростити. Пушка којом сам убио тог невиног била је напуњена са три кугле.“

Нека особа упита га да ли је за свога боравка у Црној Гори видио да су некога стријељали, а он одговори: „Од оних што сам ја видио није мањи број од 100, и какве су то личности биле? Цвијеће и јунаци црногорски. Царевина Аустријска броји 38 милиона становника, а Црна Гора је према њој шака народа, никако не вјерујем да је у истом раздобљу у том пространом царству било толико осуђених на смрт колико у Црној Гори.“

Ноћу између 12. и 13. октобра, тешко се исплакао, затим се умио и очешљао па је попио шољу црне кафе са малим бисквитом, затим се за поменута два православна свештеника помолио Богу и онда по други пут позвао истражног судију и државног тужиоца. Са њима се разговарао око 5 минута и умолио их да што прије упуте молбу његовом величанству Цару да милостиво амнестира бегунце и да смањи казну которском тамничару. За то вријеме 2 чете пјешадије у потпуној паради постројиле су се испред тамнице. Кадиф, опазивши војску и слушајући ударање добоша, рече: „Браћо, треба се опрашћати“. Замолио је да му донесу чашу вина и да му дозволе да попуши цигарету. Пошто би удовољено, припалио је цигарету, али није имао времена ни трећину да попуши, па је баци на тле и згази ногом, јер су га силили да крене. Узе тада чашу и гологлав испи вино у славу свете Тројице па весело рече: „Сад хајдемо.“

У том часу хтјели су му ставити капу на главу, али он то учтиво одби изјавивши да се спрема приступити пред свевишњи божји суд па да ће то урадити гологлав.

Изађоше из тамнице прво два свештеника, а за њима осуђеник између обје чете. Прије поласка он се окрену пут народа, дубоко се поклони и узвикну: „Збогом, били срећни.“ Тада се окрену старешини тамнице и упита га да ли треба да иде хитро или лагано. Путем поздрављаше сваког кога би видио, тражећи опроштаје. Пратња се упутила мало иза 9. сати прије подне. Стигавши близу стрелишта, мало се одахнуло и осуђеник поче народу причати своју жалосну историју, али мајор, војнички заповједник, који је јахао, прекиде му причање подругљивим начином. Кадиф, окренут тамничким кључарима узвикну: „Хајдемо, нећу га узнемиравати.“ Попе се тада на степенице вјешала и изговори последње ријечи: „Боже и мајко

Богородице, прими моју грешну душу.“ У 9 сати и 27 минута било је све свршено око вјешала и у 9 и 29 минута Кадиф је већ био мртав.

Последња молба пароха Коста Јовановића била је: „Оче наш“ коју је завршио у часу када је Кадиф издахнуо. За то вријеме војска је гологлава клечала.

Када је дана 13. како је већ раније речено, Кадиф затражио да у тамницу дођу судца и истражитеља, инсистирао је да буде саслушана ова његова изјава. „Сјутра ћу бити објешен. Божјем служитељу искрено сам ислиједио своје кривице. Хоћу да се исповиједам и земаљској правди, да спријечим невина сумњичења да не би неvine особе трпјеле.“ Пошто је расподијелио оно мало својих ствари додаде:

„Желим да се исплате моји сад исказани дугови, а новци од продаје моје сопствености имају се упутити мојој породици, али обазриво да не буде кињења од Црногорске владе, јер она мрзи све што ми припада. И у овим великим часовима изјављујем да сам невин морао бјежати из домовине и поскитати се. То је било злобно и самовољно прогнанство и поводом мојих исповијеђених изгреда, ради којих ћу платити својим животом. Срећан ли би био да нијесам рођен у земљи варварској, дивљачкој, частан и поштен би био мој живот и моја успомена. А живио сам у свему без замјерке. За она два изгреда понизно сам од Бога тражио опроштења, као и од правде, а од своје стране праштам сваку претрпљену увреду и молим друштво да ме не задржи у злој успомени, него да у мени гледа жртву несрећног случаја.“

* * *

По казивању Кадифа у горњој изјави пок. Књаз Данило послао је црногорца Николу Гашова, непознатог презимена, албанском мухамеданцу Алилу Бећову Сулечићу, код кога је Кадиф служио, нудећи 500 талијера да му пошаље одсјечену главу Кадифа, или да му га жива преда у руке. Али пошто је Сулечић био озлојеђен таквом дивљачком и подлом понудом, обавијестио је свог вјерног слугу Кадифа, како би се спасио.

* * *

Кадиф је причао: „по наредби покојног Књаза 34 било је уморства.“

* * *

Поменутих 500 талијера имао је исплатити Сулечићу француски конзул у Скадру.“

Како судски досије и прави, оригинални записник са суђења Тодору Кадифу није сачуван или га историчари још нијесу пронашли у некадашњим

аустроугарским архивима, овај текст, који је до нас допро захваљујући проту Јовану Бућину, све до сада је важио као најпоузданији доказ о потоњим данима Тодора Кадића, његовом држању пред судом и својеврсном спокоју са којим је отишао у смрт. Поједини, првенствено црногорски, и не само млади историчари сада на све начине покушавају да разводне и ову причу и доведу у сумњу податке у њој, поготову оне који се тичу самог Тодора упињући се свим силама и на све начине да докажу да је он био само оруђе, пуки извршилац атентата, да је имао друштво и помагаче који су, незнано како, умакли полицији или касније доказали своју невиност. Поједине Кадићеве ријечи из овог записа се „преводе“ и тумаче по потреби, придаје им се значење које оне стварно немају. Посебно смијешно дјелује моралисање о невитешком атентату, како је Кадић, умјесто да позове књаза да се окрене да би му пуцао у чело, смртоносни хитац му испалио у леђа, како не раде витезови и осветници. Наравно, при том нема ни ријечи о силним невитештвима и подлостима књаза Данила – о томе да ли невитез заслужује витешку смрт?

Врхунац, ипак, представља сумња да је и хапшење, и суђење и вјешање Тодора Кадића била, уствари, лакрдија, лицемјерна режија и фарса Аустроугарске. Она је, тобож, на тај начин жељела да и пред Црном Гором и пред великим европским силама прикрије своју умијешаност и опере руке – да докаже да она није организатор и наручилац атентата на књаза Данила, који је, бајаги, за њен рачун узвршио Тодор Кадић. Коначно, да Тодор Кадић уопште није ни објешен, јер, забога, нико у Котору не зна гдје је његов гроб! Као да је то некакав доказ, некаква велика новост и изненађење: па зар се и данас погубљени осуђеници на смрт широм свијета не сахрањују тајно?

„Познато је да су Аустрија, Русија и Турска прије свега, стајале иза многих покушаја да се Данило онемогући и уклони са црногорског пријестола – пише Момчило Шалетић, позивајући се на Данила Радојевића и његов текст објављен у „Стварању“ 1985. године. – Ако се у том контексту посматра понашање Тодора Кадића посљедња три дана пред вјешање, **заиста се поставља питање да ли су читав судски процес и пресуда имали за циљ само да умире плаховите Црногорце, а да су власти ипак успјеле да Кадићу поштеде главу и да га неопажено склоне на просторе царевине (нагласио Б.С).** Тврди се да је он, кад му је прочитана дефинитивна пресуда, показао 'баснословну безбрижност', а кад је улазио назад у тамницу 'он се поче смијати' ... 'те ноћи заспао је само неколико минута, а остало је провео у картању', 'првог дана кад му је прочитана судбоносна пресуда, пјевуцкао је у тамници...' итд. Све би то могло да укаже да је Тодорово вјешање само објављено, а да није извршено“ – закључује Шалетићу.

Осим убиства књаза Данила и црногорског конзула у Цариграду Мишана Мартиновића, Шалетић Кадићу приписује и убиство сердара Сава Ђурашковића којег је, тобож, ненамјерно упуцао почетком 1857. године,

мада се поуздано и сасвим сигурно не зна ни да ли је Тодор Кадих у то вријеме уопште био у Црној Гори, јер неки историчари и хроничари доказују да су он и зет му Пуниш Павићевић побјегли из Црне Горе још 1855. године (у новије вријеме превлађује увјерење да су они емигрирали двије године касније, ваљда и због тога што их је тако лакше упетљати у наводну завјеру која је 1857. године припрмана против књаза Данила и тако оправдати и њихов прогон).

„Забилежена је и друга верзија овог дођаја – додаје Шалетић. – Наиме, ордонанс краља Николе *(који? – питање, Б.С)*, казо је да Тодор није имао везане руке док је вођен на губилиште, 'да је пјевао док су га водили на вјешање'.

Аутор ових редова – вели даље М. Шалетић - у намјери да провјери у самом Котору, код старијих људи, да ли је неко од њих чуо и за ту могућност да Тодор Кадих није погубљен, сазнао *(од кога, по имену? - питање, Б.С)* **да је у Котору постојало доста раширено увјерење да заиста смртна казна над њим није извршена, него да је најприје пребачен у Бања Луку, гдје је живио под презименом Кадија *(нагласио Б.С)!***

Да ли је овој и оваквој „историји“ заиста потребан икакав коментар?

ИСТРАГА

КАДИЋА

Чим је из Котора стигла вијест да је књаз Данило подлегао ранама, његов наследник, књаз Никола, и отац му, војвода Мирко, наредили су немилосрдну одмазду према Кадићима. Што није успјело да умакне и ускочи на турску територију, стигла га је рука „осветника“ који нијесу никога поштедјели, чак ни дјецу. По најопрезнијим извјештајима, побијено је двадесет и четворо чељади... Био је то почетак систематске истраге — чак три године касније, војвода Мирко наређује да се из Црне Горе иселе и сви који су било какав род с Кадићима...

Вијест о убиству књаза Данила громовито је одјекнула широм Европе и готово да и нема новине или часописа из онога времена који није објавио извјештај о томе. Наравно, најинтересантнији су били они који су потицали из пера очевидаца и извјештача који су се посљедњег јулског и првих августовских дана те 1860. године затекли у Котору.

Тако се неки очевидац јавио и „Србском Дневнику“ чији извјештај потом преузима „Србско-народни Календар“ за 1861. годину. Тај текст, осамдесет година касније, јануара 1941, у „Записима“ (гласнику Цетињског историјског друштва) објављује Ристо Драгићевић:

„Књаз Данило живећи међу нама 28 дана — пише тај очевидац из Котора, на Вартоломијев-дан — толико је љубави и поштовања код свију житеља у Боки задобио, колико би доста било, да је и у 28 година оволико.

У недјељу у вече на Госпођине покладе (31 јула) између 6 и 8 сати свирала је војничка музика на широкој пољани пред град. Ловачки капетан г. Славнић пошао је био по кнеза напријед с барком и дошли су на музику раније него ли икад.

У господском друштву шетао се књаз и кнегиња неко вријеме, а послвије одвојио се сам кнез и с ађентом нашег консула из Скадра у разговору шетајући се тако је био занешен, да се није опомињао ни на прво друштво, ни на своју кнегињу, ни на касно доба.

Кнегиња му се два пута примицала говорећи: 'Дано мој, молим те да идемо дома.' — 'Сад ћемо, по уре прије, по доцније, исто бива', одговорио би јој. И пошље је у башту, да се још мало прошета с г. Дојмом.

У 8 сати мање 10 минута попраћен кнез од многобројног народа до барке и угледавши у њој свога пријатеља г. капетана Славнића, рече му: 'О, а ту си! А ја те гледах овамо, нећу ли те виђети, да идемо!' Пак заиште струку, да му даду из барке, и тек огрнут да се поздрави с господом пукне пушка као мина између дружине и кнез појако лелекне: 'Ах, погибох!', пак превије главу на своју кнегињу, која се с госпођама руковаше. Г. капетан окружни као изван себе зачуђен потрчи к њему и повиче: 'Ајме, шта вам се догоди, кнеже?' и кнез одговори му: 'Молим те, пријатељу, уклони се, док нијеси праведан и ти што добио!'

Преко поља с поплашеним народом бјежао је и убица неприпажен и код врата градски(х) одвоји се он, па трчећи покрај бедема сам под клобуком од сламе бијеле и на паштровску преобучен, како ће утећ изван града, ма полети за њим један војник ловачки, што га бјеше уочио кад се привукао до кнеза и пушку на њ опалио, те га стигне на крај пољане и с помоћу једног стражара и два приспјевша ђендарма ухвате га и свежу, а он је баш кнежев убица и прогнаник ћесаров и црногорски, родом Бјелопавлић Тоша Кадих. Код истог се нашло неколико фишека и капсула, а пушку је одмах пуштио из руке на мјесту крвавом. Кубура је била коњичка, за несрећу најугоднија.

Рањеног кнеза носио је кркаче један Црногорац, а други придржавао му ногу десну. Носећи га преко града до у кућу г. Бјеладиновића није дао да нико проговори путем, говорећи: 'Мучите, мени није ништа.' Кад су га метнули на постељу, рече домаћину: 'Видиш, Стево, каквог госта ноћас имаш!' Рана је грдна била, по десној страни у дно рбата, и љекари вадећи олово нашли су у њему једно повелико зрно шиљасто и другије пет комада. При највећим мукама, кад су му с друге стране прорезали и ране чистили,

ово је рекао без јаукања: 'Е фала Богу мене су свршили, ма су и сами себе у сред главе убили!' "

Овај извјештач даље наводи да је књаз Данило, иако смртно рањен, упркос жестоким боловима, призвао књегињу Даринку и заповиједио јој да одмах упути писмо војводи Мирку на Цетиње, наређујући да свака сједи гдје се затекао, да ни он ни син му Никола нигдје не излазе из двора, да добро чувају барут и оружје, да рубом цетињског поља удвоструче страже и никога не пусте да прође у престоницу док не извиде шта носи и куд је наумио, да нико од сенатора и перјаника не силази у Котор...

Он, иначе, тврди да се у Котору нико није плашио за књажев живот нити посебно бринуо о његовој сигурности. Та атмосфера се била, по свој прилици, пренијела и на књажеву личну пратњу јер су од десетак његових сталних пратилаца те вечери уз господара била само двојица. Књаза, изгледа, није уплашило нити његову пратњу пренуло чак ни врло јасно упозорење које је само неколико дана прије те кобне вечери стигло из Скадра „да се чува, е некакав Црногорац бјегунац зарекао се (у)бит га...“

Својеглави и самоувјерени књаз, који је стално говорио да нема те пушке црногорске која би могла њега убити, у инат је, изгледа, послије тог упозорења смањено и распуштио пратњу и почео се још слободније кретати и комотније понашати...

Прецизни и очигледно добро упућени хроничар чији извјештај из Котора преноси „Србско-народни календар“, не пропушта ниједну појединост. Тако, он пише да је сјутрадан након књажевог рањавања, док је он, још при свијести, лежао у кући Бјеладиновића, у Котор сишао тадашњи владика црногорски, али је горопадни књаз, кад су му казали да је приспио владика, одбрусио:

„Нека ми не иде на очи!“

Хроничар такође запажа да је владика био и сјутрадан у књажевом спроводу и испраћају из Котора „ма у простим хаљинама“ и потпуно занемарен од осталог, мјесног свештенства. Разочаран, владика напушта спровод и умјесто за мртвим господарем на Цетиње, из Котора одлази у Задар.

Овдје је, нема никакве сумње, ријеч о владици Никанору Ивановићу на којег је књаз Данило очигледно до смрти био киван због оне сплетке и интриге својевремено испредене на Цетињу о наводној љубавној вези књегиње Даринке и младог владике.

Занимљиво је да Момчило Шалетић, цитирајући „свједочење“ очевица атентата у Котору, због нечег и не спомиње црногорског владика којег смртно рањени књаз није желио ни да види. Он, међутим, на другом мјесту опширно пише о овом загонетном и контраверзном свештенику, „родом из Дрниша“, и његовом метеорском успону до владичанског трона на Цетињу, на који је засјео неканонском одлуком Сената црногорског, односно самог

књаза Данила пошто је прије тога за само десетак мјесеци од ђакона аванзовао до архимандрита и игумана Цетињског манастира.

Због чињенице да је дошао са аустријске територије, што га је на мјесто владике поставио Сенат са Пером Петровићем на челу и што је хиротонисан у Русији, Шалетић га проглашава шпијуном и непријатељем књаза Данила који, увиђајући ваљда да је „проваљен“, није присуствовао књажевој сахрани нити се икада више вратио на Цетиње.

Повратак му је, како тврди Шалетић, изричито забранио Данилов наслѣдник, књаз Никола, који му је, наводно, написао: „Невјерни сте Ви били своме Књазу, невјерни народу, невјерни своме чину, невјерни својој савјести“.

Више других аутора који се баве овим периодом црногорске историје, првенствено Шалетићевих истомишљеника и 'ментора', поред осталих и Данило Радојевић и Радослав Ротковић, ову поруку приписују војводи Мирку Петровићу, а Новак Аџић, позивајући се на Владана Ђорђевића, уз то, цитира друго, другачије интонирано писмо новопеченог књаза Николе митрополиту Никанору: „Част ми је, монсињору, да вас извијестим да нијесте више владика на Цетињу. Ваше одсуство са погребња покојног књаза, Вашег добротвора, узрок је Вашег отпуштања“ - каже Аџић и додаје да је краљ Никола у некој прилици за владика Никанора казао да је био „прави раскољник и безаконик“.

Радослав Ротковић и Новак Аџић отворено и сасвим директно оптужују владика Никанора и за судјеловање у завјери против књаза Данила, али ни један ни други не наводе изворе и доказе на којима темеље такве тврдње. Аџић, рецимо, каже: „Никанор Ивановић је био један од завјереника у успјелом атентату на књаза Данила у Котору 31. јула 1860. године. Сјутрадан, 1. августа, на самртној ури књаз Данило је одбио да прими митрополита Никанора, рекавши: 'Нека ми не излази на очи'“.

Умјесто да назначи гдје је „ископао“ податак да је завјера уопште постојала, да је владика Никанор био један од завјереника, да објасни какву је улогу имао, евентуално ко су били остали завјереници, гдје су се и како повезали са Тодором Кадићем, како су то сковали план и успјели да дођу главе господару, и томе слично; да објасни да ли је заиста могуће да би опаки и осветољубиви војвода Мирко тек тако пустио крвнике да оду и избјегну освету, ако је све Кадиће покушао да истражи и искоријени из Црне Горе. И Аџић и остали његови истомишљеници, међутим, падају у контрадикцију и на једној страни тврде како је владика Никанор имао пуно повјерење књаза Данила, био „марионета у владаревим рукама“, а на другој доказују да је од почетка био његов противник и подривао његову власт, односно као „убачени елеменат“ руских, српских и ко зна чијих још агентура радио против Црне Горе.

Овом уистину контраверзном свештенику са владичанском митром на глави неуобичајено велику пажњу поклања и несумњиво највећи ауторитет

међу промотерима приче о његовој штеточинској улози и коначној издаји, академик Бранко Павићевић, посебно у својој већ спомињаној „Историји Црне Горе“.

И он, дакако, у великом кругу заобилази причу о наводној „идили“ владике Никанора са књегињом Даринком и то и не спомиње као један од могућих разлога за, најблаже речено, захлађивање његових односа са књазом Данилом. Он, међутим, „открива“ да је владика Никанор био нека врста „српског шпијуна“ и да му је главна преокупација била како у Црној Гори да оживи култ Светог Саве:

„Прошло је релативно дуго времена послје проглашења насљедне књажевине до именовања владике црногорског – пише Павићевић. - Иако је у земљи било 140 цркава са 11 манастира и око 500 свештених лица, црквени живот је био доста забатаљен. Књазу Данилу је то сметало. Покушавајући да стање измијени, сусрио се с тешкоћом: кога да именује на чело Митрополије. Било је свакоме јасно да послје чувене црногорске изјаве из марта 1852, а посебно послје изгласавања Законика, да је православље постало државна вјера, а избор митрополита цетињског доведен у директну зависност од расположења и воље земаљског владара. Пошто књаз Данило није међу црквеним лицима имао личност која је тада могла да одговори на све његове захтјеве (*и у овом случају се, очигледно, потврдила она народна мудрост да је најтеже бити поп у своме селу, прим.Б.С*), обратио је пажњу на Никанора Ивановића, Србина из Далмације, који је средином 1852. допутовао у Црну Гору, гдје је прво именован за игумана Цетињског манастира.

Ивановић је био личност без чврстих етичких начела – пише даље Павићевић и опет ничим „тврдим“ не поткрепљује ову квалификацију. – Знао је да вјешто подилази земаљском владару, а касније и његовој супрузи, па је то, како неки аутори истичу, учврстило књаза у увјерењу да ће Ивановић одговорити дужности цетињског митрополита. Претходно је Ивановића требало завладичити, а хиротонисање се могло обавити или у Сремским Карловцима код проаустроугарски расположеног патријарха Рајачића, што књазу Данилу није одговарало, или у Петрограду, на чему је књаз упорно настојао. Послје доста перипетија, па чак и дипломатског спора између одговарајућих владајућих институција Петрограда и Беча, Ивановић је хиротонисан у Александровској лаври у Петрограду, у новембру 1858. године.

Тако је на чело Цетињске митрополије дошла личност која није била поријеклом Црногорац, а коме је прва брига била да у Црну Гору уведе култ Саве Немањића. Касније се показало да је црногорски митрополит био умијешан у неке радње блиске завјереничкој емиграцији. То је и био разлог због чега му је велики војвода Мирко и забранио да учествује на сахрани црногорског владара и да му новоименовани књаз оспори право на повратак из Аустрије у Црну Гору (*нагласио, Б.С*)“.

Сем ових паушалних и климавих оцјена, Павићевић проширује ову причу и тврди да је владиковање Никанора Ивановића „пољуљало углед Црногорске православне цркве“ и да је њему „једино било стало до тога да што ефикасније омете национално-политички успон Црне Горе и Црногораца“:

„У историји Црногорске православне цркве Никанор Ивановић (самозвани Његуш), представља историјску епизоду, наличје црногорске историје и њене православне цркве“- закључује Павићевић и додаје да је „требало уложити много труда да се из народног памћења избрише присјећање на ову личност и њено дјело.

Никанор Ивановић је на Цетињу, односно на митрополитском трону под Орловим кршем, провео осам година, колико и књаз Данило на владарском, а од тога као хиротонисани владика једва годину и по! Зато је заиста превише смјело тврдити да је он оставио некакав дубоки траг у историји православне цркве у Црној Гори, тим прије што је био „извањац“, млад и без икаквог искуства и харизме, што је – бар око тога нема спора – био потпуно у сјенци властољубивог и безобзирног књаза и што се, по свему судећи, најмање мијешао у свој духовни посао.

А како је Никанор Ивановић, уопште, и доспио до столице светог Петра Цетињског?

Осим што је и формално одијелио световну од духовне власти у Црној Гори, књаз Данило је, у својој апсолутистичкој помами и жељи да се у свему његова пита и поштује, очигледно желио да по сваку цијену потпуно развласти и на најмању могућу мјеру сведе утицај митрополита, односно домаћина у Цетињском манастиру. Зато је и тражио послушног и њему слијепог оданог и покорног свештеника којем ће ставити владичанску митру на главу. Како другачије објаснити да се определијелио за једног младог, готово голобрадог момка који је 3. јануара 1852. године рукоположен за ђакона, и то у Задру, који се неколико мјесеци касније обрео на Цетињу и одмах постављен за игумана Цетињског манастира, а већ у октобру исте године, потпуно неканонском одлуком Сената црногорског „произведен“ у архимандрита! Врхунац, ипак, представља то што је тај момак ускоро, по вољи младог господара и њему подређеног Сената, постављен за Митрополита (Момчило Шалетић, како вели, „основано претпоставља“ да је Ивановића **„руска тајна служба прогурала на столицу црногорског владике“**, нагласио Б.С). Он ће, додуше, потом још пет година чекати да буде хиротонисан за владика, а само зато, како тврди и академик Павићевић и други његови истомишљеници, што је књаз Данило инсистирао да се тај свечани чин обави у Русији а не у Сремским Карловцима код „проаустроугаски настројеног“ патријарха Рајачића.

А колико је књазу Данилу због нечег било стало да управо Никанор сједне на митрополитску столицу (иако је у том тренутку у Црној Гори имао на располагању око 500 свештеника, „чистих“ Црногораца, поред осталих и

врло угледног Никодима Раичевића, игумана манастира Острог), најбоље се види и по томе што је прекршио и својеврсни аманет Петра Првог Петровића Његоша: „Митрополит је природни Црногорац, као што су и први митрополити, и не може бити у Црну Гору митрополит странац, нако родни Црногорац из првије црногорскије фамилија...“

Да би заобишао ову „препреку“ коју је поставио најсветији од свих Петровића, књаз Данило је ископао однекуд да Ивановић, који је рођен у Дрнишу, наводно некако води поријекло са Његуша и придао му надимак Његуш (академик Павићевић и његови сљедбеници и истомишљеници, додуше, кажу да је Никанор сам себи пришио тај надимак како би се додворио књазу и „квалификовао“ за црногорског владику).

Уз све то, још један податак добрано потврђује колико је млади црногорски господар (да ли и под утицајем своје, на њега врло утицајне супруге?) вјеровао овом младом човјеку. Док је чекао хиротонисање, Никанор Ивановић је био и секретар Сената црногорског, а једно вријеме чак и лични секретар самог књаза Данила. Хлађење њихових односа се, по свему судећи, поклапа са већ помињаном афером владика Никанор – књегиња Даринка, а епилог, финале је услиједило 1. августа 1860. године када је дошао у Котор с намјером да као челни човјек цркве трагично преминулог господара допрати до вјечне куће на Цетињу. Тамо га је сачекала наводна књажева предсмртна порука „тај нека ми не иде на очи“.

А кад је и сјутрадан на испраћају мртвог књаза из Котора увидио да га нико не зарезује чак ни од мјесних свештеника, било му је јасно да је његова мисија на Цетињу завршена и потпуно је природно да је кренуо својим путем, поготову ако је имао икаквих сазнања да га опасни књажев брат сумњичи за тобжнно учешће у наводној завјери и припреми атентата у Котору.

(Никанор Ивановић је из Котора отишао на Крим, а одатле у Горицу, гдје умро 1894. године, а за живота, наравно, никад више није дошао на Цетиње.)

Црногорски „новоисторичари“ му, како је већ истакнуто, сем оптужби да је био руски и српски шпијун за посебан гријех узимају то што је унио у Црну Гору дух Светог Саве, да је он, као школски надзорник, прогласио Савин дан за школску славу. Све ово би, може бити, и имало неког смисла да сви претходно не признају и не истичу да је, што се тиче цркве, све ствари у своје руке узео књаз Данило, који је, сем што је приграбио право да поставља и разрешава црквеног поглавара, православље прогласио црногорском државном вјером и цркву у потпуности подржавио и подредио својој вољи, односно вољи Сената. Уз остало, завео је потпуну контролу рада и „пословања“ манастира (уколико би, на примјер, неки манастир имао веће приходе од расхода, вишак је морао уплаћивати у државну касу), а свештеници су проглашени државним чиновницима са прецизно утврђеним платама.

Из овога је лако извести једини могући закључак да се књаз Данило, ако се одрекао владичанске митре, није одрекао потпуне власти над свим

црквеним пословима, да се мимо њега и ако то није било по његовој вољи, никако није могао „увозити“ чак ни дух светог Саве, а поготову не у школе које је књаз Данило отварао и оснивао.

Такву политику и однос према цркви ће, иначе, задржаће и још више „разрадити“ и систематизовати и Данилов насљедник, књаз, односно краљ Никола. О томе је, поред осталих, врло увјерљив запис оставио и Никифор Симоновић, игуман манастира Пива у свом чувеном „Љетопису...“

На питање пропадања и сиромашења црногорских манастира, игуман Никифор се враћао у неколико наврата и ако је судити по његовим запажањима, сумрак цркве није почео од 1941. године, односно од доласка комуниста на власт, већ знатно раније, а поготову од 1885. године када су по наредби књаза Николе црквена имања дата под закуп за рачун државе, а свештеницима одређена, како вели игуман Никифор, „злеуда плата“ и по нешто земље уз саме богомоље:

„Ово је – закључује он – главни узрок те су манастири у Црној Гори, мимо вас хришћански свијет, у опадању и што су изгубили прави значај манастира уточишта народног. Ово је узрок те данас калуђери у Црној Гори нијесу калуђери, него само пудари државни и највиши просјаци и несрећници. Ово је узрок те су се неки довијали на разне злоупотребе са заоставштином манастирском, те су пропале и нема их, као понека ствар сребрна, позаборављена земља, кућа, други прилог и тако даље. Ти који си ово и овако учинио и угасио свијећу циљу манастирском – сиротињском уточишту – Бог ти тамо опростио, а овамо ти земља кости изметала, Амин“. Игуман Никифор ће, иначе, на другом мјесту и конкретно записати своје сумње о појединим злоупотребама везаним за Пивски манастир, уништавање и отуђивање појединих његових реликвија и упријети прстом чак и у самог књаза Николу на чији су двор допрле неке од тих реликвија, али се ту и „ујео“ за свој оштри језик:

„ Но, доста нови игумане: 'ко мисли истину, треба да је при коњу; ко је заустио истину – треба да је на коњу, ко је изрече – и крила да има, неутече...“

У извјештају хроничара и свједока атентата у Котору на свој начин је занимљив и индикативан дио у којему је описано стање рањеног књаза Данила који је сјутрадан, негдје око једанаест сати, почео губити свијест и падати у бунило:

„У 11 сати почне кнез у мукама бунцати. Најприје говорио је француски, па је стао. И почне опет јачим гласом: 'Босна, Ерцеговина, Црна Гора, Србија — па шта! па шта, они књаз... нека, нека буде, а ја ћу прост солдат!' Наново умукне и послѣ десетак минута почне ма(х)ати десном руком као да сабљу држи и ногом о постељу ударати као да на коњу јаше и стане у глас викати: 'Држ — не пушти — не издај — Чево — Граово — Цуце — Кучи — јуриш — тан — тан — бум — бум!' И ове и оваке ријечи су биле док је издануо у 7

сати послје подне, или готово може се рећи да је умро сјутри дан на ону исту уру, кад је био и рањен...“

Момчило Шалетић у својој књизи „Убише књаза“ (друго издање, објављено 2007. године) објављује овај исти текст и „открива“ да је у питању свједочење неког попа Филипа Тановића из манастира Св. Тројица у Мајинама, забиљежено „у једном разговору обављеном са њим 1889. године (дакле 29 година након атентата у Котору, прим.Б.С) у манастиру гдје је живио“. При том у фусноти као извор наводи „лист ЗАСТАВА, 1893, бр.36. Текст се, уствари, само у неколико првих редака разликује од онога што је одмах послје атентата, као казивање „неког очевица“ објавило неколико поменутих српских листова, а осамдесет година касније и „Записи“, гласило цетињског историјског друштва. Поп Тановић, како наводи Шалетић, на питање неименованог новинара да ли је био присутан и да ли је видио убиство књаза Данила, одговара: „Јесам, синко, био сам близу њега, као (на здравље) ти мени. Страшан је то призор. Увијек ми долази на памет и увијек се молим Богу за душу доброга господара. Било је то 14. августа 1860. (Шалетић овдје напомиње да је у питању грешка у датуму коју је вјероватно направио новинар прерачунавајући датум по новом у односу на стари календар, прим Б.С). Ја сам отишао послом у Котор. У Котор још много прије сишао је и покојни књаз Данило да се малко проведе...“

Прича је потом идентична до краја, а Шалетић је, из неког разлога, прекида на мјесту гдје „очевидац“ говори о посљедњим књажевим тренуцима, његовим предсмртним халуцинацијама у којима, поред осталог, спомиње Цуце и Куче. Умјесто тога он разглаба зашто тврдоглави и пркосни књаз није послушао упозорења да му пријети опасност од атентата и појачао обезбјеђење него је готово без икакве пратње из Прчња дошао у Котор.

Сем тога, Шалетић открива и још једног очевица, неког Сима Калуђеровића који тврди да Тодор Кадих није био сам у моменту кад је потегао кубуру и пуцао на књаза Данила. Тај је, како пише Шалетић, био у непосредној близини и све лијепо видио. Он поставља питање: „А ко су били она двојица што побјегоше пут Бенова? Бјеху ли то другови Кадиха, који код њега стојаху да би заклонили и прикрили покрете његове?“ Калуђеровић је, како тврди Шалетић позивајући се на текст Данила Радојевића „Око атентата на књаза Данила, објављен у часопису „Стварање“ 1985. године, тврдио да су то били „другови проклетог Тоша“, те да су били у „црногорским одијелима, али без гуња...“Ни у једном другом напису или свједочењу о атентату у Котору, као ни у записнику са суђења Тодору Кадиху, међутим, нема ни помена о томе да је он имао саучесника.

Очевидац атентата у Котору, односно попа Филипа Тановића (како тврди М.Шалетић), детаљно је, уз остало, описан и величанствени испраћај који је сјутрадан у Котору приређен погинулом црногорском господару, а

онда и завршни чин његове сахране на Цетињу, односно проглашења његовог синовца Николе за новог господара:

„У 11 сати приспјели су на Цетиње и одмах у цркви читају му опијело. Затим кнегиња је одмах пред скупљеним на пољу народом — око 2.000 људи било је — узела с мртвог кнеза калпак и кавалерије црногорске, па калпак метне г. Никици на главу и кавалерије на прси, говорећи гласовито: 'Ево вам, господо и браћо Црногорци, новог и сретног кнеза и Господара, овако ми је покојник наредио и препоручио.' И она му прва пољуби руку, пак сједне на столицу. Народ у томе повиче: 'Живио наш кнез Никола!' Тада Никола попне се на столицу и изрече ове ријечи: 'Хвала вам, мила браћо моја! Ја сам ваш а ви сте моји! Стараћу се да не покорим наше старе, а то и вама највише препоручујем.' Пак клекне пред кнегињом и пољуби је у руку и сједне поред ње. Затим приступи Мирко, отац кнежев, и прво пољуби кнегињу у руку, па сину своме, и тако сви редом учине и одједном претвори се неописива жалост у весеље, почну грмјети топови и пуцати на све стране пушке црногорске.

У вторник исти с редовним вапором дошао је овдје у 5 сати по подне из Дубровника консул руски и одмах пошао на Цетиње. Сјутрадан долетио је овдје из Скадра француски консул и пошао је горе. Тако, дакле, ни један ни други нијесу приспјели на опијело кнежево, ни на избор новог господара.“

(Руски и француски конзули, Петковић и Екар, допутовали су након истовјетних депеша о погибији књаза Данила и позива да се чим прије нађу на Цетињу, које им је 1. августа — дакле чим се сазнало да је књаз Данило подлегао ранама — упутио војвода Мирко. И та депеша је сачувана и објављена у „Записима“ 1940. године:

„Ваше Високородије! Прежалосни догађај случи се у вече у недјељу 31. јулија. Разбојничка рука убила је у Котору Његово Величанство Књаза Данила, нашег премилостивог и нигда незаборавног Господара. Достављајући ову тужну вијест Вашем Високородију, моли Сенат да извијестите своје правитељство и да би час прије на Цетиње дошло В. В. да се у садашњим околностима оvdјенађе.“)

Занимљив је свакако и завршни пасус извјештаја о погибији књаза Данила, објављен у „Сербском Дневнику“, односно „Србско-народном Календару“, у којему је дата оцјена књаза Данила и његове владавине, као и држања кнегиње Даринке у том за њу тешком часу:

„Укопали су га у цркви и кнегиња кријући отиде свако јутро на гроб, па се исплаче над њим. Кнегиња што се понијела овако јуначки и паметно, те је с овијем угушила и уништила сваки немир, спомињаће се у историји и у народу с великом похвалом. А кнез Данило за своја велика и славна дјела што је учинио у Црној Гори и што је мислио брзо учинити народу своме живиће у Србству са славним споменом ка' и Лазар и Милош. Који је гођ

Црногорац или Брђанин или ма који други ришћанин дошао на Цетиње на жалост ову, давао му за путнину по један талијер *(да се запазити да је поп Тановић, ако је заиста тачно да је неко забиљежио његово сјећање 29 година након атентата, напрасно заборавио ове ретке“ или их М.Шалетић због нечега заобилази, прим.Б.С).*“

На сличан начин књаза Данила велича и часопис „Словенка“ у некрологу који потписује уредник Емил Чакра:

„Данило Петровић I, књаз црногорски и брдски, нада Србинства, опередијелени избавилац Хришћанства, подизалац црногорске славе и снаге, рођен 1826 године 13 маја, старости 32 године, пун надахнућа за добрим и великим, одушевљен за славним и спасоносним, умрије на пиштољу јуначком смрћу“ — пише поред осталог Чакра.

А у некрологу објављеном у „Српским новинама“ у Београду, само четири дана након погибије књаза Данила, посебно се величају његове државничке заслуге:

„У мало времена он је нечувеном славом одбио два страшна рата од Црне Горе, и такорећи склонио Европу да погледа на његову отаџбину. Њему се највише има приписати што је Црна Гора призната за државу независну, и што су јој границе одређене... Ми се гнушамо од самог имена оног изрода, који се усудио дићи руку на књаза, на брата свога, па још онаквога...“

У некрологу „Љетописа Матице српске“, „саопштеном“ у књизи 102, у Будиму 1861. године, посебно је занимљив опис физичког изгледа и нарави књаза Данила:

„Књаз Данило је био испод средње висине, јака састава, широких плећа и кратка врата, очи су му ватром сијевале и биле су зеленкасте боје, па га зато Црногорци по свом обичају и прозваше 'Зеком'. Нарави је био мало нагле, имао је особито бистар ум и све је лако схваћао. Увијек је у црногорском народном одијелу ишао, али без оружја...“

У обиљу посмртних славопојки, уобичајених и, поготову у Црној Гори, одвајкада неминовних и без престрогих критеријума коме и у којој мјери приличе а коме не приличе, пажњу заслужује и оно што је поводом смрти књаза Данила у својим мемоарима записао гласовити војвода Гавро Вуковић: „У највишем јеку стварања државе, судбина је хтјела да Црна Гора претрпи тешки удар. Књаз Данило је погинуо на Риви Которској од најмљене пушке неког Тодора Кадића, 1. августа 1860. године. Тако је Црна Гора изгубила свог првог свјетовног владара којег је имала послуже неколико владика; изгубила је мужевног, доброг, ненадмашно енергичног, неумитно строгог, правичног, приступачног народу, и у свему разборитог владара.

Није се смјело испитивати чија га злобна рука смаче — наглашава Вуковић. — Да је спољна паклена интрига, може се закључити и по томе што је убица одмах ухваћен и без испита у Котору објешен *(наравно, није било тако — Тодор Кадић није без испита објешен већ — како је већ описано —*

након редовног суђења и вијећања у два степена, и није све било тако брзо већ два и по мјесеца након атентата, прим. Б.С).“

Као што се види, и један тако уман човјек какав је несумњиво био војвода Гавро Вуковић прихвата здраво за готово да је Тодор Кадић плаћени убица и ниједном ријечи не спомиње његове личне разлоге; чак наглашено ставља до знања да и не зна ко је Тодор Кадић. За њега је он „неки” иако је сасвим извјесно да је он морао знати за овог угледног Бјелопавлића, који је једно вријеме службовао и на самом двору на Цетињу.

А о тим бурним данима црногорске историје, о стричевој погибији и својим првим владарским корацима, занимљиво свједочанство је оставио и сам књаз, односно краљ Никола Петровић у својим мемоарским и аутобиографским списима, документима и дипломатским порукама које је упутио тих дана широм Европе.

Пишући о деведесет девет дана проведених на двору под Орловим кршем, од повратка из Париза 23. априла до 1. августа 1860. године — до погибије књаза Данила и његовог устоличења за господара Црне Горе — књаз Никола је у својој „Аутобиографији“ написао и ово:

„А тада сам видио да нијесам човјек, но лудо и нејако дијете: ни знања ни искуства, тић мали у гнијезду орла, којему се крила на риви которској поломише!

И 1. августа бих проглашен за господара црногорскога. Још се сјећам првог часа, сјећам се књегиње, која ми је најпрва рекла: 'Господару!' Сјећам се како сам од ове ријечи претрнуо. Сјећам се како ми је тешко пао мој нови назив. Готово, што се љутито не осјекнух на лице, које ме најприје титулиса са именом 'Господар'. За свакога другога овај би назив више или мање сношљивији био, а за мене он је био грозан. Њим ми се наговијестило да не живи више онај, коме сам био бијели свијет, да не живи више крепост Црне Горе, да се наше горско царство срушило, да не живи нико, но да све у амбис сађе, да остах сирак сам, само сам под васионом. Ономе изненадном ударцу припомогле су и околности. Сјетни, жалосни, тужни, цио дан од зоре ишчекивасмо из Котора у Биљарди вијести о рањеном Господару, које нам сваке уре стизаху, неке које улијеваху нам по зрачић наде, а неке нас згражаваху.

2. августа, уморна и јадна превари ме сан за један тренут. Међутим, глас дође да је стриц умро. Један добри, стари свештеник приступиће к столици, у коју се бјех ја наслонио и заспао, па ће ме лако за руку дохватити и пољубити је, рекавши: 'Срећан нам био, Господаре'. — Ја се пренем, устанем и рекох: 'Није то истина!' Но плач и велики јаук главара потврдише моју црну слутњу. Као мрамор ја стајех међу њима, разбарушен, гледајући их свијех и не гледајући никог. Свак се загна к мени да ми руку љуби, ја се брани, брани — нећу то никако. У то ће отац гласно рећи: 'Станите мало, људи!' — па ми се примаче и викну: 'Никола, Никола, јадан, стриц ти је умро

и ти си сад Господар у овој земљи. Јеси ли разумио?', пита ме збуњено. — 'Ух, куку мени!' — Кажу да сам на ово рекао као да сам слутио које страшне муке, бриге и одговорност стоје у ријечи 'Господар!'

„Два дана касније над одром свога стрица, млади црногорски господар је изговорио и ове ријечи:

„Браћо! На вашем јуначком лицу читам бол и гњев: боли ве што сте изгубили доброга господара и оца, а гњевни сте што га не осветисте на душману његовом. А како је тек мени, браћо! Ви изгубисте у књазу Данилу господара и оца, а ја господара и оца и стрица! Али ово није час да се напуштамо сјећању, а да је, први бих ја био који би устао да покајем мученика, мога и нашег добротвора и узданицу свега народа нашег. Ја бих имао колико и ви и још много више разлога за то. И када дође тај час, будите увјерени да ћу бити уз вас, као што сам ја увјерен да ћу с вама успјети у нашој заједничкој жељи. Сада пак морам ве братски опоменути да стегнете јуначка срца ваша...“

„Ја сам по божјој вољи и посљедњој жељи мога стрица, покојнога књаза и господара црногорског, Данила I, који је обновио славу нашег отачаства, која је била скривена у овим стијенама више од триста година, ступио на владу над вама, народом црногорским, браћом мојом — рекао је потом књаз Никола, ступајући на црногорски престо. — Ником од вас нијесу добро познате велике намјере покојног стрица мог, нашег господара, који је пао жртвом завидљивости и неваљалства човјечјег, нити когод зна довољно оцијенити његову превелику љубав к своме народу и отачаству. Он је био свагда готов умријети, само кад би његова смрт донијела са собом срећу народа...“

Занимљиво је и како је књаз Никола тих дана обавијестио поједине европске владаре о погибији стрица:

„Ваше императорско величанство, најмилостивији господару! — пише Александру II, руском цару. Свевишњиј промисао нашао је за добро посјетити Црну Гору великом народном жалости, преселивши у вјечност њеног достојног владатеља, књаза Данила, погившег 2. ов. мјесеца у аустријској држави, у Котору, од подле и разбојничке руке...“

И аустријском цару Фрању Јосифу нарочито је нагласио мјесто гдје му је стриц погинуо:

„Ваше императорско Величанство,

По смрти мога стрица и црногорског владатеља, Данила I, који је погинуо 2. ов. мјесеца у Котору, у држави Вашег Императорског Величанства, од руке безчовјечног разбојника, примио сам у моје руке владу над црногорским народом...“

И у поруци француском цару Наполеону III, као и у обавјештењу руском министру иностраних послова Горчакову, књаз Никола понавља да је атентат у Котору дјело „мрске човеческе злобе...“

Књаз Никола, иначе, ни у његовим политичким списима ни у мемоарским и аутобиографским записима не спомиње име Тодора Кадића нити на било који начин говори о мотивима који су га навели да се одлучи на тај паклени корак те посљедње јулске ноћи 1860. године на которској риви. Исто тако нема ни ријечи о крвавом обрачуну са цијелим братством Кадића који је потом услиједио, о немилосрдној казни која је изречена невиним братственицима и рођацима Тодора Кадића.

Ни други, додуше, нијесу оставили више података о тој страшној августовској ноћи, уочи Илина дне, у селу Бовану, о покољу невине чељади из братства Кадића у којем ни дјеца нијесу поштеђена.

Истога трена када је из Котора стигла вијест да је књаз Данило подлегао ранама, Кадићи су стављени ван закона. А каква их је жалосна судбина стигла и какво су немилосрђе доживјели, понајбоље се види из једне "сентенције" (*наредбе, пресуде, прим. Б. С*). Сената црногорског и брдског, датиране 12. фебруара 1861. године. Судски препис те сентенције која се, иначе, чувала у књизи сентенција код Великог суда у Подгорици, објавио је Ристо Ј. Драгићевић у „Записима“ — гласнику цетињског историјског друштва, књига двадесет пета из јануара 1941. године:

„Да се зна и да је вјеровата ова данас учињена сентенција, која се меће у протокол сентенција, а то за проклету и разбојничку кућу Кадића, која је ђавољим млијеком задојена од проклети рођења... њенога који су зла дјела чинили... од 150 год. Прво стидно дјело њино Лазара Пецирепа... на кумство у своју кућу, и с отим га преварили и њега свезана Турцима предали и с отим се издајници свога отечества назвали, друго што су исти злодјели Турке поднукали те су му на колац живот извадили. Друго варварско дјело које су урадили Ћирка Кнежевића убили, кад је својега сина женио, и то на велику Божју правду. Треће Манојло Кадић предао Петра Бошковића Турцима свезанијех рука и како је предан свезанијех рука код Турака доша тај су му час главу одсјекли у Косови Луг. Четврто свога брата Вучековића убише на велику Божју правду теке да притисну њихова добра. Пето на Воскресеније Христово пређе напоре пред црквом троје носила мртвијех направише. Шесто на Рождество Христово кућу Алексе Раичева утријеше и његова два сина заклаше, послѣје тога сами себе тукоше, али Јудинијема синовима не би им проклета цријева сита праве христијанске крви, но их Јуда злочастиву научи, да свакоме православном Христијанину свуђ у Јевропу очи извади и да његово лице потамни, а особито јадном и жалосном Црногорцу 1 августа 1859 год. (*ово је, наравно, омашка јер је несумњиво да се ради о 1860. години, прим. Б. С*), на Покладе госпођине убише Књаза Данила I у Котор, тадер су у црно завили вијенац црногорски. Тад општи викну да ни у одиву њихову ђетета не оставе, но не даше главари но истога рукоставног злочинца Јовицу Кадића на коноп објесише, као разбојника, и речени Јовица сам себе обличи да је о томе радио ка и Јуда око Христа. Тад главари и цио народ што год би од Кадића преко наше границе изагнаше и

овако осудише: да нема никад од те куће нико у нашу границу док је Црне Горе, но кога би видио, па га не би убио, тај ће жестоки кастиг Верховноме суду дати, исто кај да биху бунтовника у руке ухватили...“

А о исходу и последицама ове страшне анатеме коју је Сенат црногорски бацио на цијело братство Кадића, понешто се може закључити и из једног писма које је Ристо Драгићевић пронашао у личној архиви краља Николе и које цитира у истом прилогу у XXV књизи „Записа“. Писмо је нађено у фасцикли архиве за 1863. годину, а писао га је из Скадра човјек под псеудонимом „стражарић“ (Ристо Драгићевић је по рукопису утврдио да је ријеч о тадашњем црногорском конзулу у Скадру, Јовану Вацлику). У писму, поред осталог, стоји:

„Исто оће паша све Кадиће од овђе исћерат; има их овђе седамдесет глава и 508 је их на Косову — ови други (до 90 их било) су умрли (*познато је, наравно, да је највише Кадића, оних који су успјели умаћи испод руке осветника црногорских, пребјегло у Скадар, прим.Б.С.*). Паша звао Чокету Ристова да данас (сриједа) све сугуби и да их негдје пошаље гђе неоће о Црној Гори ништа више чути. Чокета је дошао к мене и казао је да он оће са 4 ђетића ићи на Цетиње и молити Вас да га убијете, или да ће скочити у Бојану. На другу страну негђе ићи не даје њему чувство његово и да радије оће умријети него ли одтолен одлазити. Закумио је мене да му дам некакви одговор и сам му рекао: Хајде тамо гђе ти цар заповиједи или хајде на Цетиње...“

Однос према Кадићима и свирепу одмазду према недужним члановима овог братства, као први гријех књаза Николе истичу и аутори већ спомињане емигрантске књиге „Неколико крвавих слика из албума Петровић — Његошевог дома“:

„Прво злочинство — пишу емигранти, обраћајући се књазу Николи — које сте, као господар Несретње Црне Горе, учинили у друштву Вашег злогласнога оца (но, и куд’ ће крушка, до под крушку?!), ако уопште такве ’маленкости’ сматрате за злочинство, било је то што сте одма, чим сте несрећом Српства, ступили на црногорски престо — т. ј. чим је био стучен Данило — дали заклати и подавити цијело братство Тодора Кадића (деведесет и двоје чељади), те се, као срамна и безрепа кукавица и као крајње подал и покварен човјек, свећате и над нејаком дјечицом у колијевкама и над слабим женама и старцима!“

Ауторима ове зловољне и на свој начин опскурне књиге се, макар у овом дијелу, по свему судећи не може много ни приговорити, сем можда у броју жртава, јер је разлика између двадест и четворо побијених, како наводе неки други извори, и деведесет и двоје, како стоји у овој књизи, ипак превелика.

А да се злочин десио, то је несумњиво, баш као што је несумњиво да то није био чин тренутног безумља, злочин почињен у афекту, већ почетак систематског истребљивања цијелог једног братства, говори и један

извјештај полицијског комесара у Котору, Сикорског, који је својим претпостављеним 30 јула 1863. године (дакле пуне три године након убиства књаза Данила) јавио:

„Мирко је наредио свима који су род с Кадићима да за осам дана напусте своје куће, своја имања, и да се селе из Црне Горе, иначе ће их он силом иселити. Два главара тога племена одјурише на Цетиње да моле Кнеза. Пред самим Кнежевим двором, Мирко их је дао искасапити на комаде. Убице су ухваћене, али их је кнез Никола пустио да побјегну у Турску, гдје их добро примају“.

Геноцидну и свирепу одмазду учињену над Кадићима оне августовске ноћи кад је из Котора стигао глас да је књаз Данило издахнуо, и терор који је у Црној Гори настао послје његове смрти, Мићун Павићевић и Мато Ханжековић у свом већ спомињаном роману „На прелому“, овако описују:

„Истога дана у први мрак навали велика чета наоружаних перјаника са Цетиња. Навалише на тридесет кућа Кадића *(било их је барем двоструко више, прим. Б. С)* ножевима и пушкама и почеше клати и убијати све живо. Проломи се зраком вапај, врисак жена и дјеце, клетва и крик јунака. Плану шљеме прве куће, друге куће, а око пола ноћи утихнуше људски гласови. Све живо покрано је и побијено. Тридесет кула из бијела мрамора, леже у рушевинама, а из њих сукља дим засићена пожара. Двадесет и два Кадића леже мртва, а други побјегоше, неко се вријеме крише у врлетима, а онда прескоче турску границу и спусти се у Враку, код Скадра. Од дивнога витешкога насеља Бован, постаде за једну ноћ згариште и пепелиште, скровиште сова и слијепих мишева.

Ова казна застраши Црногорце и напуни их тешком слутњом о владавини младога књаза. Одмах се знало да земљом рукује стари крвник, војвода Мирко. Послје похаре Бована, зачесташе и други насилни чиновни. Страхујући од утицаја Данилове удовице Даринке и кћери Олге, проћераше их из Црне Горе. Овај груби чин дао је повода вјеровању, у народу, да је војвода Мирко био умијешан у Данилово уморство у Котору, и то преко Селимбега барског, како би сина Николу довео на пријесто.

А да Кадићи, они који су претекли ту стравичну „ноћ дугих ножева“ уочи Илина дне 1860. године, нијесу имали мира ни кад су се склонили испод дугачке, немилосрдне и осветничке руке Петровића, чак ни када су промијенили презиме, а неки и вјеру, најбоље потврђује један докуменат на који указује Радомир П. Губеринић из Берана.

„Тако су — пише Губеринић — покушали биолошки истражити кадићки огранак Пешића у Горњим селима у Старој Србији, у турској граници. Пред том бјесомучном хајком, горњоселски Пешићи (Кадићи) из села Бастаха, из Васојевића, потражили су заштиту од васојевићких капетана, али и од братије манастира Високи Дечани, уз тешку заклетву да они нијесу од те 'зле

куће Кадића' која је убила књаза. О томе братство манастира Дечани обавјештава књаза Николу писмом следеће садржине:

„Братство манастира Дечани — књазу Николи, Цетиње

Уманастиру Високим Дечанима,

10. септембра 1863. године

Ваша светлости, многољубиви и милостиви Господару по жељи народа Славено-Србскога, наследник цара Душана, Јављамо Вашој Светлости како су дошли овде у манастир Високе Дечане Радич Николин, Драго Милетин, Јоксим Милићев, Драгић Радосављев, сви Пешићи из села Бастаха из Горњија Села из Васојевића, те су заклетву положили на ћивот иже в цара Стефана светога Краља Дечанскога, како они нијесу од онога рода убице његове светлости покојног Господара и књаза Данила, којег сво словенство и српски народ жали као год цара Душана, особито наша обитељ саоружена светијем царем Стефаном и његовим наследником Стефаном Душаном, урешена за памјат народа србскога и за славу и похвалу, да су Срби имали царство, којег другог језика историја не признаје. И по њиховом казивању заклели су се да су ји неки људи опали, а они да нијесу од оног племена за којег су пострадали, да су пре 100 година из Колашина у Васојевиће прешли, а из Бјелопавлића у Колашин има и 200 година, да ги је довео у Васојевиће поп Стефан, прађед поп Николин, а никако не пристају да су они од оне зле фамилије Кадића. И тако су великијем плачем заклели и провукли се испод сандука (светога) Краља и проклињу ону фамилију која је постала убица владатеља Славено-Србскога народа. По којој је и Вашој светлости по страним, неким српским историјама познато да може човек на права бога страдати. За то ми Вашој светлости са овим нашим писмом јављамо како су се они на то сазивање заклели овде на светога Краља.

Братство Високи Дечани:

архимандрит Хаџи Серафим,

игуман Хаџи Кирил са свом братијом“

„Дакле — закључује Губеринић — нијесу остављали на миру ни далеке рођаке Кадића, па ни на просторима далеко изван Црне Горе. Иначе 'хуманизам' цетињске династије је био познат изван Црне Горе и у Дробњаку (1840), Бјелопавлићима (1860), у Кучима (1856), у Васојевићима, Братоножићима и Кучима (1909)...“И Радован Бећировић Требјешки се позабавио истрагом Кадића. Он у пјесму „Сердар Јоле и војвода Пеко“ сучељава гњевног сердара Јола Пилетића и насљедника књаза Данила, књаза Николу, наредбодавца овог страшног злочина над Кадићима:

*„Још ти књаже, заборавих рећи,
Па да ћеш ми и главу одсјећи,
Што уради од братства Кадића,
Због Тодора и због Петровића.*

*Када Шваба Тодора објеси,
На закон се окрета нијеси,
Што га свијет чува од Адама –
Да је глава Тодорова сама,
Подмирити могла фараона,
Ил' Нерона ил Наполеона,
Зашто људе не пушти да живе,
Но им нема трага од одиве.
И Тако се не свете јунаци,
Једно село да у огањ баци.
Ко зна шта ће бити убудуће,
Шта бит може и од твоје куће,
Ништа нема да је немогуће...“*

РИЈЕЧ

НА

КРАЈУ

Народна вели: “Злорађење, готово суђење, ко зло чини, зло ће и дочекати...”

Матија Бећковић је једну своју поему посветио Кадићима и Петровићима, трагичном удесу двије породице које је повезала тиранија Зека Малог, „који је владао очима“ и понос Тодора Кадића, који је сматрао да се увреда, љага и срамота могу опрати само крвљу, да се злорађење и пакост не може праштати ни владарској глави. Бећковићева пјесничка прича о Кадићима и Петровићима која слиједи је ипак и изнад свега још једном снажно наглашена вјечна порука да је злорађење готово суђење, да ће онај ко зло чини, зло и дочекати — да крива клетва стигне онога ко куне:

*Ви знате ону причу
О Кадићима и Петровићима,
Која се још прича,
А почела је пре онога дана
Кад је Тодор Кадић
Убио књаза Данила Петровића.*

*Данила званог Војводиц српској земљи,
Што је увео арач на вериге,
Голе крше и празне куће,
И закон —
Да прави може платити за кривога.
Што је упутио посланицу Брђанима:
“И немојте да блејите,
Јер ако вам тамо дођем,
Нећу оставити ни камен на камену.”*

*Што никог није оставио
Да га није потегао за нос,*

*А ноћу се облачио у прње
И ишао кроз народ
Да види воле ли Господара.*

*Што је хтео да се прогласи за Цара
Док је чуо да цареви не просе.*

*Зека Малог — који је владао очима
У које нико није смео погледати
И веровао да нема те руке
Која би се смела подићи на њега.*

*Можда је и Тодор сачекао вече
Да би се од тих очију заклонио,
Али га не би по ноћи познао
Да му нису у мраку сјактале
Док му их је оловом загасио.*

*Суђен на смрт и обешен ван града
(Док је војска клечала уоколо),
Тодор се исповедао идући вешалима
Како му је књаз у кућу послао доушника,
А потом — за реч из љуте главе истрчалу,
Иза плота поставио крвника.
А кад му је из Црне Горе измакао
По туђинству га кроз Турску и Ћесарску
Вребао дугачком пушком Петровића,
Најпоследње му и сестру осрамотио
И удату је за другог преудавао.*

*И да му је мило што је очи заклопио
Тек кад је чуо ко га је убио.*

*Али Петровић се не може заменити Кадићем,
Камоли Данило Први — Тодором,
Па су сви Кадићи стављени на добош,
Зазиђивани у куће и паљени ђутуре,
Да им се утре име и успе вода на ватру,
Да служе за страх и уклон народу.*

*За књазом је у црно омастио капу
Вас Црногорац и Брђанин,
Није се певало, ни пуцало, ни гуслало,*

Сем кад би смакли некога Кадића.

*Тако се двадест и два пута певало за годину,
Док се Кадића кандило утулило.*

*Боан Кадића постао је Боан,
Тамо где је била Прентина главица,
Никао је Даниловград.
Давно је то било
Па се и заборавило.*

*И кад је ту скоро, после сто година,
Вршен последњи попис постојбника,
Показа се како се прича завршила:*

*Међу живима није било ниједног Петровића,
А више од свих било је Кадића.*

*Као травка упорница, у гробу прогледала,
Ишчивиљила да јој не потру почетак,
Као онај чија се свећа запалила сама,
А кожа са бубња понављала: жив сам!
Искрснуше испод многих презимена, капа и вера,*

*Да објаве да нису нестали
И да су Кадићи,
Јер да то не знају,
Залуд би опстали.*

*Иза сваког бегунца остане трудница,
А широки траг оних који су затирани,
Истраживани и искорењивани,
Због свога имена и злочина рођења.*

*Био је у праву онај који је пострадао
Верујући да му на правди бога
Не може нико ништа.
Језик и оно што дише у језику
Старају се једино о њему.
Време ради само за ту истину
И још увек налази понекад понешто
Због чега сунце греје.*

(Знаменитом пјеснику су се поткрале двије непрецизности: село, постојбина Кадића се ипак зове Бован а не Боан, а Даниловград није никао на Прентиној већ на Ћеранића главици.)

Страшна анатема и клетва која је оне августовске ноћи 1860. година бачена на Кадиће и већ цитирана „сентенцији“ Сената црногорског „да нема никад од те куће нико у нашу границу док је Црне Горе“, готово да је у потпуности стигла онога ко је клео – Петровиће. Гласовита владарска лоза се скоро истражила и осушила, а Кадића од тада све до данашњих дана једино није било у родном Бовану гдје зидине њихових кула већ вијек и по пркосе зубу времена и инате се с пролазношћу.

Од прије десетак година, међутим, на једном раскршћу, на неколика километра сјевероисточно од Даниловграда, у подножју брда Тараш, стоји путоказ на којем пише: Кадића Бован. То је први сигуран знак да се послјије безмало вијек и по вратио живот у тај кутак Бјелопавлићке равнице на који се наслањају камените присојне падине, начичкане зидинама и развалинама седамдесетак некадашњих кућа, зараслих у шипражје дивљеог шипка, дивље смокве, ламутине и клоковине.

Догодило се, ипак, чудо и побједила нека божја правда: од оних који су обескућени и прогоњени, од оних којима је и име затирано, оних који су бјежали и уточиште тражили од Скадра до Цариграда на једној и од Сарајева до Беча на другој страни, оних који су од невоље мијењали не само конаке и биваке, него и крсну славу и имена — чак и вјере мијењали — остали широки трагови, а од оних који су их прогонили и затирали им сјеме и у одиви све се свело на једну једину танушну свијећу.

Кадићи, ето, „васкрснуше испод многих презимена, капа и вера“ — што но рекао Матија Бећковић — и поново се, окупише на родном огњишту у Бовану. А све је почело некако спонтано, одмах по објављивању првог издања ове књиге. Прво су њихове исконске комшије Калезићи, Богетићи, Вучековићи, Бобичићи, Шарановићи, Разићи и други отпочели акцију пробоја 780 метара колског пута до кућишта Тодора Кадића, а потом је кренула велика акција и почели се гласкати Кадићи и они који воде поријекло од њих. Изронили из заборава, сјетили се матице, у потомцима прокрвариле страшне ране и неправде — проговорио инат предака да се опстане.

Формирали и своју Фондацију са сједиштем у Даниловграду гдје се, поготову у почетку, дан није могао украсти да не зазвони телефон, да не стигне писмо или депеша, да се неко не јави браћи која су тако дуго била раздвојена и злопутала се по бијелом свијету. Окосницу братства чини оно мало Кадића који су претрајали у Спужу и Подгорици. У Никшићу их, кажу, има чак двадесет и три породице. Па у Горњој Морачи и Бијелој код Шавника. Гласнули се из Београда, Краљева, Крагујевца, Сарајева, Загреба, Пуле... Браћа им и Кадићи Муслимани из Бијелог Поља, Пљеваља, Новог Пазара, па Тузле, Сарајева, Мостара, Бањалуке, Приједора и других

босанско-херцеговачких мјеста. И они од Скадра до Цариграда, на једној, и до Беча и Рима на другој страни – данас их, веле, има широм Европе, Канаде, Америке, Аустралије... Омладили се изданци из тог коријена, без обзира јесу ли у зловакту од муке промијенили крсну славу, презиме или вјеру и покушавали замести трагове пред дугачком злотворском руком осветника са двора Петровића. Прије свих, ту су Павловићи који су уточиште нашли у Метохији, а поријекло, наводно, воде директно од Павла — сина Тодора Кадића. У Васојевићима, у Заостром, на капији Тифранске клисуре, живе Раднићи, Пешићи и Нишавићи који такође воде поријекло од Кадића, баш као и Кљајићи и Цикотићи (Муслимани) у околини Берана, а са Кадићима се својтају и Величковићи, Шарановићи, неки Шћекићи и други.

Академик Зоран Лакић спомиње још и неке Мишовиће, Филимоновиће, Шћепановиће и Тошиће и додаје:

„Остали су вјерни својим коријенима. Својим прецима који су им све ту у аманет оставили. Нијесу заборавили како се аманет чува. Знали су шта чине, јер нијесу заборавили ко су. Живот их је научио да нема неспоразума са прошлошћу и да су опаке диобе са садашњошћу...“

У причи о Кадићима, посебно поглавље представљају Нишавићи, свакако најбројније братство које води поријекло од ове гласите лозе. Захваљујући професору Радисаву В. Нишавићу и његовој књизи „Братство Нишавића од Острога до Свете тројице“, понајбољој у ововременој поплави братственичких монографија, отргнута је од заборава историја Нишавића, окупљени блиски рођаци расути од већ поменутог Заостра и Острелја подно Бјеласице, до Затона, Бијелог Поља, Мајсторовине, Колашина и Горње Мораче, на једној и Берана, Ступа код Сјенице, Мушковине код Пријепоља, Топлице, Шумадије, Београда, Мраморка код Панчева на другој страни. Неки чак тврде да су им рођаци и неки Нишавићи из Лике, односно да сви који носе то презиме на било којем меридијану потичу од Нише Кадића из Бјелопавлића.

По подацима до којих је у својим истраживањима дошао Радисав Нишавић, Ниша, родоначелник овог братства је живио у бјелопалићком селу Фрутак, на десној обали Зете, наспрам Бована у којем су живјели и опстали његови рођаци. У Фрутку и данас стоји зидина његове куће, а сем њега ту су, изгледа, живјеле још барем двије породица Кадића.

Нема сасвим поузданих података кад су и зашто одселили из Фрутка, али се као једна од поузданијих може сматрати прича коју је записао војвода поп Ристо Бошковић у својим „Историјским причама из повјеснице Бјелопавлића“:

„Дође Сулејман бег Зотовић у Пеше Кадића на Фрутак, и код куће не нађе никога само жена. Кад бег запита жене ђе су им људи, оне му одговоре: да је ђед су некако двоје ђеце отишао у ’Трновицу’ код оваца, а синови да су му негђе близу на рад. Бег онда поручи за њих да дођу, а једна жена пође за

њих, те они дођу кући. Кад ови дођу кући, нађу турке, ђе сједе, па се упитају ш њима за здравље, а бег ома нареди тевабији, да их повежу. Они тргну кроз кућу бјежат а и жене им помажући, некако се отргну и кроз таван од куће ускоче у избу, а на избу било је двоје врата: једна су била право к води – ријеки Зети окренута, а друга су била противно на другу страну окренута. Тако турци навале на њих у избу, да их поватају живе, а они искоче на ова врата која су била окренута право к води, те на њих искоче и сви запливају у Зету. Турци оспу на њих огањ из пушака и двојицу на сред воде на мртво убију, а трећега ране, те ови рањен пређе преко воде и одбјежи код свога кума у Калезиће, те и њега 'ови поштени јунак' за афериме бега Зотовића, ноћу убије. Бег отиде послје право код старога Пеше на 'Трновицу' ђе је чувао са двоје унучади, стоку. Кад код њега дође, свежу га а и двоје унучади увате, па их тако сву тројицу повежу и поћерају у Спуж, а поћерају и око осам стотина оваца. Кад дођу у Спуж, Пешу објесе а два му синовца посијеку те тако ову кућу сасвијем Турци затру..."

Нишавићи држе да је ова трагедија била разлог да њихов родоначелник Ниша напусти Фрутак и да је то било негдје крајем осамнаестог вијека, можда око 1790. године.

По бројним легендама које се у овом братству живо чувају, а од којих је већину у својој књизи помно сакупио и записао Радисав Нишавић, Ниша је имао браћу Петра–Пешу и Радоја–Раду. Кад се поменута погибија десила, сви су, по свој прилици, били већ зрели и фамилијарни људи. Ниша је, наводно, имао девет синова од којих су двојица најстаријих такође већ били ожењени и имали пород. По једној причи Ниша је у Бјелопавлићима „пао на крв“, он или неко од његових синова је некога убио, и морао да бјежи, а по другој, чини се увјерљивијој и реалнијој, он је одлучио на напусти Бјелопавлиће послје већ описаног зулума који су му Турци учинили, али није хтио да крене док се не освети бегу Зотовићу. Наводно, жртвовао је два најстарија сина да учине освету, па и ако погину, остаће од њих потомство. Тако и било: успјели су да убију бега, али не и да умакну турској потјери.

У другој верзији ове приче није био у питању бег Зотовић него некакав ага-крвопија којег су Нишини синови смакли кад је дошао по харач, али и сами главом платили – побила их агина пратња.

Било како било, тек Ниша и Рада са породицама и преостали дио породице убијеног им брата Пеше, најприје су се, изгледа, скрасили у Дољанима крај Подгорице, односно под оближњим пећинама поред Мораче. Одатле су ускакали, пљачкали и убијали Турке око Подгорице и светили се за зло које су им учинили.

По некима, то је потрајало десетак, можда и пуних дванаест година, све док Ниша једног дана није кренуо да тражи сигурније уточиште и спасава породицу. Бог зна којим путевима господњим су стигли у Горњу Морачу, гдје је, по свему судећи, неко од мушких потомака и остао и Кадиће овдје укоријени до дана данашњег.

Ниша са осталима је једно краће вријеме послје живио и у близини турског Колашина. Ту је радио као чивчија на имању неког бега. Један од Нишиних синова се једног дана нешто поречка са бегом а овај потегне кубуру и убије га. Ниша ни преко тога није прешао него уграби згоду и убије бега па поново свијет на очи - у бјежанију.

Краће вријеме су затим живјели у Мајсторовини код Бијелог Поља, потом у Заостру код Берана одакле је дио породице одселио на Пештер и скрасио се у Ступу код Сјенице. Постоји предање да је у тим сеобама неко од ове лозе Кадића доспио и у долину Ибра гдје су их прозвали Колашинци по томе што су, кријући поријекло, причали да су дошли од Колашина. Тако је, по том предању, и Ибарски Колашин добио име.

Било како било, тек извјесно је да су потомци Нише Кадића и његове браће Петра–Пеше и Радоја–Раде, поносни на своје претке временом узели и до данас задржали презимена Нишавићи, Пешићи и Раднићи.

Извјесно је такође да је неко од Кадића из Фрутка, бјежећи од Турака и злогласног бега Зотовића, спас потражио и код рођака у селу Бован гдје ће са њима подијелити стравичну судбину која је Кадиће задесила након убиства књаза Данила 1860. године.

Нишавићи и остали који потичу од Кадића из Фрутка, крзмају на Петровиће и због још једног злодјела и неправде коју су им учинили прије књаза Данила. Радисав Нишавић, у својој већ споменутој књизи о Нишавићима, овако описује тај догађај:

„За вријеме владавине Његоша, бјелопавлићи прваци скупе чету одабрану од Бошковића, Кадића, Радоњића, Пешића и других да скину два топа са Спужа. У тој чети, познато је да су били Видо Бошковић, Мирчета Пешић, сенатори у Влади Његошевој, као и Андрија и Зеко Кадић. Чета је успјела да отме топове са спушке тврђаве. Његош је за ово дјело наградио Мирчету Пешића и Вида Бошковића (срочио је и пјесму о њима 'Пјесма за Вида и Мирчету' – 'Свободијада' – Глас Каменштака...) Андрија и Зеко, понижени од Његоша због неадекватног признања (награде у новцу), сукобе се са Мирчетом Пешићем и убију Мирчету.

Његош је наредио да се, као убице, Андрија и Зеко ухвате и стријељају. Стријељани су на Цетињу – закључује Радисав Нишавић.

Сви Кадићи и они који воде поријекло од њих, без обзира на вјеру, да се и не говори о политичким и било каквим другим увјерењима и разликама сада имају једну исту жељу: да се окупе и држе као браћа. У томе су их свесрдно подржали и њихове вјековне комшије и пријатељи, боље рећи сви Бјелопавлићи.

Од већ постојећег пута који поред Бована води према Даниловграду, пробијен је пут до центра некадашњег села, тачније до највеће и најбоље очуване зидине једне од кула Кадића и доведена струја и вода. Ту је у љутом камену заравнан широки плато на којем је већ подигнут лијепи храм посвећен Светом Димитрију, једном од највећих хришћанских

великомученика, помирителју који је за живота проклео све оне који би покушали да га освете и казне његове мучитеље. Тиме су Кадићи и симболично изразили свој став и жељу да се помире са свима, да се помире и опросте чак и крвницима Петровићима — да Бован, мјесто некадашњег стравичног злочина и погрома над недужнима, постане мјесто помирења, збориште љубави и братске слоге, не само за Кадиће и оне који потичу од Кадића, него и за све Бјелопавлиће, све људе добре воље.

Ктитор храма је Жарко Димитријев Павловић, а сем храма у току је и обнова појединих камених кула (једна је већ уређена за конак свештенству које ће служити у цркви, друга за разноврсне културне садржаје, а више Кадића је већ изразило жељу и припрема се да обнови и остале куће и оспособи их за становање). Испред храма је изграђена и посебна позорница, збориште за организовање културних скупова и манифестација, свега онога што ће значити зближавање и мирење, што ће све скупа бити вјечна опомена, да се зло никада не заборави како се никада не би ни поновило

Кадићи су увјерени да је све ово што чине и по људској и по божјој вољи. Као једну од потврда да им је и природа наклоњена истичу како је на једној заравни у сред Бована — да ли баш на оној где је и некада расла и чији је пад прије сто педесет година протумачен као злослутни знак велике несреће и истраге овог братства – поново изникла буква, иако тог дрвета нема нигдје уоколо.

Трагедија Кадића, тачније наличје владавине књаза Данила и његов однос према Кадићима и свима који су му на пут стали или му се на било који начин супротставили или замјерили, све зло и срамота коју је нанио многим, оно што је у оном (не)људском смислу обиљежило његову кратковјеку владавину, по чем је посебно упамћен у народу и што га је на крају и главе коштало – ријечју све оно чиме се бавила ова књига о првом црногорском световном владару – инспирисало је и познатог савременог епског пјесника Божа Ђурановића, можда и најбољег и најпознатијег послје Радована Бећировића Требјешког, да, након појаве првог издања ове књиге, ту мучну причу преточи и у епску пјесму. Љубазношћу Ђурановића, пјесму преносим у цјелини:

*После смрти Петровића Рада,
После Омер-пашиног напада,
После страшних борби и мегдана,
После тешких и крвавих дана,
Вјерни народ под Острог се скуп,
Острошкоме свецу да приступи,
Да се Богу моле у Острогу,
За спасење, слободу и слогу.
Међу ову окупљену масу
И велике јунаке на гласу,*

Што их мало оваквијех има,
 Књаз Данило бану с конзулима.
 Око њега лете перјаници,
 Сретају га старци свештеници
 И божије благослове дају,
 Главари му руци приступају.
 С манастира звона зајечаше.
 Тога дана, на Свете Тројице,
 Дижу му се свечане здравице.
 Пиће служе манастирски ђаци,
 А вију се крсташи барјаци.
 Пјесма грми, а кола се крећу,
 Пецива се на ражањ окрећу.
 Смјењују се пред књазом гуслари,
 А пуцају танки џефердари.
 Све у књаза уперене очи —
 Ракија се манастирска точи.
 Тако ваздан пјева се и пије,
 Још овакве светковине није
 До сад било — овога вијека,
 Но да видиш јаду започетка:
 У сред дивне светковине ове,
 Књаз Данило свога зета зове,
 С Орје Луке, Риста Бошковића,
 Што је глава од Бјелопавлића;
 Па га мало издвоји на страну
 И наредбу издаде му срамну:
 „Попе Ристо, са овога мјеста
 Ђевојака двадес и невјеста
 Изабери, из племена твога,
 Да конзула служе францускога,
 Да играју с двадес перјаника —
 Част ће бити конзулу велика.“
 А војвода Ристо, не слутећи
 Великоме јаду и несрећи,
 Ђевојке му и невјесте нађе
 И са њима пред књаза изађе.
 Свака бјеше као горска вила —
 Међу њима једна одвојила,
 Мила сестра Тодора Кадића,
 А удата у Павићевића,
 За Пунишу, Бајовога сина,
 Младог попа од двадес година.

Кад књаз згодну попадију виђе,
 Од свих других више му се свиђе,
 Па невјесту за себе одабра,
 Онда редом свак своју изабра.
 После игре и после забаве,
 Књаз нареди да их зауставе.
 Ујутру се прича пронијела,
 Што је бруку и зло донијела,
 Да се вођа перјаника хвали
 Да су с њиме зору дочекали.
 Тек када се било разданило,
 Неко каза Ристу шта је било.
 Скочи попе, а сабљу истрже,
 Па главаре окупио брже.
 Све им шта је и како је каза:
 „Остаде нам племе без образа
 Због насиља сулудога књаза.
 Ми другога немамо излаза,
 Већ Конаке опколит што прије —
 Да се сваки перјаник убије!
 Не поштеђет ни књаза самога —
 Он је главни кривац свега тога!
 Ово му је над нама освета,
 Нешто код нас одавно му смета!
 Нијесмо му покорни у свему
 И што глобу не плаћамо њему.
 Све је ово испланиро био —
 Обрука нас — сам га Бог убио!“
 Него неко исприча и каза,
 Да ће убит под Острогом књаза
 И његовог сваког перјаника,
 Да се дигла узбуна велика.
 Кад књаз сазна њихову одлуку
 Да ће главом платит ову бруку,
 На брзину из Острога оде
 И умаче пут Башине Воде,
 Те се спаси од Бјелопавлића
 И војводе Риста Бошковића.
 Кад књаз виђе и војвода Мирко,
 Да ће пукнут брука навелико,
 Да књаз бјежи од Бјелопавлића
 И од зета Риста Бошковића,
 Покренуше војску покрај Зете,

Спремни да се крваво освете.
 Кад војвода Ристо војску виђе
 Да му близу Орјој Луци приђе,
 Да све сруши и огњем сагоре —
 Не би Турци поступили горе;
 Он је чврсту донио одлуку
 Да пуштити неће Орју Луку,
 Нит је ико запалити смије
 Без велике грдне погибије.
 Скупили се Бошковићи листом,
 Сваки спреман да погине с Ристом;
 Па пошто се Богу помолише,
 У тврде се куле затворише.
 Кад ево ти сивога сокола
 Из Пипера, Пилетића Јола;
 Као да га донијеше виле
 Кад су муке на јунаке биле,
 Па војводу отпоче молити:
 „Немој, попе Ристо, дозволити
 Да се утре кућа Бошковића
 Због пакосног ћефа Петровића.
 не гините, ако Бога знате —
 Склањајте се — главе спашавајте!
 И ово ће проћи и престати,
 А књаз ће се морат покајати
 Због: поступка сваког злосрећнога,
 Шта уради од народа свога?“
 Нашао се војвода на муку
 Како ову да претрпи бруку,
 А жао му браће Бошковића,
 Па послуша Јола Пилетића.
 Те сви с Орје склонише се Луке
 Да Данилу не падну у руке.
 Када с војском књаз Данило бану,
 Орја Лука ко буктиња плану.
 Горе куће, штале и обори —
 Од људи се створише злотвори.
 Кад књаз кули војводиној приђе,
 Сестру Јану са два сина виђе,
 Ђе пред кућу стоји запаљену,
 Па опијен мржњом, пут ње крену.
 Оте ђецу из наручја мајци —
 Хоће да их у ватру убацу;

Него ту се поново затече
 Сердар Јоле и љутито рече:
 „Шта то радиш, књаже, несрећниче?!
 Зар сестриће, који на те личе,
 Да у ватру бациш, да изгоре,
 Да се прича док је Црне Горе
 За зло твоје у Бјелопавлиће —
 Да обрукаш данас Петровиће.
 Куд би твоја душа, после тога —
 Бојиш ли се гријеха и Бога?!“
 Свака ријеч, коју Јоле каза,
 У срце је погодила књаза,
 Јер га тешка истина погоди,
 Док га пакост у грехове води.
 Виђе да ће гријех направити
 Што му неће опроштено бити,
 Да ће пукнут Црном Гором брука,
 Па сестриће испушти из рука,
 А онда се пут Јола залеће,
 Ма се сердар покорити нешће,
 Него књазу истом мјером врати,
 Те замало главом својом плати.
 Кад се мало разабрао књаже,
 Зове сестру Јану, па јој каже:
 „Ти си, Јане, остала без мужа,
 Ристо ти је побјегао пут Спужа.
 У турску је вјеру улетио,
 Како би се мени осветио.
 Сад га тамо турче, или муче,
 А хтио је да ме смакне јуче
 Због некакве приче измишљене,
 Него мораш послушати мене!
 Не надај се Ристу да се врати
 И зато се мораш преудати
 За војводу најбољега мога,
 За Кусовца Ђура чувенога.
 Љепше ће ти него с Ристом бити —
 Ни трена се немој двоумити!“
 Скочи Јана и прекиде књаза:
 „Па зар имаш срца и образа,
 После твоје бруке под Острогом —
 Црном си се опјанио злбом!
 Шћаше бацит у ватру сестриће,

Палиш села кроз Бјелопавлиће,
 Као што је Омер-паша, лани,
 И још сестри наређујеш, Јани,
 Код живога мужа да се уда —
 Нато нећу пристати ни луда,
 Нити ћу те икад послушати —
 Радија сам Ристова се звати
 И мртвијем — поносна ћу бити,
 Нећу његов углед окрњити.
 Тог сердара нема ни војводе
 Да би Јана за њега да оде!
 Нема блага, ни силе, ни ишта,
 Да ме макне с Ристовог огњишта.
 А ти луди и манити Зеко,
 Што радио оно и дочеко!“
 Али ово Јана грдно плати —
 Зло се деси какво се не памти.
 Шта све пакост учини и злоба —
 Неко сина отрова јој оба.
 Нађе ђецу мртву како леже —
 Зло је снађе, да не може теже.
 Оста сама, без икога свога —
 Но година дуго — после тога,
 Кад Данило гријех главом плати,
 А Ристо се из изгнанства врати,
 Од педесет пет, кажу, година,
 Јана Ристу родила је сина
 И Бог сами на њих се смилова,
 Те се лоза не угаси ова.
 Књаз је Орју Луку попалио,
 Али није жељу остварио.
 Не затече дома Бошковиће,
 Па продужи низ Бјелопавлиће;
 Пали, жари, руши и обара,
 Пустош ствара, крши и разара,
 Да се прича за дуго времена —
 Бјежи народ уз брда камена,
 Да спас нађе од зла у збјегове,
 Испред књаза и војске његове.
 После много учињених јада,
 Оде с војском пут Цетиња града
 И поведе Пунишину жену,
 Горску вилу, скоро доведену.

Затвори је у мрачну одају —
 За њу само перјаници знају.
 Са њом ноћи проводи кријући,
 У Биљарди — Његошевој кући.
 Два мјесеца код њега остаде,
 А онда је пушти и удаде;
 Па му ни то није било доста —
 Пуниша му Павићевић оста,
 Чију жену на срамоту љуби —
 Треба и он главу да изгуби,
 Па нареди да без поговора
 Поп Пуниша убити се мора.
 Но Пуниша на вријеме сазна
 Да ће смртна да га стигне казна,
 На божијој правди без кривице,
 Па побјеже пут Спушке Главице
 Да спас глави нађе код Турака,
 Због књажевих злијех поступака;
 Па се ни ту не остави, књаже,
 Јер се неко нађе да му каже
 Како Тодор Кадић му пријети,
 Да ће му се грдно да освети.
 Даницу му, сестру, обешчисти
 И њезину срећу упропасти;
 одведе је — код Пунише жива,
 У љепоти њеној да ужива.
 Од књаза се паша претворио,
 А племе му огњем сагорио
 Од Острога до Спушке Главице
 И побио људе без кривице.
 Мјесто да се смири и покаје,
 Књаз Данило наређење даје
 Да се хитно, што се може прије,
 Тодор Кадић нађе и убије.
 Но кад Тодор виђе и осјети
 Да му смртна опасност пријети,
 У град спушки у Турке утече
 И ту зета Пунишу затече.
 Ту су свега неколико дана
 Код спушкога били капетана,
 А онда су, преко Скадра града,
 Обрели се у сред Цариграда,
 На обале мутнога Босфора,

Ђе џамије ничу као гора,
 Ђе се ниже сарај до сараја,
 Ђе кулучи заробљена раја,
 Ђе робиње у хареме џвиле,
 Ђе се злато слива на гомиле,
 Ђе но Аја-Софија се диже,
 Ђе но робље са свих страна стиже.
 Ту у овој царској престолници
 Црногорски многи изгнаници
 Побјегоше од свог господара,
 Да спас нађу код турскога цара.
 Међу њима Перовић Стеване
 У Цариград провођаше дане.
 Мио сестрић славнога Његоша,
 Али срећа послужи га лоша,
 Па се ни ту спасити не мога
 Од освете господара злога.
 Јер књаз посла с Цетиња убице
 Да га траже кроз градске улице.
 Те убише, у сред Цариграда,
 Перовића — Џуцу, изненада.
 Тако једног дана, шетајући
 И књажеву милост чекајући,
 Жељни браће, жељни Црне Горе,
 Поп Пуниша и Кадић Тодоре,
 Црногорског конзула су срели
 И са њиме причу започели.
 Тек што су се били упознали,
 А он им се отпоче да хвали:
 „Велику сам срећу доживио —
 Књаз Данило — Бог га поживио,
 Скор ми је брата оженио,
 Снахом — какву свак би пожелио.
 Нема таквог стаса ни љепоте,
 Књаз ту вилу Брђанима оте
 Кад се с њиме био и гонио,
 Па је моме брату поклонио.
 Довео је из Бјелопавлића,
 А била је у Павићевића,
 За Пунишу — некаквога попа,
 Што побјеже из истијех стопа
 Чим без жене, Данице, остаде,
 У град спушки и Турчин постаде.

А моја је снаха од Кадића
 Из Бована, из Бјелопавлића.
 Има брата — некаквог Тодора,
 Што му смета књаз и Црна Гора.
 Колико је Тодор без памети,
 Почео је књазу да пријети
 Што му сестру оте и преуда —
 Сад га траже перјаници свуда,
 Да пријетње своје главом плати —
 И ја ћу им у том помагати,
 Јер се неће у Цариград крије —
 Морамо га пронаћи што прије!“
 Плану Тодор, ко небеска муња
 И кубуру трже испод гуња,
 Таква прича разум му изгуби,
 Те конзула црногорског уби,
 Па побјеже кроз сокаке уске
 Да га страже не ухвате турске.
 Задуго се кроз Цариград крио
 И велике муке подносио,
 Без конака и комада хљеба,
 Док заптије прогањају њега.
 Види Тодор, на добро не слуги,
 Да би лако мого погинути.
 С Пунишом је везу изгубио
 Од како је конзула убио,
 Па га мисли спопануле црне
 На коју ће страну да обрне?
 Ишао би код рускога цара
 Да се жали на свог господара —
 Каква тешка безакоња ствара,
 Али нема пасоша ни пара,
 Па побјеже из Стамбола града
 И окрену некуд пут запада,
 Да у земљу пређе Аустрију,
 Ће се многи изгнаници крију,
 Лутао је три мјесеца дана
 И избио на воде Јадрана.
 Види барску луку у равнину
 И Румију високу планину,
 Али ово мјесто не познава —
 Не зна чи је народ и држава?
 Свака му је пропанула нада

Кад џамију виђе на сред града.
 Би му тешко, да не може теже —
 Од Турака — у Турке побјеже
 И лажнијем именом се каза,
 Због поћере и Данила књаза.
 Ту остаде код некаквог бега,
 Да се мучи и ради код њега.
 Али дуго времена не прође,
 Глас немио до Тодора дође.
 Скупили се Турци једног дана
 На теферич, код бега Османа.
 Поче прича међу беговима
 Да некакав Тодор Кадић има,
 Што се с књазом Данилом завади —
 Сад о глави један другом ради.
 Књаз обећа пуну чизму злата,
 Млетачкијех жутијех дуката,
 Ко Тодора Кадића убије —
 А сазно је да се у Бар крије.
 Онда један од бегова каже,
 Да сви скоче, Тодора да траже.
 Награда је од књаза велика,
 А још турског да смакну крвника.
 Даље Турци причају уз пиће
 За Кадиће и Бјелопавлиће,
 Шта уради од њих књаз Данило
 Кад се ово племе побунило
 Због неправде Петровића двора,
 Те рођаке Кадића Тодора
 Поубија и свуда рашћера —
 Два му сина и жену проћера
 И да више повратка им није,
 А Тодора тражи да убије;
 А не пада на ум беговима
 Да је Тодор Кадић међу њима.
 Кад чу Тодор своје грдне јаде,
 Из Бара се некако искраде
 И границу аустријску пређе,
 Те се склони код Котора неђе.
 Тешка мука на Тодора пала,
 Што су му се ђеца поскитала
 И што су му рођаци побјени
 И што књаз му главу уцијени

И што свак га може да убије
 И награду за то да добије.
 Да зло ново не задеси њега;
 Мислио је прећи преко свега.
 Да од свога плана одустане —
 Да све на том стане и остане,
 Али кад је чуо за уцјену,
 Освета се у њему покрену,
 Па сам себи у бијесу виче:
 „О Тодоре, божји баксузниче!
 Сва је твоја нада изгубљена —
 Туђу главу носиш на рамена!
 За њу благо књаз Данило дава —
 Ово више није твоја глава!
 Дабогда је више не носио,
 Ако ово књазу опростио!
 Великог ти свеца из Острога,
 Српске вјере и рода српскога
 И тако ти Светитеља Саве,
 Божића ти и крсне ти славе
 И светаца што их Српство има —
 Освијетли образ Кадићима
 И уграби, па га уби прије,
 Да ти жао погинути није.
 Свакако је крај твоје животу —
 Уби књаза — опери срамоту!
 Да из њега сунце земљу грије,
 Да је владар велике Русије,
 Да ће са њим нестат Црна Гора —
 Твоја рука убити га мора!
 Ђе га прво сретнеш — ту га уби —
 Освети се — образ не изгуби!“
 Тако Тодор наређује себи,
 Али дуго после тога не би,
 Књаз Данило, по навици, сиђе
 Да град Котор с књегињом обиђе
 И прошета по обали морској,
 У лијепој ношњи црногорској,
 С конзулима и другом господом,
 Да се вози по заливу бродом.
 Кад је Тодор сазнао за ово,
 Као да се родио поново,
 Па похита, што је мого прије,

Да пронађе књаза и убије,
 Као што се закле и зарече —
 На риви га которској затече,
 Међу пратњом и масом народа
 Што се скупи, почаст да му ода.
 Кад у барку шћаше да ускочи,
 Тодор Кадић из масе искочи,
 Па кубуру из потаје трже —
 Не би муња са небеса брже.
 Пушка плану, а Котор одјекну —
 Књаз погођен посрну и јекну.
 Кад је Тодор жељу остварио,
 Није више за живот марио,
 Зато, кажу, ни бјежао није,
 Па у руке паде полиције.
 Књаз се свуноћ у мукама мучи,
 Па кад свану и зора опучи,
 Наређује пратњи у иједу
 Да му хитно Тодора доведу.
 Аустријске власти, из затвора,
 Доведоше свезаног Тодора.
 Књаз га пита, а с душом се бори:
 „Што ме уби — ко те наговори
 Да убијеш књаза Црне Горе —
 Ко ти памет, помути, Тодоре?
 Ти си слуга нечији постао,
 Ма си и ти без главе остао!
 Због чега се на ово одлучи?
 Кажи ко те посла и научи?”
 А Тодор му набусито каже:
 „Није нико послао ме, књаже!
 Ја нијесам плаћеник ни слуга,
 Али твоја несрећна заслуга
 Одавно ме зове на освету —
 Због тебе сам бјежо по свијету
 И трпио Исусове муке,
 Да ти не бих пануо у руке.
 Ти си моје племе похарао,
 Ти си моју ћецу проћерао,
 Ти си моје рођаке побио,
 Ти си моју сестру заробио
 И радио што је теби драго,
 А сад даваш небројено благо

Ко ми главу скине са рамена —
 Та ме твоја забоље уцјена!
 Нијесам ти опростити мого,
 А јада си починио много,
 Од Острога до кучких Комова —
 Колико си ископо домова?
 Колико си направио јада
 Од Цетиња па до Цариграда?
 Од зла твога, што си урадио,
 И Богу си био дојадио.
 Смутио си браћу и племена
 И огрезо у крв до рамена.
 Ти си крвно коло замутио —
 Твој је гријех Бога наљутио
 И зато те на смрт осудио —
 Сад знаш, књаже, што сам те убио!“
 Иза тога дуго прошло није —
 Књаз Данило Петровић умрије,
 Те одатле, уз Которске стране,
 Понијеше књаза да сахране —
 На Цетиње — ђе му леже стари,
 Црногорске земље господари.
 Аустријске власти у Котору
 Судиле су Кадићу Тодору
 И послије два мјесеца дана,
 Смртна му је казна прочитана.
 Тодор мирно саслуша пресуду,
 А онда је реко швапском суду:
 „Ја сам ову казну заслужио
 И тешког се дуга одужио.
 Убио сам црногорског књаза,
 Ради своје части и образа.
 Тешку ми је неправду нанио
 И све моје у црно завио.
 Не кајем се шта сам урадио —
 Због чега сам и смрт зарадио
 И Бог ће ми гријех да опрости,
 Због онијех невинијег кости
 И на правди побијених људи,
 Што им рука књажева пресуди.
 Сад ће Црна Гора да почине,
 Неће трпљет књажеве злочине.
 А само се кајем, због једнога,

Што човјека убих невинога
 У Цариград — конзула нашега,
 Те ми пати душа ради њега.
 Не може ми срце прежалити
 Што не могах ђецу загрлити,
 Да их пред смрт видим и пољубим,
 А не жалим живот што га губим.
 Смртна казна, Кадићу Тодору,
 Нек је срећна за сву Црну Гору!
 Нимало ме уплашила није —
 Шест година чекам је пуније!
 Ја сам моју дужност извршио
 И свој патни живот завршио.
 Бог нек чува моје јадно братство,
 А ја идем у небеско царство!“
 А онда се, у присуству суда,
 Извршила над њиме пресуда,
 У присуству војске и народа —
 Чудила се которска господа,
 Како мушки приђе вјешалима
 И не даде мрким џелатима
 Да му пред смрт завијају очи —
 Сам под швапска вјешала искочи,
 Затим коноп на грло намаче —
 Сви рекоше: „Слава ти, јуначе!“
 Чим је Тодор Данила убио
 И Никола на пријесто сио,
 Пресуда је смртна написана
 За Кадиће, из села Бована.
 Војвода је наредио Мирко
 Да не смије од њих остат нико;
 Да не смије останути жива
 Од Кадића братства ни одива.
 Књаз Никола и војвода Мирко,
 Урадише злодјело велико.
 Послали су у Бјелопавлиће
 Силну војску, на братство Кадиће.
 У сред ноћи покољ направише
 И Кадића куће попалише.
 Немилице, редом исјекоше,
 Старо, мало — све што затекоше.
 Село Бован са земљом сравнише —
 Да се никад не обнови више.

Седамдесет Кадића домова,
 Срушено је као од громава.
 Они који боље среће бише,
 Код Турака у Спуж ускочише.
 Наћера их невоља велика
 Да спас траже код свога крвника,
 Те од ове похаре крваве
 Ту су многи сачували главе;
 А из Спужа у Скадар одоше
 И робови турски постадоше.
 Ту су дуго код Турака били —
 Крстили се и Богу молили,
 Дако прође љутња господара,
 па се врате на огњишта стара.
 За живота Мирка Петровића,
 Није нико смио од Кадића
 Помислити, нити покушати,
 Да се своме завичају врати.
 Ђе је некад Бован село било,
 Ђе се коло сваке среће вило,
 Ђе су били људи и јунаци,
 Ђе су биле куле и чардаци,
 Ђе је била слога и богатство,
 Ђе Кадића живјело је братство,
 Тамо данас стоје рушевине
 Из осамсто шесете године.
 Од како се тада раселило,
 Ту се више није веселило,
 Нит је ико кућу направио,
 Нит у Бован населит се смио.
 Причали су видовњаџи стари:
 Ту се чудне догађају ствари!
 Прорицали велике несреће
 Да ту среће више бити неће
 И да ђаво ту испрти бреме
 У зле дане и црно вријеме,
 Да је Бован баксузан постао
 Оног дана кад је пуст остао.
 А Кадиће — братство из Бована,
 После оних судбоносних дана,
 После тешког прогона и мука,
 Божија је заштитила рука,
 Те се након невоља и ропства

Из крвавог вратише прогонства;
 Сад их има на свакоју страну,
 Бог им није дао да нестану.
 Гледао је господ са висине
 Безакоња која људи чине
 И по светој правди пресудио
 И владарску кућу осудио.
 А Кадиће у живот вратио
 И њихова страдања скратио;
 Божију су милост заслужили
 И угледну лозу продужили.
 Зато данас у вријеме ово
 Кадићи се скупљају поново
 Да оживе Бован и обнове,
 Јер их дужност прађедовска зове.
 Тамо нова задужбина ниче,
 С којом ће се Кадићи да диче.
 Са те цркве звона кад зајече
 Њихову ће тугу да лијече.
 Та ће јека са светог олтара
 Подсјећати на времена стара.)

* * *

Послије свега, ето, од Кадића широки трагови на све стране — допрли сада и до њихових окрвављених и зараслих огњиштима у Бовану. Од Зека Малог остала само прича и име — Даниловград. Какве ли ироније: на пушкомет од Бована и Орје Луке и Прентине главице, на поглед Острогу и Пиперима, чек и Медуну, такав споменик књазу Данилу! Његов насљедник и синовац, књаз Никола, испунио је стричеву жељу и наум и на Ћеранића главици основао варош са његовим именом, као посљедњи пркос, освету и инат књаза Данила.

А можда тако и треба, можда је то и нека врста покајнице за све оно чиме је задужио Бјелопавлиће, Пипере и посебно Куче — да му никад име не забораве, да не забораве како је окрвавио руке крвљу невних, крвљу дјеце, чак и својих нејаких сестрића - да вазда памте како је Зеко Мали испунио оно злокобно обећање с почетка владавине: „...ја ћу гледати да се прославим злом!“

ИЗВОРИ

Ова књига се темељи и на подацима из следећих извора:

- ЖИВКО М. АНДРИЈАШЕВИЋ: „Двије пјесме Николе I“, „Стварање“, Подгорица, август, септембар, октобар, 1995. године
- ДР ЖИВКО М. АНДРИЈАШЕВИЋ: „Пет тужних шћери капетана Ћетка“, „Стварање“, Подгорица, август – децембар 2002. године
- ДР НОВАК АЏИЋ: „Књаз Данило Петровић Његош и црногорска православна црква 1852 – 1860. и неке чињенице о њеној аутокефалности до 1920. године“ – предавање на трибини „Црна Гора од искона“ коју су од 23. априла до 17. јуна 2010. организовали ДАНУ и Библиотека „Радосав Љумовић“ из Подгорице
- ЧЕДО БАЋОВИЋ: „Петровићи – Његоши у причи и анегдоти“, ауторско издање, Никшић 2001. године
- ХАЏИ РАДОВАН БЕЋИРОВИЋ ТРЕБЈЕШКИ: „Стабљике Српства“, друго допуњено издање аутора, Никшић, 1982. године
- МАТИЈА БЕЋКОВИЋ: „Чији си ти мали“, друго издање, БИГЗ, Београд, 1989. године
- ДР ЈОВАН Р. БОЈОВИЋ: „Законик књаза Данила“, Титоград, 1982. године
- ЈЕВРЕМ БРКОВИЋ: „Опоруке“, „Обод“, Цетиње, 1969. године
- ВОЈВОДА ПОП РИСТО БОШКОВИЋ: „Историјске приче из повјеснице Бјелопавлића“, Штампарија Акционер. Друштва, Никшић, 1902. године
- ВУК ВРЧЕВИЋ: „Огранци за историју Црне Горе“, Никшић – Подгорица, 2002. година
- МАРКО ВУЈАЧИЋ : „Знаменити црногорки и херцеговачки јунаци“, књига 1-3, НИО „Побједа“, Титоград, 1990. године

- ДР ДИМО ВУЈОВИЋ: „Књегиња Даринка — политичке активности“, „Обод“, Цетиње, 1968. године
- ПЕКО ВУЈОВИЋ: „Војвода Мирко Петровић, војсковођа и заслужни државник“, фелтон објављен у „Побједи“, 1980. године
- ДР БОЖО ВУКОВИЋ: „Култ рањеника у Црној Гори“, Подгорица 1997. године
- ДР БОЖО ВУКОВИЋ: „Убиства из освете“, У Н И Р Е К С, Никшић, 1994. године
- ДР БОЖО ВУКОВИЋ: „Убиство“, издавач Лјекарска комора Црне Горе, Подгорица, 2005. године
- МЕМОАРИ ВОЈВОДЕ ГАВРА ВУКОВИЋА, „Обод“ — Цетиње и „Побједа“ — Титоград, 1985. године
- ДР САВО ВУКМАНОВИЋ: „Никола први Петровић Његош — биографске црте“, „Обод“, Цетиње, 1990. године
- ДУШАН ВУКСАН: „Данило Петровић - Његош - ступање на престо и прва година владе“, „Записи“, Цетиње, 1931. год, књига осма, свеска 4 и 5
- ДУШАН ВУКСАН: „Данило Петровић — Његош, друга година владе“, „Записи“, Цетиње, 1931, књига девет, свеска 1 и 2
- ДУШАН ВУКСАН: „Књаз Данило — трећа година владе“, „Записи“, Цетиње, 1936, књига шеснаеста, свеска 4 и 5
- ДУШАН ВУКСАН: „Књаз Данило — четврта година владе“, „Записи“, Цетиње, 1936, књига шеснаест, свеска 6
- ДУШАН ВУКСАН: „Књаз Данило — пета година владе“, „Записи“, Цетиње, 1937, књига седамнаест, свеска 1 и 2
- ДУШАН ВУКСАН: „Књаз Данило — шеста година владе“, „Записи“, Цетиње, 1937, књига седамнаест, свеска 3 и 4
- ДУШАН ВУКСАН: „Књаз Данило — седма година владе“, „Записи“, Цетиње, 1937, књига седамнаест, свеска 5 и 6
- ДУШАН ВУКСАН: „Књаз Данило — осма година владе“, „Записи“, Цетиње, 1937, књига осамнаест, свеска 2, 3, и 4
- ЈОВАН ВУКЧЕВИЋ: „О убиству књаза Данила“, „Историјски записи“, Цетиње, 1948. године
- МИХАИЛО ВУКЧЕВИЋ: „О Марку Миљанову“, Подгорица, 1996. године
- РАДОВАН Б. ГОШОВИЋ: „Племице Кучи – братство Гошовића“, издавач братство Гошовића, Подгорица 2010. године
- РАДОМИР П. ГУБЕРИНИЋ: „Кнез Никола Васојевић“, Иванград, 1990. године
- ВОЈВОДА АНТО ДАКОВИЋ: „Мемоари“, Завичајни музеј Никшић, 1955. године
- РИСТО ДРАГИЋЕВИЋ: О убиству књаза Данила, „Записи“ (гласник цетињског историјског друштва), књига двадесет пет, свеска 1, Цетиње, јануар 1941. године

- ЈОВАН ДУЈОВИЋ: “Кобна веза пјесника и књаза Стевана Перовића Цуце и Данила Петровића”, Н И О „Универзитетска ријеч”, Никшић, 1989. године
- ТРИФУН ЂУКИЋ: „Критике и прикази“, „ОМНИОИЛ“, Подгорица, 2007. године
- ТРИФУН ЂУКИЋ: „Марко Миљанов“, романизирана биографија, друго издање, „ОМНИОИЛ“, Подгорица, 2000. године
- БОЖО ЂУРАНОВИЋ: „Славни дани и мегдани“, „Обод“, Цетиње, 2001. године
- БОЖО ЂУРАНОВИЋ: “Књаз Данило и Кадићи”, епска поема, први пут објављена у другом издању књиге „Зеко Мали“
- ФИЛИП Р. ЂУРАШКОВИЋ: „Француз на двору књаза Данила”, фељтон објављен у „Побједи”, марта 1995. године
- „Енциклопедија Његош“, издавачи „Фондација Његош“ и ЦИД, Подгорица, 1999. године
- ДР ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЋ: “Кучи, племе у Црној Гори”, етнологска студија коју је 1907. године објавила Српска краљевска академија, односно Српски етнографски завод
- „Записи” (некролози о књазу Данилу), књига двадесет прва, свеска 1 до 6, Цетиње, 1939. године
- „Записи”, књига двадесет четврта, свеска 4, Цетиње, 1940. године
- ЂАКОН НЕНАД и АНАСТАСИЈА ИЛИЋ: „Свети Василије Острошки“, Манастир Ђурђеви ступови, манастир Острог и Театар 3 А из Београда, 2006. године
- „Историјски лексикон Црне Горе“, књига 1-5, група аутора, издавач Daily Press – Vijesti, Подгорица, 2006. године
- ЈАГОШ ЈОВАНОВИЋ: “Историја Црне Горе” (друго исправљено и допуњено издање), Издавачки центар Цетиње и ЦИД Подгорица, 1995. године
- ВЛАДИМИР Д. ЈОВИЋЕВИЋ: „Данилов законик – снага државе“, ОКТОИХ и „Григорије Божовић“, Подгорица – Приштина, 1994. године
- МИЛАН ЈОВИЋЕВИЋ: „Вјенчања на црногорском двору“, „Музеји Цетиње“, Цетиње, 1988. године
- МИЉАН МИЛОШЕВ ЈОКАНОВИЋ: „Племи Кучи – етичка историја“ (друго издање), издавачи „Меденон“ и „Принт“ Подгорица, 1999. године
- ДУШАН А. ЈОЛИЋ: „Незаборав“, Издавачка кућа КОМОВИ, Андријевица, 2007. године.
- ИСО КАЛАЧ: „Изгнаник“, НПЈ „Побједа промет“, Титоград, и ДП „Штампа“, Титоград, 1992. године
- ИСО КАЛАЧ: „Ход по мукама“, текст објављен у „Политици“ 22.03.1980. године
- АНЂА КАПИЧИЋ: „Умјетничка збирка државног музеја на Цетињу“, Цетиње 1999. године

- ВУК СТ. КАРАЏИЋ: „Етнографски списи о Црној Гори“, „Просвета“ — „Нолит“, Београд, 1987. године
- ТАЊА КНЕЖЕВИЋ – ПЕРИШИЋ: „Владар силног родољубља“, текст објављен у „Побједи“ од 13.08. 2010. године
- МОНАХ ПАВЛЕ КОНДИЋ: „Цетињска богословија и њено духовно-просветно зрачење 1863 – 1945“, Богословија Св. Пертар Цетињски, Цетиње, 2005. године
- ДРАГАН КУЈОВИЋ и МАРИЈАН – МАШО МИЉИЋ: „Бан црногорски Новица Церовић“, „Графо Црна Гора“, Подгорица 2005. године
- ДР АНДРИЈА ЛАИНОВИЋ: “Извештај о проучавању архивске грађе о књазу Данилу, Историјски записи 1955. године, XI, 1 - 2
- ДР АНДРИЈА ЛАИНОВИЋ: “Француски архивски подаци о убиству књаза Данила”, Годишњак Поморског музеја у Котору, бр. 5, за 1956. годину
- АКАДЕМИК ЗОРАН ЛАКИЋ: „Даниловград кроз историју“, Подгорица, 2010. године
- МИХАИЛО ЛАЛИЋ: „Ратна срећа“, „Нолит“, Београд, 1973. године
- ДУКА ЛОНДРОВИЋ: „Новица Церовић и три господара“, фељтон објављен у „Побједи“ 1976. године
- РАДОШ ЉУШИЋ: „Љубави српских владара и политичара“, ИП “ЗОГРАФ”, Ниш, 2000. године
- СВЕТИСЛАВ МАРИНОВИЋ : „Историја кажњавања у Црној Гори“, фељтон објављен у дневнику „Вијести“, Подгорица, јун – јул 2007. године.
- МИОДРАГ МАРОВИЋ: „Сага о Кучима — између легенде и збиље“, “МЕДЕОН”, Подгорица, 2000. године
- НИКО МАРТИНОВИЋ: „Црна Гора – биографски записи“ I – III, »Обод“, Цетиње, 2005. године
- ПРОФЕСОРА РАДОСАВ МЕДЕНИЦА: „Црногорске анегдоте“, „Графички завод“, Титоград, 1967. године
- ЈЕВТО МИЛОВИЋ: Петар II Петровић Његош - грађа 1830 - 1851, књига 4, Титоград 1986. године
- Монографија „Цетиње“, издавачи „Југословенска ревија“ и „Монтенегротурист“, ООУР „Гранд“, Цетиње, 1980. године
- ДР ТОМИЦА НИКЧЕВИЋ: „Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку (отпор стварању државе)“, друго издање, Подгорица – Никшић, 1999. године
- РАДИСАВ В. НИШАВИЋ: „Братство Нишавића од Острога до Свете тројице“, ВБР Графика, Бијело Поље, 2006. године
- „Неколико крвавих слика из албума Петровић-његошевског дома“, (издавач Главни одбор црногорске емиграције, Београд, 1898. године)
- АКАДЕМИК БРАНКО ПАВИЋЕВИЋ: „Књаз Данило“, „Књижевне новине“, Београд, 1990. године

- АКАДЕМИК БРАНКО ПАВИЋЕВИЋ: „Историја Црне Горе – саздање црногорске националне државе 1796 – 1878“, књига четврта, том први и том други, Подгорица, 2004. године
- МИЋУН М. ПАВИЋЕВИЋ: „Црногорци у причама и анегдотама“, књига трећа, издавач књижара Јов. Секуловића, Херцег-Нови — Котор, 1929. године
- МИЋУН М. ПАВИЋЕВИЋ И ДР МАТО ХАНЖЕКОВИЋ – ГАБРИЈЕЛ: „На прелому“ (историјско-социјални роман), Загреб, 1939. године
- ИЛИЈА ПЕТРОВИЋ : „Црногорска похара Куча“, издавач Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица, 2010. године
- КРАЉ НИКОЛА ПЕТРОВИЋ: „Мемоари“, ИШРО „Обод“ — Цетиње и НИО „Побједа“, Титоград, 1988. године
- КРАЉ НИКОЛА ПЕТРОВИЋ: „Политички списи“, ИШРО „Обод“ — Цетиње и НИО „Побједа“, Титоград, 1989. године
- СЕРДАР РАДЕ ТУРОВ ПЛАМЕНАЦ: „Мемоари“, Подгорица 1997. године
- ВУК ПОПОВИЋ: „Писма Вуку Караџићу“, Подгорица 1999. године
- МАРКО МИЉАНОВ ПОПОВИЋ: „Племе Кучи у народној причи и пјесми“, ЦАНУ и НИО „Побједа“, Титоград, 1989. године
- МАРКО МИЉАНОВ ПОПОВИЋ: Целокупна дела, Београд, 1931. године
- ВОЈВОДА СИМО ПОПОВИЋ: „Мемоари“, Издавачки центар Цетиње и ЦИД Подгорица, 1995. године
- ДАНИЛО РАДОЈЕВИЋ : „Око атентата на књаза Данила“, Стварање, 1985. године, 1
- НИКОЛА П. РАЈКОВИЋ: „Црногорски сенат“ – зборник докумената (1857 – 1879), ЦИД - Подгорица и „Обод“ – Цетиње, 1997. године
- ДР ШЕРБО РАСТОДЕР, ДР ЖИВКО М. АНДРИЈАШЕВИЋ: „Историјски лексикон Црне Горе“, књига 1-5, „Daily Press“- Вијести, Подгорица 2006. године
- МАРКО БОЈОВ РАШОВИЋ: “Народ о Марку Миљанову” (књигу приредио Вукале Петров Ђерковић), Подгорица, 1999. године
- ПАВЕЛ АПОЛОНОВИЧ РОВИНСКИ: “Црна Гора у прошлости и садашњости”, том четврти, издавачи: Издавачки центар Цетиње, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић” — Цетиње и Издавачка књижарница Зорана Стојановића — Сремски Карловци — Нови Сад, 1944. године
- ДР РАДОСЛАВ РОТКОВИЋ: „Црна Гора и Душаново царство“, ГРАФОС, Цетиње, 1997. године
- САВА ЕПИСКОП ШУМАДИЈСКИ: „Српски јерарси“ од деветог до двадесетог вијека, ЕВРО – Београд, УНИРЕКС – Подгорица и КАЛЕНИЋ – Крагујевац, 1996. године

- ИСИДОРА СЕКУЛИЋ: „Његошу књига дубоке оданости“, „Напријед“, Загреб, „Просвета“, Београд и „Свјетлост“ Срајево, 1968. године
- ВЕЉКО СЈЕКЛОЋА: „Династија Петровића између пријатеља и непријатеља“, „Обод“, Цетиње, 2000. године
- ИГУМАН НИКИФОР СИМОНОВИЋ: „Љетопис манастира Пива“, Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 1992. године
- ДР АЛЕКСАНДАР СТАМАТОВИЋ: „Три похаре књаза Данила“, издавач Црпско народно вијеће, Подгорица, 2008. године
- ЈОВАН СТАМАТОВИЋ и ДРАГАН БОШКОВИЋ: „Погибија Блажа Бошковића и друге скадарске приче“ (друго, допуњено издање), НЈП „Побједа“, Подгорица, 2002. године
- ДР ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ: „Илустрована историја Срба“, пета књига, „Политика“ и „Народна књига“, Београд, 2006. године
- „Стварање“, август, септембар, октобар 1995. године
- МОМЧИЛО ШАЛЕТИЋ: „Убише књаза“, друго издање, Цетиње – Подгорица, 2007. године
- ПЕТАР ШОБАЈИЋ: Бјелопавлићи и Пјешивци, ЦИД Подгорица, 1996. године

=====

К р а ј

08.12.2010. године у Подгорици